



MINERVA **POVRATAK**

# **ERIH MARIJA REMARK**

## **POVRATAK**

Naslov originala:  
Erich Maria Remarque  
DER WEG ZÜRICK

## UVOD

Ostatak drugog voda leži i drema u razrivenom rovu iza fronta.

— Čudne granate — reče iznenada Jup.

— Kako to? — upita Ferdinand Kozole i upola se uspravi.

— Slušaj samo! — odgovori Jup.

Kozole stavi šaku na uvo i oslušnu. I mi prisluškujemo u noć. Ali ništa se ne čuje sem potmule tutnjave topovske paljbe i oštrog zavijanja granata. Samo što s desna pridolazi kлокot mitraljeza i po koji krik. A to nam je sada već godinama poznato, i zbog toga nije baš potrebno zijati.

Kozole podozrivo pogleda Jupa.

— Sad je baš prestalo — brani se ovaj zbunjeno.

Kozole ga još jednom ispitivački odmeri. Ali Jup je i dalje bio miran, te se Kozole okrenu i samo promrmlja:

— Kupus ti svira u trbuhu — to su tvoje granate. Bolje bi bilo da malo prodremaš.

Pri tom napravi od zemlje uzglavlje, pa se pažljivo ispruži da mu čizme ne skliznu u vodu.

— Hej čoveče. A kod kuće ženica i bračna postelja — gundao je on već sklopljenih očiju.

— Naći će se već neko da legne pored nje — dodade Jup iz svog budžaka.

Kozole otvori jedno oko i dobaci mu oštar pogled. Izgledalo je kao da će ustati. Ali samo promumla:

— Ne bih joj savetovao, sovuljago. — I odmah zatim zahrka.

Jup mi dade znak da se dovučem do njega. Pređoh preko čizama Adolfa Betke i sedoh pored njega. Jup obazrivo pogleda hrkala, pa jetko primeti:

— Ni pojma nema o obrazovanju, veruj mi.

Jup je pre rata bio pisar kod jednog advokata u Kelnu. Mada je tri godine vojnik, još uvek je osetljiv i naročito polaže na to da ovde, to važi za obrazovana čoveka. A šta je napolju zapravo, razume se, ne zna ni on sam; ali od svega što je nekad čuo, baš se reč

obrazovanje zadržala u njemu, i on se grčevito hvata za nju kao davljenik za slamku, samo da ne bi potonuo. Ovde svako ima tako nešto: jedan svoju ženu, drugi svoje poslove, treći svoje čizme, Valentin Laer svoju rakiju, a Tjaden želju da još jednom jede pasulj sa slaninom.

Kozola, naprotiv, reč obrazovanje odmah razdraži. On je nekako dovodi u vezu s krutim okovratnikom, i to mu je dovoljno. Čak i sada deluje na njega. Ne prekidajući hrkanje on kratko izjavi:

— Gade pisarski!

Jup resignirano i dostojanstveno vrti glavom. Neko vreme sedimo ćutke, pripijeni jedan uz drugog, da bismo se zagrejali. Noć je vlažna i hladna, oblaci jure, i pokatkad prokaplje kiša. Onda uzimamo šatorska krila, sedimo na njima i držimo ih iznad glave.

Na horizontu seva artiljerijska vatra. To izgleda tako prijatno da se dobija utisak kao da je onaj kraj tamo manje hladan. Kao šareni i srebrnasti cvetovi izdižu se rakete iznad bleska topova. Mesec velik i crven, pliva u vlažnom vazduhu iznad razvalina jednog majura.

— Veruješ li da ćemo ići kući? — šapnu Jup.

Slegnuh ramenima.

— Tako kažu...

Jup glasno uzdahnu.

— Topla soba i divan, a uveče izlazak... Možeš li još zamisliti?

— Za vreme poslednjeg odsustva probao sam svoje civilno odelo. Ali sada mi je suviše malo; morao bih uzeti novo.

Kako čudno zvuči to ovde: civilno odelo, divan, veče... čudnovate misli naviru pri tom čoveku — kao crna kafa kad ponekad jako zaudara na lim i rđu manjerke, i čovek je, gušeći se, vrelu povraća.

Jup zamišljeno kopka po nosu.

— Čoveče božji... Izlozi... kafane ... žene ...

— Hej čoveče, budi srećan samo da se iz ovog gliba izvučeš — odgovorih mu duvajući u svoje hladne dlanove.

— Pravo kažeš — veli Jup i povuče šatorsko krilo preko svojih mršavih pogrbljenih ramena, pa dodade:

— Šta ćeš raditi kada se izvučeš odavde?

Ja se nasmejah.

— Ja? Verovatno ću morati opet u školu. Ja, Vili, Albert... pa čak i onaj Ludvig.

Pri tom pokazah natrag, tamo gde je neko ležao pred jednim razorenim skloništem, pokriven sa dva kaputa.

Jup se zgranu:

— Ah, sto mu gromova! Valjda tek nećete to uraditi?

— Ne znam. Verovatno ćemo morati — odgovorih i pobesneh ne znajući ni sam zbog čega.

Nešto se miče ispod kaputa. Bledo, usko lice se diže i tiho stenje. Tamo leži moj školski drug, poručnik Ludvig Brajer, naš vodnik. Nedeljama ima već krvav proliv, nesumnjivo srdobolju, ali neće u bolnicu. Milije mu je da ostane ovde, s nama, jer svi mi čekamo da se zaključi mir, pa ga odmah možemo povesti sobom. Bolnice su prepune, niko se tamo ni za kog ne brine, i čovek je bliže smrti čim leži u takvom krevetu. Unaokolo skapavaju ljudi, a to je zarazno kad je čovek sam među njima, i dok se osvrne, već je i on svršio. Maks Vajl, naš bolničar, nabavio je Brajeru nekakav tečni gips, i ovaj ga guta da bi se creva cementirala i opet očvrsla. Pa ipak, i pored toga, svakog dana dvadeset do trideset puta skida pantalone.

I sada opet mora u stranu. Ja mu pomažem da zađe za ugao i čučne.

Jup mi maše:

— Slušaj, opet se čuje ono.

— Šta to?

— One granate.

Kozole se miče i zeva. Zatim se diže, gleda značajno svoju tešku pesnicu, škilji prema Jupu i izjavljuje:

— Čoveče, ako nam i sada podvališ, možeš svoje kosti u džaku poslati kući.

Prisluškujemo. Šištanje i zviždanje nevidljive putanje granate isprekidano je čudnim, promuklim otegnutim zvukom, koji je tako neobičan i nov da mi se koža ježi.

— Gasne granate! — viknu Vili Homajer, pa skoči.

Svi smo sada budni i napregnuto slušamo.

Vesling pokazuje u vazduh:

— Eno ih! Divlje guske!

Ispred tmurnih, sivih oblaka proteže se jedna tamnija crta, jedan klin. Vrh mu je uperen prema mesecu. Sada preseca njegov crveni

kolut. Jasno se mogu videti crne senke. Klin od mnogih krila, povorka sa graktavim, stranim, divljim kricima gubi se u daljini.

— Eno ih, odlaze onamo — mumla Vili. — Sto mu gromova! Kad bi se tako moglo kidnuti! Dvoja krila, pa zbogom!

Hajnrih Vesling gleda za guskama.

— Sada će doći zima — veli on polako.

On je seljak, razume se u to.

Ludvig Brajer, slab i tužan, stoji oslonjen o grudobran i mumla.

— Sada ih prvi put vidim.

Najednom Kozole živnu jače od svih nas. Brzo traži od Veslinga ponovo objašnjenje o tome a naročito se raspituje da li su divlje guske tako velike kao kljukane.

— Otprilike — kaže mu Vesling.

Kozolu zadrhta vilica od uzbuđenja,

— Ah, jedna moja gubica. Pa onda petnaest-dvadeset prvoklasnih pečenica lete tamo kroz vazduh!

Opet šume krila baš iznad nas. Opet nas hrapavi, grleni krik bije u glavu kao kobac, a šum krila sliva se s kricima koji se daljuju i sa sve jačim udarima vetra u žestok, iznenadan pojam o slobodi i životu.

Jedan pucanj prasnu. Nišanio je usred klina. Pored njega stoji Tjaden, kao lovački pas, spreman da jurne ako bi koja guska pala. Ali zbijeno jato i dalje leti.

— Šteta — primeti Adolf Betke. — To bi bio prvi razuman hitac u ovom vašljivom ratu.

Kozole, razočaran, baci pušku.

— Eh, kad bismo imali koji fišek sa sačmom!

Zatim utonu u setu i maštanje o tome šta bi se sve tada moglo učiniti. I poče nesvesno da žvaće.

— Da — kaže Jup koji ga je posmatrao. — Sa pečenim krompirom i jabukama ... Zar ne?

Kozole ga jetko pogleda.

— Jezik za zube, bedo ćatinska.

— Trebalo je da postaneš avijatičar — kliberi se Jup. — Onda bi mogao da ih hvataš mrežom.

— Šipak! — odgovori Kozole odsečno, pa se okrenu da opet spava.

To je i najbolje. Kiša pada sve jače. Sedamo i leđima se naslanjamo jedan na drugog, pa razastiremo šatorska krila iznad sebe. Kao

tamne gomile zemlje čučimo u našem rovu. Zemlja, uniforma, i nešto života između toga.

\* \* \*

Budi me oštar šapat.

— Napred ... napred!

— Šta se desilo? — pitam pospan.

— Moramo napred — reži Kozole i skuplja svoje stvari.

— Pa baš smo odande došli — kažem ja začuđeno.

— Glupost! — čujem Veslinga kako psuje. — Pa rat je završen!

— Hajde, napred! — To nas goni Hel, naš četni komandir. Nestrpljivo juri kroz rov. Ludvig Brajer se već digao.

— Ništa ne pomaže, moramo napolje — kaže on predano i uzima nekoliko ručnih bombi.

Adolf Betke ga pogleda.

— Ludvig, ostani ovde. Ne možeš na položaj sa tom srdoboljom...

Brajer drma glavom.

Remeni šušte, puške klopoću, a bleđi miris smrti iznenada se opet diže iz zemlje. Nadali smo se da smo mu zauvek izbegli, jer se misao o miru kao raketa uzdigla pred nama. Mada nismo verovali ni shvatali, ipak nam već sama nada beše dovoljna da se za nekoliko minuta, koliko je bilo potrebno da se ta vest pronese, promenimo više no ranije za dvadeset meseci. Godine rata slagale se jedna na drugu, godine beznadežnosti nizale se jedna za drugom, i sada, kad pogledamo unazad, čudimo se i da već toliko, i da tek toliko traje. A sada, kad smo saznali da svakog dana može nastati mir, svaki čas ima hiljadostruki značaj, i svaki minut u borbi izgleda nam skoro teži i duži nego sve proteklo vreme.

Vetar zavija oko ostataka grudobrana, a oblaci žurno prelaze preko meseca. Svetlost i tama se neprestano smenjuju. Koračamo zbijeni, jedan za drugim: grupa senki, bedni drugi vod, desetkovan i sveden na nekoliko ljudi, tako da cela četa jedva da ima jačinu jednog redovnog voda. Ali taj ostatak je probran. Imamo čak i tri stara vojnika iz četrnaeste: Betke, Vesling i Kozole, koji sve znaju i

ponekad pričaju o prvim mesecima manevarske vojne, kao da je to bilo u doba starih Nemaca.

Svako na položaju traži svoj kutak, svoju jamu. Malo se šta dešava. Samo svetleće rakete, mitraljezi, pacovi. Vili baci jednog u vis dobrim pogotkom noge, i u vazduhu ga prepolovi ašovom.

Odjekuju pojedinačni pucnji. S desna, u daljini, razleže se prasak eksplozija ručnih bombi.

— Ovde će verovatno biti mirno — kaže Vesling.

— Uh, zar sada, pred kraj, da nagraiše čovek — vrti glavom Vili.

— Ako je neko baksuz, slomiće prst čačkajući nos — gundža Valentin.

Ludvlg leži na jednom šatorskom krilu. On je zaista mogao ostati u pozadini. Maks Vajl mu daje neke pilule. Valentin ga nagovara da pije rakije. Lederhoze pokušava da ispriča neku sočnu svinjariju, ali ga niko ne sluša. Ležimo unaokolo. Vreme odmiče.

Najednom se trgnem i dignem glavu. Vidim da se i Betke podigao, čak je i Tjaden živnuo. Dugogodišnji instinkt nešto nam javlja. Niko još ne zna šta je, ali je sigurno da se nešto naročito dešava. Obazrivo pružamo glave i prisluškujemo, poluotvorenih napregnutih očiju, da bi prodrli kroz tminu. Svi su budni, svima su čula do krajnosti napregnuta, svi mišići spremni da dočekaju ono nepoznato što dolazi, a to može biti samo opasnost. Tiho zveckaju ručne bombe s kojima se Vili, najbolji bombaš, šunja napred. Kao mačke ležimo priljubljeni za zemlju. Pored sebe pronađoh Ludviga Brajera. U njegovim zategnutim crtama ne primećuje se ništa više od bolesti. I on ima hladan samrtnički lik. Kao i svi ovde, rovovski lik. Mahnita napetost ga je sledila — tako je vanredan utisak što nam je podsvest usadila mnogo pre no što ga naša čula mogu da saznaju.

Magla se leluja i promiče. Najednom osetih šta je to zbog čega smo svi obuzeti najvećom oprežnošću: sve se utišalo, sasvim utišalo.

Ne čuje se više mitraljez, nigde nijednog pucnja, nijednog pogotka, nema fijuka granata, ničega, baš ničega nema. Ni pucnja ni krika. Jednostavno potpuna tišina.

Gledamo se, ne možemo da shvatimo. Otkad smo u ratu, prvi put je tako tiho. Nemirno njušimo, ne bismo li saznali ita to ima da znači. Šunja li se gas k nama? Ali pravac vetra je nepovoljan, odagnao bi ga. Primiće li se napad? Ali onda bi ga ova tišina izdala pre



vremena. Šta se to dešava? Znojim se od uzbuđenja tako da je bomba u mojoj ruci sva mokra. Osećam kao da će mi živci popucati. Pet minuta. Deset minuta.

— Sad je već četvrt časa — primeti Valentin Laer. Glas mu potmulo zvuči u magli, kao da dolazi iz nekog groba. I još se ništa ne dešava. Nema napada, ne javljaju se iznenadne tamne senke u skokovima ...

Ruke se opuštaju, pa čvršće stežu. Ovo se više ne može izdržati! Toliko smo navikli na galamu bojišta, da sada najednom, kada nas ona više ne pritiskuje, čini nam se da ćemo popucati, uzleteti kao baloni.

— Slušaj, čoveče: mir je zaključen — progovori iznenada Vili, i to nas pogodi kao bomba.

Lica se razvlače, pokreti postaju neodređeni i nesigurni. Mir? Gledamo se s nevericom. Mir? Ja ispustih svoju ručnu bombu. Mir? Ludvig opet polako leže na svoje šatorsko krilo. Mir? Betkeovo lice dobi izraz kao da će se namah raspasti. Mir? Vesling je stajao nepokretan kao klada, a zatim pokrenu lice i obrnu se k nama — izgledalo je kao da će odmah krenuti svojoj kući.

Najednom prestade tišina, a mi to u vrtlogu svoga uzbuđenja nismo ni primetili. Opet se tupo razležu pucnji: mitraljez izdaleka već klokoće kao kljucanje drozda.

Mi se smirujemo, i skoro smo zadovoljni što opet čujemo prisne šumove smrti.

\* \* \*

Celog dana smo bili mirni. Noćas se inoramo malo povući, kao što smo i dosad činili često. Ali oni s druge strane ne idu mirno za nama: oni napadaju. I dok smo se obrnuli, poče da sipa teška vatra. Iza nas, kroz suton, praskaju crveni vodoskoci. Kod nas je zasad još mirno. Vili i Tjaden slučajno su našli jednu konzervu mesa i odmah je požderali. Ostali leže i čekaju. Prekalili su ih mnogi meseci i sada su skoro ravnodušni, sye dok ne počnu da se brane.

Četni komandir Hel dovukao se u našu jamu.

— Imate li sve? — pita kroz larmu.

— Premalo municije — viče Betke.

Hel sleže ramenima i pruži Betkeu preko ramena jednu cigaretu. Ovaj klimnu glavom i ne osvrćući se na njega.

— Mora ići i bez nje! — viknu Hel i skoči u drugu jamu. On zna da će ići. Svaki ovaj stari vojnik mogao bi biti četni komandir kao i on.

Smrkava se. Vatra nas zahvata. Imamo malo zaklona. I rukama i ašovima rijemo po rovu da napravimo zaklone za glavu. Ležimo pribijeni; Albert Troske i Adolf Betke su uz mene. Na dvadeset metara od nas tresnu. Kada je taj gad zviznuo, razjapili smo usta da bismo sačuvali bubne opne. Ali i tako smo ogluveli. Zemlja i blato nam prskaju u oči, a prokleti dim od baruta i sumpora grebe u grlu. Kao kiša pada komade od eksplozije. Nekog je sigurno dohvatilo, jer u našu jamu, pored same Betkeove glave, s vrelinom komadom granate upadne jedna otkinuta ruka.

Hel skoči k nama unutra, pri blesku eksplozije, pod šlemom, bled kao kreč od besa, i dahće:

— Brant... Pun pogodak... Sve mi ode...

Opet se lomi, huji, urla, pljušti blato i gvožđe, grmi vazduh, tutnji zemlja. Onda se podiže zavesa, povlači se nazad, a u istom trenutku se dižu iz zemlje nagoreli, crni ljudi s bombama u pesnicama, spremni, vrebajući.

— Polako nazad! — viče Hel.

Levo ispred nas vrši se napad. Napadaju na jedno naše mitraljesko gnezdo. Mitraljezi štekću. Sevaju munje ručnih bombi. Najednom učuta mitraljez — zatvarač ne radi. Gnezdo je već zahvaćeno s boka. Još nekoliko minuta i odsečeno je od nas. Hel to vidi.

— Prokleti... Napred!...

Baca se preko grudobrana a za njim odmah i municija leti, i ubrzo Vili, Betke i Hel leže na dometu i bacaju. Hel ponovo skoči. On je u tim trenucima lud, prava sotona. Ali uspeh je tu: onima u gnezdu vraća se hrabrost, mitraljez je proradio, veza je uspostavljena, i mi zajednički skaćemo natrag, da bismo se dokopali betonskog skloništa iza nas. Sve je išlo tako brzo da Amerikanci nisu ni primetili da je gnezdo napušteno. Još uvek bljeskaju munje u praznom gnezdu.

Smiruje se. Strah me je za Ludviga. Ali on je tu. Privlači mi se Betke.

— Vesling?

— Šta je s Veslingom? Gde je Vesling?

Taj se glas odjednom izmeša s potmulom tutnjavom udaljenih topova.

— Vesling ... Vesling ...

Javlja se Hel:

— Šta je?

— Nema Veslinga.

Tjaden je ležao pored njega kada smo krenuli natrag, ali ga posle više nije video.

— Gde? — pita Kozole.

Tjaden pokazuje onamo.

— Do vruga ...

Kozole gleda Betkea. Betke Kozola. Obojica znaju da nam je to možda poslednji okršaj. Nijednog časa ne razmišljaju.

— Svejedno — mumla Betke.

— Napred — dahće Kozole.

Nestaju u tami. Hel skoči za njima.

Ludvig priprema sve da odmah krenemo ako bi onu trojicu napali. U prvi mah sve je i dalje tiho. Iznenada sevnuše eksplozije ručnih bombi, a između njih prašte revolverski pucnji. Odmah iskačemo. Ludvig prvi — ali već se pojavljuju znojava lica Betkea i Kozola koji vuku nekog na šatorskom krilu.

Hel? To je Vesling, koji ječi... Hel? On zadržava one druge, on je pucao. Ubrzo se vraća i govori:

— Sva bagra u gnezdu likvidirana... dvojica još revolverom.

Zatim ukočeno gleda Veslinga.

— No, šta je?

Ovaj ne odgovara. Trbuh mu je rasporen, kao na kasapnici.

Ne može da se vidi koliko je duboka rana. Previli smo ga privremeno. Vesling vapije za vodom, ali je ne dobija. Oni koji su pogođeni u trbuh ne smiju piti. Zatim traži ćebad. Zebe, izgubio je mnogo krvi.

Jedan kurir donosi zapovest da se dalje povlačimo, Veslinga nosimo na šatorskom krilu, kroz koje smo provukli pušku da bismo ga mogli nositi dok ne nađemo nosila. Oprezno tapkamo jedan za drugim. Polako sviće. U žbunju srebmasta magla. Napuštamo bojište. Taman poverujemo da je već sve prošlo, kad opet nešto

zazuja i udari. Ludvig Brajer ćutke zasukuje rukav. Dobio je metak u ruku. Vajl mu stavlja zavoj.

Idemo natrag. Natrag.

Vazduh je blag kao vino. To nije novembar, to je mart. Nebo je svetloplavo i vedro. U baricama usput ogleda se sunce. Prolazimo kroz drvored jablanova. Drveće se izdiže sa obe strane puta visoko i skoro neoštećeno, samo poneko nedostaje. Ovaj predeo je bio pozadina, on nije tako opustošen kao onaj ispred njega na kilometre, koji smo, iz dana u dan, stopu po stopu napuštali. Sunce sjaji na mrkom šatorskom krilu, i, dok idemo kroz žutu aleju, lišće leprša i sleće, a poneki list zadrži se i na njemu.

U poljskoj bolnici sve je prepuno. Mnogi ranjenici leže već pred vratima. I Veslinga ostavljamo zasad napolju. Izvestan broj ranjenih u ruku, sa belim zavojima, sprema se za odlazak. Bolnica se već raspušta. Jedan lekar juri unaokolo i pregleda sada pridošle. Jednog kome je noga pogrešno uglavljena u zglobu kolena i labavo visi, odmah šalje unutra. Veslinga su samo previli, pa ostavili napolju.

On se budi iz svog dremeža i gleda za lekarom.

— Zašto odlazi?

— Opet će doći — težim ga ja.

— Ali ja moram unutra ... Moraju me operisati.

Najednom se strašno uzruja i opipa zavoj.

— Mora se odmah zašiti.

Pokušavamo da ga umirimo. Sasvim je zelen i znoji se od straha.

— Adolfe trči za njim, neka dođe.

Betke jedan časak okleva. Ali, pod snagom Veslingova pogleda, ne može drukčije, iako zna da nema smisla. Vidim ga gde govori s lekarom. Vesling ga prati pogledom dokle god može. Užasno izgleda kada se muči da okrene glavu.

Betke se vraća tako da ga Vesling ne može videti, pa vrti glavom i prstom pokazuje jedan, a ustima nečujno dodaje:

— Jedan čas...

Mi pokazujemo pouzdanje na licu. Ali ko može prevariti seljaka na umoru! Kada mu Betke kaže da će kasnije biti operisan, da rana mora malo da se zaleči, Veslingu je sve jasno. Jedan čas ćuti, a zatim tiho stenje:

— Da, vi stojite tu, zdravi ste... i stići ćete kući... A ja... četiri godine, i sada ovako, četiri godine... i sada ovako...

— Pa odmah će te uneti u bolnicu, Hajnrih — teši ga Betke.

On odmahuje.

— Ostavi...

Od tada više ne govori mnogo. Čak ne želi ni da ga unesu, nego hoće da ostane napolju. Bolnica leži na jednom malom obronku. Drvored kojim smo došli nadaleko se vidi odavde. Šaren je i zlatast. Zemlja je tu tiha, meka i zaklonjena. Mogu se videti čak i oranice, mali, mrki okopani komadi, sasvim uz bolnicu. Kada vetar razveje zadah krvi i gnoja, može se osetiti opor miris grude. Daljina je plava, i sve je vrlo spokojno, jer pogled odavde ne ide ka bojištu. Ono leži desno.

Vesling je miran. Vrlo pažljivo posmatra sve. Oči su mu pune pažnje. On je seljak i zna prirodu drukčije i bolje nego mi. Zna da sada mora otići. Stoga neće ništa da propusti i ne skida pogled. Svakog časa je sve bleđi. Najzad napravi jedan pokret i prošapta:

— Ernst...

Sagnuh se do njegovih usta.

— Izvadi moje stvari — kaže mi.

— Ima još vremena za to, Hajnrih...

— Ne, ne. Hajde...

Ja ih stavljam pored njega. Novčanik od izanđalog kalika, nož, sat, novac — poznato nam je sve. U novčaniku je neuvijena slika njegove žene.

— Pokaži je — veli mi.

Ja je vadim i držim tako da je može videti. Jasno, smeđe lice. On ga posmatra. Posle nekog vremena šapuće:

— Sve je to sad prošlo...

Usne mu dršću. Najzad sklanja pogled.

— Ponesi to — kaže mi.

Ne znam šta misli, ali neću mnogo da pitam, te stavljam sliku u džep. On gleda na ostale stvari.

— Oduzi joj to ...

Ja klimam glavom.

— I reci joj...

Gleda me čudnim, širokim pogledom, mrmlja, odmahuje glavom i ječi. Ja grozničavo pokušavam još nešto da razumem, ali on samo krklja, proteže se, diše teže i sporije, sa zastojsima... Zatim još jednom, sasvim duboko i sa uzdahom ... I najednom su mu oči kao oslepele. Mrtav je.

\* \* \*

Sledećeg jutra poslednji put ležimo u rovu. Jedva se čuje po koji pucanj. Rat je završen. Kroz jedan čas ćemo otići. Nikada više nećemo morati ovamo. Ako odemo, zauvek idemo.

Razaramo šta treba rušiti. Prilično je malo toga. Nekoliko skloništa. A zatim nam dolazi naredba za povlačenje.

Čudan je to trenutak. Stojimo jedan do drugog i gledamo napred. Laki oblaci magle lebde iznad zemlje. Jasno se raspoznaju linije rupa i rovova. To su, doduše, tek poslednje linije, jer ovo ovde pripada rezervnom položaju, ali još uvek je na domašaju vatre. Kako smo često ovom saobraćajnicom išli napred i kako se često malo nas vraćalo njome. Polje pred nama sivo je i jednoliko. U daljini ostatak šumarka, nekoliko panjeva, razvaline sela, a među njima usamljen visok zid, koji se još uvek održao.

— Da — kaže Betke. — Tu smo proveli četiri godine...

— Sto mu gromova, tako je — potvrđuje Kozole. — I sada je, eto, kraj tome.

Vili Homajer se osloni na grudobran.

— Čoveče, čoveče... čudno je to, zar ne? ...

Stojimo i ukočeno gledamo. Majur, ostaci šume, visovi, linije na vidiku tamo preko, užasan svet i težak život beše to. I sada sve ostaje iza nas. Ko to može da shvati!

Stojimo, a trebalo bi da se smejemo i urlamo od zadovoljstva, mada nam je tako mučno u stomaku kao da smo progutali metlu i sada moramo da je izbljujemo.

I niko ništa ne kaže. Ludvig Brajer je umorno oslonjen na kraju rova, i podiže ruku, kao da tamo preko stoji neki čovek kome hoće da mahne rukom.

Pojavljuje se Hel.

— Kao da ne možete da se rastanete, je li? Da, sada nastaje glib.

Lederhoze ga začuđeno gleda.

— Pa sada nastupa mir...

— Da, baš to blago — kaže Hel, pa odlazi sa izrazom kao da mu je umrla mati.

— Ovom nedostaje „Pour le mérite” — primećuje Lederhoze.

— Jezik za zube — dobacuje Albert Troske.

— Hajde, pođimo sada — izjavi Betke, ali i sam stoji dalje.

— Mnogi od nas leže ovde — izjavljuje Ludvig.

— Da ... Brant, Miler, Kat, Haje, Bojmer, Bertink...

— Sandkul, Majnders, oba Terbrigena, Hugo Bernhard ...

— Prestani, čoveče...

Mnogi od nas leže ovde, ali do sada to nismo osećali. Bili smo zajedno, oni u grobovima, mi u rovovima, rastavljeni samo sa nekoliko pregršti zemlje. Oni su nam tek malo umakli jer svakog dana beše nas sve manje a njih sve više, tako da često nismo znali da li, možda, i mi ne pripadamo njima. Ali ponakad su ih granate opet donosile k nama gore: uzvitlane kosti u raspadanju, ostatke uniformi, trule, mokre, već zemljaste glave, koje se kroz orkansku vatru još jednom vraćahu u borbu iz svojih zatrpanih skloništa. Nije nam to bilo strašno — bili smo im isuviše blizu. Ali sada se mi vraćamo u život, a oni moraju ostati.

Ludvig, čiji je brat od strica na ovom odseku pao, useknu se kroz prste i okrenu. Polako polazimo za njim. Ali još nekoliko puta zastajemo i osvrćemo se. Opet stojimo mirno, i najednom osećamo da to ispred nas, taj pakao užasa, to raskomadano parče izrivene zemlje, leži u grudima, i kao da nam je sve to, do vraga, samo kad ne bi bilo gadno i mrsko do povraćanja, postalo blisko, kao mučan strašan zavičaj, i da mi, jednostavno, spadamo ovamo.

Vrtimo glavom na sve to. Ili zbog izgubljenih godina koje tamo ostaju, Ili zbog mrtvih drugova koji tu leže, ili zbog svega onog jada koji ova zemlja pokriva, neki čemer nas tišti u kostima da bismo najradije zakukali.

Zatim odlazimo.

**PRVI DEO**



# I

Drumovi se daleko protežu, sela leže u sivoj svetlosti, drveće šumi, a lišće pada, pada.

Drumovima se vuku, korak po korak, sive kolone u izbledelim, prljavim uniformama. Neobrijana lica pod čeličnim šlemovima uska su, izdužena od gladi i bede, izmučena i slivena u crte koje odaju užas, hrabrost i smrt. Čutke odmiču, kao što su već mnogim drumovima išli, u mnogim podzemnim skloništima čučali, u mnogim jamama ležali, svagda bez mnogo reči — tako i sada idu ovim drumovima u zavičaj i mir. Bez mnogo reči.

Stari bradati ljudi, i vitki mladići od nepunih dvadeset godina — drugovi bez razlike. Porad njih poručnici njihovi, upola deca, ali vođe u mnogim noćima i napadima. A iza njih vojska mrtvih. Vuku se napred, korak po korak, bolesni, poluizgladneli, bez municije, u proređenim četama, s očima koje nikako još ne mogu da shvate: izbegli pakao — vraćaju se u život.

\* \* \*

Četa polako odmiče — umorni smo i vodimo ranjenike. Zbog toga naša grupa postepeno zaostaje. Predeo je talasast, I na usponu druma, sa visine, vidimo na jednoj strani ostatke naših trupa koje odstupaju, a na drugoj guste, beskrajne povorke koje nas prate. To su Amerikanci. Kao široka reka provlače se njihove kolone kroz drvorede, a nemirno svetlucanje oružja treperi nad njima. Unaokolo, pak, leže tiha polja, i vrhovi drveća, u svojim jesenjim bojama, ozbiljno i ravnodušno štrče iz plime koja nadolazi.

Noć smo proveli u nekom malom selu. Iza kuća u kojima prenoćili, protiče potok okružen vrbama. Uska staza vodi njega. Jedan za drugim, u dugom nizu, prolazimo njome. Kozole je prvi. Pored njega trči Volf, četni pas, i njuška njegovu torbu s hlebom.

Iznenada, na raskršću, gde staza izlazi na glavni drum, Ferdinand odskoči natrag.

— Pazi!

Časak zatim dižemo puške i rasipamo se. Kozole leži u jarku pored drumca, spreman da puca; Jup i Troske saginju se iza živice od zove i motre; Vili Homajer trza vezicu svojih bombi; čak su i ranjenici spremni za borbu.

Amerikanci dolaze drumom. Smeju se i ćaskaju. To je prethodnica koja nas je stigla.

Adolf Betke bio je jedini između nas koji se nije ni maknuo.

Mirno izlazi iz zaklona na drum, na nekoliko koraka. Kozole se opet diže. I mi ostali se osvešćujemo i zbunjeno nameštamo naše vezice i kaiševе — nekoliko je dana kako se više ne vodi borba.

Amerikanci se začudiše kad su nas ugledali. Prestadoše da govore. Polako se približuju. Mi se povlačimo prema jednoj staji, da bi nam leđa bila zaklonjena. Čekamo. Ranjenike stavljamo u sredinu.

Posle trenutnog ćutanja, iz grupe pred nama, izdvaja se jedan Amerikanac, visok kao motka, i maše nam.

— Halo, družе!

Adolf Betke takođe diže ruku.

— Družе!

Zategnutost popušta. Amerikanci nam prilaze. Posle jednog časa opkolili su nas. Tako izbliza videli smo ih dosad samo zarobljene ili mrtve.

Čudan trenutak. Ćutke ih gledamo. Stoje u polukrugu oko nas, sve veliki, snažni ljudi, na kojima se odmah vidi da su uvek siti jeli. Svi su mladi — ni jedan od njih nije ni približno star kao Adolf Betke ili Ferdinand Kozole, a ovi ni izdaleka nisu naši najstariji. Ali ni jedan od njih nije tako mlad kao Albert Troske ili Karl Breger, a ovi nikako nisu naši najmlađi.

Na sebi imaju nove uniforme i cipele; cipele im ne propuštaju vodu i svakom lično odgovaraju; oružje im je dobro a džepovi puni municije. Svi su sveži i neistrošeni.

Prema tim ljudima mi smo prava razbojnička banda. Naše uniforme izbledele od blata mnogih godina, od kiše u Argonima, od kreča u Šampanji, od baruština u Flandriji; šinjeli pocepani od komadića granata i šrapnela, iskrpljeni grubim bodovima, kruti od ilovače i krvi; cipele razgažene, oružje izanđalo, municija skoro ponestala; svi smo

jednako prljavi, jednako podivljali, jednako umorni. Rat je prešao preko nas kao parni valjak

Neprestano pridolaze trupe. Prostor je sada pun radoznalih.

Mi još stojimo u uglu, zbijeni oko naših ranjenika — ne zato što se borimo, nego zbog toga što pripadamo jedni drugima. Amerikanci se gurkaju i pokazuju na naše stare izandale stvari. Jedan nudi Brajeru komad belog hleba, ali ovaj ga ne uzima, iako mu iz očiju viri glad.

Sa prigušenim uzvikom najednom neko pokazuje na zavoje naših ranjenika. Oni su od krep-papira i vezani su kanapom. Svi gledaju tamo, a zatim se povlače i šapuću među sobom. Njihova ljubazna lica postaju sažaljiva, jer vide da nemamo više ni zavoja od gaze.

Onaj što nas je malopre oslovio, stavlja ruku na rame Betkeu i veli:  
— Nemač... dobar vojnik... hrabar vojnik...

Ostali revnosno klimaju glavom.

Mi ne odgovaramo, jer sada ne možemo da odgovorimo. Poslednje sedmice su nas dušmanski istrošile. Stalno smo morali da se borimo, i gubili smo ljude bez potrebe; ali mi nismo mnogo pitali, nego smo prosto izvršavali naređenja, kao što smo to činili za sve vreme, tako da na kraju od dve stotine ljudi u našoj četi ostadoše trideset i dva čoveka. Ne razmišljajući dalje i ne osećajući više, izišli smo tako samo sa svešču da smo ispravno vršili sve ono što nam je bilo naređeno.

Sada, međutim, pred sažaljivim pogledima Amerikanaca, shvatamo kako je na kraju sve to bilo besmisleno. Prizor njihovih beskrajnih, bogato opremljenih kolona pokazuje nam kakvoj smo se mi nadmoći u ljudima i materijalu beznadežno odupirali.

Ujedamo se za usne i gledamo se. Betke izvlači rame ispod ruke Amerikanca, Kozole ukočeno gleda preda se, Ludvig Brajer se ispravlja, — jače stežemo svoje puške, kosti nam se lede, pogled nam je čvršći i ne spušta se, ponovo gledamo u predeo iz koga smo došli, lica su nam nema za uzbuđenja, i još jednom vrelo prostruja kroz nas sve ono što smo učinili, sve što smo propatili, sve što smo tamo ostavili.

Ne znamo šta je s nama. Ali, kada bi sad pala jedna oštra reč, hteli mi to ili ne, sve bi nas zahvatila i mi bismo jurnuli, navalili bi divlje i bez daha, luđački i beznadežno i borili bi se... i posle svega bi se borili...

Jedan stasiti narednik, zažarena lica, probija se k nama. Bujicom nemačkih reči zasipa Kozola, koji mu je najbliži. Ferdinand se trže, iznenađen time, pa se s čuđenjem obrati Betkeu:

— Ovaj govori baš kao i mi. Šta veliš na to?

On govori čak i bolje i tačnije no Kozole. Priča da je pre rata bio u Drezdenu i da tamo ima mnogo prijatelja.

Kozole mu se obraća sa još većim iznenađenjem:

— U Drezdenu? Pa i ja sam dve godine tamo proveo!

Narednik se smeška, kao da je to neko odlikovanje. Kazuje ulicu u kojoj je stanovao, a Ferdinand, sada uzbuđen, objašnjava mu:

— Ni pet minuta od mene. I mi se nismo videli tamo! Poznajete li, možda, udovu Pol, na uglu Ivanjske ulice? Debela, sa crnom kosom. Moja gazdarica.

Narednik je ne poznaje, doduše, ali zna člana glavne kontrole Candra, koga se opet Kozole ne seća. Ali se obojica sećaju Elbe i dvorca, i gledaju se blaženo, kao da su stari prijatelji. Ferdinand lupi narednika po mišici.

— Čoveče, čoveče... Toroče nemački kao da je pravi Nemač, i bio je u Drezdenu. O, čoveče, zašto smo upravo nas dvojica ratovali?

Narednik se smeje, a ni sam ne zna zašto. Vadi paklić cigareta i pruža ga Kozolu. Ovaj se brzo maša za nj, jer za dobru cigaretu svaki bi od nas dao deo svoje duše. Naše su cigarete od bukova lišća i sena, i to je još ona bolja vrsta. Valentin Laer tvrdi da su obične od morske trave i sušena konjska đubreta, a on se u to razume.

Kozole sa uživanjem uvlači dim. Mi pohlepno njušimo. Laer bleđi. Nozdrve mu prodrhtavaju i molećivo veli Ferdinandu:

— Daj mi jedan dim.

Ali, pre nego što je mogao uzeti cigaretu, drugi Amerikanac pruži mu paklo Virginia-duvana. Valentin ga je s nevericom posmatrao. Onda ga uze i pomirisa. Lice mu se ozari. Sa oklevanjem vraća duvan. Ali onaj odbija i živo pokazuje kokardu na Laerovoj kapi, koja mu viri iz torbe.

Valentin ga ne razume. Narednik iz Drezdena mu objašnjava. Hoće da trampira duvan za kokardu.

To Laer još manje razume. Ovaj prvoklasni duvan za jednu plehanu kokardu — taj čovek mora da je ćaknut. Valentin ne bi dao to paklo kad bi za to mogao postati podoficir ili potporučnik. On nudi onome odmah celu kapu, pa drhtavim rukama pohlepno puni lulu.

Sada smo shvatili šta je po sredi: Amerikanci žele da trampe. Primećuje se da nisu dugo u ratu — oni još skupljaju uspomene: epolete, kokarde, kopče za opasače, ordenje, dugmad sa uniformi. Mi se, pak, snabdevamo sapunom, cigaretama, čokoladom i konzervama. Povrh svega, za našeg psa nude nam punu šaku novaca. Ali za to nam mogu nuditi šta hoće.

— Volf ostaje s nama.

Ali zato naši ranjenici imaju sreće. Jedan Amerikanac koji ima u ustima toliko zlata da mu gubica blješti kao radionica mesinga, želeo bi da uzme okrvavljene zavoje, kako bi kod kuće mogao dokazati da su zaista bili od papira. Nudi nam prvoklasan keks, a pre svega puno naručje zavoja. Pažljivo i s naročitim zadovoljstvom slaže on krpice u svoj buđelar, naročito one od Ludviga Brajera, jer to je poručnička krv. Ludvig je morao olovkom napisati mesto, ime i vojnu jedinicu, da svako u Americi može videti da nije podvala. U prvi mah, doduše, Ludvig nije hteo, ali Vajl ga je nagovorio, jer su nam dobri zavoji nasušna potreba. Sem toga, keks mu je, zbog njegove srdobolje, pravo spasenje.

Ali najbolji posao pravi Artur Lederhoze. On dovlači sanduk s odlikovanjima, koji je našao u nekoj napuštenoj kancelariji. Jedan Amerikanac, zbrčkan kao i on, isto tako kisela lica, želi odmah ceo sanduk da dobije. Ali Lederhoze ga samo posmatra dugim nadmoćnim pogledom iz svojih stisnutih očiju. Amerikanac izdržava taj pogled, isto tako netremice i na izgled bezazleno. Najednom liče jedan na drugog kao braća. Iznad rata i smrti ovde se iznenada susreće ono što je sve prebrodilo: trgovački duh.

Lederhozeov protivnik uskoro primećuje da ne može svršiti posao, jer Artur se ne da prevariti — njemu je trgovanje pojedinačno znatno povoljnije. On vrši trampu dok se sanduk ne isprazni. Pored njega se postepeno gomila čitava hrpa stvari, čak i maslo, svila, jaja i rublje, tako da najzad stoji on kao bakalnica na krivim nogama.

Polazimo. Amerikanci viču i mašu za nama. Naročito je neumoran narednik. I Kozole je tronut, ukoliko je to moguće starom vojniku. Gundā neke oproštajne glasove i maše, mada pre liči na čoveka koji preti. Onda se obraća Betkeu:

— Sasvim pristojni momci, je li?

Adolf klimnu. Čutke idemo dalje; Ferdinand sagnute glave. Razmišlja. Ne čini to često, ali kad ga uhvati, uporan je i dugo preživa. Ne izlazi mu iz glave narednik iz Drezdena.

U selima ukočeno gledaju za nama. Na prozoru kuće čuvara pruge stoje saksije sa cvećem. Jedna žena sa nabreklih dojka doji dete. Na njoj je plava haljina. Psi laju za nama. Volf im odlajava. Na putu jedan petao gazi kokošku. Mi pušimo i ništa ne mislimo.

Maršujemo, neprestano maršujemo. Zona poljskih bolnica. Zona komora. Jedan velik park s platanima. Pod drvećem nosila i ranjenici. Lišće crveno i zlatno pada i zasipa ih.

Poljska bolnica za otrovane gasom. Teški bolesnici, koji se ne mogu dalje prenositi. Plava, voštana, zelena lica; mrtve oči, razjedene kiselinom; samrtnici koji krkljaju i guše se. Svi bi hteli da odu, jer se boje zarobljeništa. Kao da nije svejedno gde će umreti!

Pokušavamo da ih tešimo. Pričamo im da će kod Amerikanaca imati bolju negu. Ali oni ne slušaju. Samo nam dovikuju da ih povedemo.

Strašno je to dozivanje. Ovde napolju, na bistrom vazduhu, ova bleđa lica. Najgore je sa bradama. One stoje čudnovato same za sebe, tvrde i uporne, rastu i bujaju oko vilica, kao crna obloga gljiva koja se sve bolje hrani što oni više propadaju.

Neki teški ranjenici pružaju ruke, tanke i sive, kao u deteta, i preklinju:

— Povedite me, drugovi. Povedite...

U njihovim očnim dupljama već su skrivene duboke, strane senke, iz kojih se otimaju još samo zenice kao davljenici.

Drugi su tihi. Samo nas pogledom prate, dokle god mogu.

Glasovi su postepeno sve slabiji. Drumovi polako promiču. Mi teglimo mnoge stvari, jer treba nešto i kući odneti. Oblaci vise na nebu. Posle podne sunce se probija, a breze pokrivene samo još po kojim listom, ogledaju se u baricama na putu. Lak, nejasan miris visi u granju.

Koračajući, sa rancem na leđima, pognute glave, vidim na ivici druma, u bistrim baricama, sliku svetlog svilenkastog drveća, i ona je u tom slučajnom ogledalu jasnija nego u stvarnosti. Tu leži, položen u mrku zemlju, jedan deo neba, drveća, dubine i jasnoće. I najednom uzdrhtim. Prvi put posle dugo vremena opet osećam da je nešto lepo, da je ova slika u barici preda mnom jednostavno lepa, čista i lepa. I u tom drhtaju srce mi poleti gore, sve se gubi za jedan čas, i sada prvi put primećujem mir... vidim: mir... potpuno osećam: mir. Gubi se pritisak od koga se dosad ništa nije moglo osloboditi, a uzleće nešto nepoznato, novo, galeb, beo galeb mira, treperavi obzor, drhtavo očekivanje, prvi pogled, slutnja, nada, bujica, plima: mir.

Trzam se i gledam oko sebe. Tamo pozadi leže moji drugovi, drugovi na nosilima i zovu nas. Mir je, ali oni ipak moraju umreti. A ja drščem od radosti, i ne stidim se. Čudnovato je...

Možda se rat stalno ponavlja samo zbog toga što jedan nikad ne može sasvim da oseti ono što drugi pati.

## II

Posle podne je. Sedimo u dvorištu jedne pivare. Naš četni komandir, poručnik Hel, dolazi iz kancelarije i saziva nas. Došlo je naređenje da se između vojnika izaberu poverenici. To nas je začudilo. Do sada toga nije bilo.

Tada se pojavljuje u dvorištu Maks Vajl. On maše novinama i viče:

— U Berlinu je revolucija.

Hel se okreće i oštro veli:

— Glupost. U Berlinu su nemiri.

Ali Vajl još nije završio:

— Kajzer je pobegao u Holandiju.

To nas razbuđuje. Vajl je začelo poludeo. Hel pocrveni kao rak i viče:

— Prokleti lažove!

Vajl mu predaje novine. Hel ih gužva i, sav besan, oštro gleda Vajla. On ga ne trpi, jer je Vajl Jevrejin, miran čovek, stalno sedi i čita knjige. Hel je međutim nasilnik.

— Sve je to trućanje — promumla on, gledajući Vajla kao da će ga prožderati.

Maks raskopčava kaput i vadi vanredno izdanje drugih novina. Hel baci jedan pogled na njih, a zatim ih iskida pa ode u kancelariju. Vajl ponovo sastavlja novine i glasno nam čita novosti. Mi sedimo kao pijani. Nijedan ništa ne razume.

— Vele da je hteo da izbegne građanski rat — kaže Vajl.

— Glupost! — viče Kozole — da smo mi onda to rekli! Do vraga! I zato smo toliko podnosili!

— Jup, pipni me časkom, da li sam još ovde — obrati mu se Betke, vrteći glavom.

Jup mu potvrđuje da je tu, a Betke nastavlja:

— Onda mora da je tačno, pa ipak ništa ne razumem. Da je neko od nas učinio to, bio bi stavljen uza zid.

Kozole steže pesnice i besni:



— Ne smem sad da mislim na Veslinga i Šredera. Inače ću prsnuti. Pidence Šreder, to dete, spljeskan je ležao, a onaj za koga je pao beži! Do sto đavola. — Pri tom udari petom o pivsko bure.

Vili Homajer prezrivo odmahnu rukom, pa predloži:

— Bolje da govorimo o nečem drugom. Za mene taj čovek ne postoji više.

Vajl objašnjava da se u mnogim pukovima osnivaju vojnički sovjeti. Oficiri nisu više pretpostavljeni. Mnogima su zderane epolete.

On hoće da i mi obrazujemo sovjet vojnika. Ali ne nailazi na odziv. Mi ne želimo ništa više da osnivamo. Hoćemo kući. A to možemo i bez sovjeta.

Najzad su ipak izabrana tri poverenika: Adolf Betke, Maks Vajl i Ludvig Brajer.

Vajl zahteva od Ludviga da skine svoje epolete.

— Tu — kaže Ludvig umorno i kucne se po čelu.

Betke odgumu Vajla i oštro primeti:

— Ludvig pripada nama.

Brajer je kao dobrovoljac došao u našu četvu i postao potporučnik. On govori to ne samo nama, Homajeru, Troskeu, Bregeru i meni, što se po sebi razume, jer smo školski drugovi, nego starijim drugovima, ako nije u blizini neki drugi oficir. To mu se u velikoj meri priznaje.

— Ali Hel — uporno nastavlja Vajl.

To se već pre može razumeti. Vajla je Hel često secao te nije čudo što sada želi da likuje. Nama je svejedno. Hel je bio žestok, doduše, ali je napadao kao Bliher i uvek je bio na čelu.

U takvom slučaju vojnik već pravi razliku.

— Pa pitaj ga časkom — veli mu Betke.

— Ali ponesi zavoj! — dobacuje za njim Tjaden.

Međutim, drukčije se zbiva. Hel izlazi iz kancelarije baš kad Vajl hoće da uđe. U ruci nosi nekoliko formulara i pokazuje na njih, pa kaže Maksu:

— Tačno je.

Vajl počinje da govori. Kada stiže do epoleta, Hel napravi nagao pokret. Mi mislimo da će sad nastati lom, ali naš komandir, na opšte čuđenje, iznenada samo izjavi:

— Imate pravo.

Zatim se obraća Ludvigu, stavljajući mu ruke na rame:

— Vi Brajer, verovatno nećete razumeti ovo, je li? Samo šinjel ostaje. Ono drugo je sada prošlo.

Nijedan od nas ništa ne govori. Ovo nije više Hel kojega mi poznajemo, koji je, naoružan samo jednim trskovim štapom, noću išao u patrolu, i za koga je važno da ga ne pogađa kuršum. Sada taj čovek s mukom stoji i govori.

Uveče, kad sam već zaspao, probudi me neki šum.

— Ti bulazniš — kaže Kozole.

— Zaista! Hodi da vidiš — odgovori Vili.

Dižu se i odlaze u dvorište. Ja ih pratim. U kancelariji je svetlost, može se videti unutra. Hel sedi za stolom. Pred njim leži njegov mundir. Epoleta nema više. Na njemu je vojnička bluza. Glavu je podbočio rukama i... ta to je nemoguće... prilazim jedan korak bliže... Hel... Hel plače...

— Čudno je to — šapuće Tjaden.

— Dalje! — veli Betke i gurne nogom Tjadena.

Mi se zbunjeno šunjamo natrag.

Idućeg jutra čujemo da se jedan major iz susednog puka ubio kad je čuo za Kajzerovo bekstvo.

Hel dolazi. Siv je i neispavan. Tiho izdaje potrebna uputstva. Onda opet odlazi. Svima nam je veoma mučno. I poslednje što smo imali uzeto nam je. Sada smo izgubili tle ispod nogu.

— Čovek ima utisak prosto da je izdan — reče Kozole zlovoljno.

Sasvim je drukčija od jučerašnje povorke koja se sada stvara i turobno kreće dalje. Izgubljena četa, napuštena vojska.

Rovovski pribor klopara pri svakom koraku... monotona melodija... uzalud... uzalud...

Samo je Lederhoze veseo kao kos. Prodaje iz svojih američkih zaliha konzerve i šećer.

\* \* \*

Sledeće veče stižemo do Nemačke. Sada, kad se oko nas više ne govori francuski, počinjemo postepeno zaista da verujemo u mir. Dosad smo u potaji očekivali naređenja da se okrenemo i vratimo u rovove, jer vojnik je nepoverljiv prema dobrom, a i bolje je od

početka s protivnim računati. Ali sada se polako diže u nama blaga groznica.

Dolazimo u jedno veliko selo. Nekoliko uvelih venaca visi preko ulice. Verovatno je već mnogo trupa prošlo, te se ne isplati za ove poslednje nešto naročito spremati. Mi se zato moramo zadovoljiti izbledelom dobrodošlicom nekoliko pokislih plakata, labavo uokvirenih hrastovim lišćem od papira. Jedva da nas i pogleda svet kada prolazimo, tako je već navikao na to. Ali za nas je novo da stižemo ovamo, i žudimo za kojom prijatnom reči i pogledom, mada tvrdimo da ne marimo za to. Bar da se devojke poredaju i mašu nam. Tjaden i Jup neprestano pokušavaju da ih dozovu, ali bez uspeha; verovatno suviše bedno izgledamo. Najzad napuštaju to.

Samo nas deca prate. Držimo ih za ruku, i ona trče pored nas. Poklanjamo im čokolade, koliko možemo da odvojimo, jer nešto moramo i kući odneti.

Adolf Betke je uzeo jednu devojčicu na ruke. Ona mu čupka brkove, kao da su uzde, i smeje se koliko god može, jer Adolf pravi grimase, ručice samo pljeskaju po njegovu licu. Adolf hvata jednu i pokazuje mi kako je sićušna.

Dete počinje da plače kada je on prestao da pravi grimase. Adolf pokušava da je umiri, ali ona sve jače plače te mora da je pusti.

— Izgleda da smo postali prava strašila za decu — gundža Kozole.

— Boje se rovovske njuške, ona im nije prijatna — objašnjava mu Vili.

— Miriše na krv, otuda je to — kaže Ludvig Brajer.

— Onda ćemo morati da se okupamo pa će i cure tada biti možtda življe — veli Jup.

— Da ... kada bi to samo do kupanja zavisilo — odgovori Ludvig zamišljeno.

Neraspoloženi nastavljamo put. Drukčije smo zamišljali povratak u domovinu posle tolikih godina provedenih tamo napolju. Verovali smo da će nas očekivati; ali sada vidimo da je svako ovde opet sobom zauzet. Sve je otišlo dalje, i ide dalje, kao da smo mi već nepotrebni. Razume se da ovo selo nije Nemačka, ali nam ipak jed zastaje u grlu, i jedna senka proleti mimo nas, i jedna čudna slutnja nam se javlja.

Kola tandrču u prolazu, kočijaši viču, ljudi podižu oči za trenutak, pa idu dalje za svojim mislima i brigama. Na crkvenom tornju izbija sat, a vlažan vetar huji preko nas. Samo jedna starica, s dugim poveskama na glavi, neumorno juri duž naših redova i zaplašenim glasom raspituje o nekom Erhardu Šmitu.

U jednoj velikoj staji dobismo konak. Ali mada smo mnogo pešačili nijedan od nas nema mira. Odlazimo u krčmu.

Tu je vrlo živo. Ima neko mutno ovogodišnje vino, ali izvanredno nam je prijatno. Žestoko ide u noge. Utoliko radije sedimo. Oblaci dima lebde u niskom prostoru, a vino miriše na zemlju i leto. Vadimo svoje konzerve, sečemo meso i slažemo ga na debele kriške hleba, zabadamo noževe kraj sebe u široke stolove i jedemo. Petrolejska lampa svetli nad nama kao majka.

Veče ulepšava život. Ne u rovu, nego u miru. Danas posle podne smo ljuti umaršovali, ali sada smo živnuli. Malu kapelu, koja u uglu svira, brzo popunjavaju naši ljudi. Imamo ne samo pijaniste i veštace na usnoj harmonici, nego i jednog Bavarca sa bas-gitarom. Uz to još dolazi Vili Homajer koji pravi neko vražje ćemane, i raznim poklopcima dočarava sjaj i bljesak trube, bubnja i praporaca, te bogato dopunjava orkestar.

Devojke su nam neobične. One nam mute glavu više nego vino. Drukčije su nego što su bile posle podne — smeju se i pristupačne su. Ili su to druge? Odavno već nismo videli devojke.

U početku smo požudni, a i zbunjeni, skoro se ne usuđujemo da im priđemo, jer smo zaboravili da se ophodimo sa njima. Ferdinand Kozole, međutim, zaigra s jednom, kršnim vragom s ogromnim grudobranom na kome ima dobar naslon za pušku. Za njim polaze drugi.

Slatko, teško vino prijatno zuji u glavi, devojke se vrte, muzika svira, a mi sedimo u uglu oko Adolfa Betke. On nam govori:

— Deco, sutra ili prekosutra smo opet kod kuće. Deco, deco, moja žena... Deset meseci je tome već ...

Naginjem se preko stola i govorim s Valentinom Laerom, koji hladno i s visine posmatra devojke. Jedna plavuša sedi kraj njega, ali on joj poklanja malo pažnje. Dok se naginjem napred, nešto u

mome kaputu pritiskuje ivicu stola. Pipnem se da vidim šta je. To je sat Hajnriha Veslinga. Kako je to već daleko...

Jup se dokopao najdeblje dame. On igra kao upitnik. Njegova velika šaka leži raširena na ogromnim sapima devojke i svira kao po klaviru. Ona mu se vlažnih usana smeje u lice, a on je sve živiji. Najzad grunu kroz vrata što vode u dvorište, i nestade.

Posle nekoliko minuta izlazim da nađem prvi ćošak, ali tamo već stoji jedan oznojeni podoficir s devojkom. Ja se skotrljah u baštu, i baš da počnem a iza mene se nešto gromko skrši. Obrnem se i vidim gde se Jup sa debelom damom valja po zemlji. Debela, kada me ugleda, prsnu u smeh i ispruži mi jezik. Jup hrkće. Brzo se gubim iz žbunja, i pri tom stadoh nekome na ruku. Prokleta je ova noć...

— Zar nemaš očiju, volu? — zaurla neki bas.

— Otkud da znam, blesavko, da tu ležiš? — odgovaram ljutito, i na jedvite jade nađoh jedan miran budžak.

Svež vetrić, prijatan posle dima unutra, tamni kućni zabati, senice, tišina i spokojno žuborenje dok mokrim. Albert dolazi i staje pored mene. Mesec sija. Mi mokrimo čisto srebro.

— Čoveče... Ernst... šta kažeš? — pita me Albert. Ja potvrđujem glavom. Još neko vreme gledamo u mesec.

— Prošao je onaj pokor, Albert, je li?

— Sto mu gromova... da, Ernst?

Iza nas škripi i lomi se. Cure podvriskuju iz žbunja visokim i naglo isprekidanim kricima. Noć je kao oluja. Grozničavo je presićena životom, koji izbija i naglo i plahovito se pali jedno o drugo.

Neko stenje u vrtu. Kikot mu odgovara. S tavana za seno spuštaju se senke. Dvoje stoje na lestvicama. Muškarac besomučno utiskuje svoju glavu u devojčine suknje i mrmlja nešto. Ona se smeje rapavim glasom, koji nas kao četka češe po živcima. Žmarci mi se spuštaju niz leđa. Kako su bliski jedno drugome: juče i danas, smrt i život.

Tjaden dolazi iz mračnog vrta. Obliven je znojem, a lice mu sija.

— Deco, sad bar opet znam da živimo — govori on, zakopčavajući svoj kaput.

Obilazeći oko kuće nabasasmo na Vili Homajera. Na jednoj njivi je napravio od korova veliku vatru i bacio u nju nekoliko pregršti

zaplenjenih krompira. Mirno i sanjalački sedi sam pored vatre i čeka da se krompiri ispeku. Kraj sebe drži nekoliko američkih kotleta iz konzerve. Uz njega pažljivo čuči pas.

Rasplamtela vatra baca bakrene odseve u njegovu crvenu kosu. Odozdo sa livada diže se magla. Zvezde blistaju. Sedosmo do njega i vadimo krompire iz vatre. Ljuske su pocmele, ali srž je žuta kao zlato i miriše. Obema šakama grabimo kotlete i stružemo po njima kao po usnoj harmonici. Uz to pijemo rakiju iz čaše od aluminijuma.

Kako prijaju krompiri! Obrće li se svet? Gde smo? Zar ne sedimo opet kao mladići kod Torlokstena na njivi, na kojoj smo celog dana vadili krompir iz mirisave zemlje, a rumene devojke, u ispranim plavim suknjama, išle za nama s kotaricama? O, jesenje vatre s pečenim krompirima! Beli otkosi protezahu se poljem, i vatre pucketahu, a inače beše tiho. Krompir je bio poslednji plod, sve drugo već beše požnjeveno. Samo još zemlja, svež vazduh, ljut, beo, dragi dim, poslednja jesen. Ljut dim, opori miris jeseni, jesenja vatra s pečenim krompirima ... Otkosi se leluju, leluju i rasturaju... lica drugova ... mi se vraćamo, rat je svršen... sve se čudesno rastapa ... i opet dolaze jesenje vatre, i jesen i život.

— Čoveče ... Vili, Vili...

— To je uspelo, je li? — pita on, pogledavši gore, s rukama punim mesa i krompira.

— Ah tikvane, sasvim sam drugo mislio.

Vatra je dogorela. Vili briše ruke o pantalone i zatvara nož. U selu laju psi. Inače je tišina. Nema više granata. Ni klopa-ranja kolona s municijom. Nema čak ni oprezne škripe bolničkih automobila. U ovoj noći umire mnogo manje ljudi no ikad za poslednje četiri godine.

Vraćamo se u krčmu. Ali tamo nema više ničega naročitog. Valentin je skinuo koporan i nekoliko puta se izdigao na rukama. Devojke tapšu, ali Valentin se ne raduje. Neraspoložen govori Kozolu:

— Nekad sam bio veštak, Ferdinand. A ovo nije ni za vašar. Ukrutile mi se kosti. Valentin na vratilu,, to beše nekad naročita tačka! Sada imam reumu ...

— Hej, budi zadovoljan što imaš uopšte čitave kosti — doviknu mu Kozole i udari šakom o sto.

— Muzike! Vili!

Homajer spremno počinje trubom i praporcima. Opet sve oživljuje. Pitam Jupa kako je bilo s debelom. Prezrivim pokretom odbija daleko od sebe.

— Gle, kod tebe to brzo ide — velim mu začuđeno.

On iskrivi lice.

— Mislio sam da me ona voli. Kad, međutim, taj gad posle mi traži novaca. Uz to sam još udario kolenom o onaj prokleti baštenski sto, tako da jedva idem.

Ludvig Brajer sedi za stolom tih i bled. Ustvari, trebalo bi već odavno da spava, ali on neće. Ruka mu dobro zarašćuje, a i srdobolja nešto popušta. Ipak je zamišljen i turoban. Tjaden mu savetuje otežanim glasom.

— Ludvig, trebalo bi da i ti ideš u vrt. Za sve je to dobro...

Ludvig klima glavom i odjednom jako pobledi. Sedoh pored njega i upitah:

— Zar se nimalo ne raduješ domu?

On ustade i ode. Ne razumem ga više. Kasnije ga nađoh napolju, stajao je sam samcit. Ne ispitujem ga dalje. Čutke se vraćamo unutra.

U vratima se susrećemo sa Lederhozeom, koji je baš hteo da iščezne sa debelom. Jup se zlorado smeje:

— Taj će se iznenaditi.

Vili dobacuje:

— Ona će se iznenaditi. Zar ti veruješ da će joj Artur dati i jednu paru?

Vino curi po stolu, lampa se dimi, a devojčake suknje lepršaju. Topal umor vije mi se iza čela, sve dobija meke konture, kao ponekad svetlosti kugle u magli, a glava se polako spušta na sto. Noć huji meko i čudesno, kao brzi voz ka zavičaju: uskoro ćemo biti kod kuće.

### III

Stojimo poslednji put postrojeni u dvorištu kasarne. Jedan deo čete stanuje u okolini. Ti se otpuštaju. Ostali se moraju sami probiti. Železnički saobraćaj tako je neuredan da ne možemo biti zajedno prevezeni. Moramo se rastati.

Prostrano, suro dvorište suviše je veliko za nas. Natušten novembarski vetar, koji miriše na rastanak i umiranje, briše preko njega. Stojimo između kantine i stražarnice — ne treba nam više mesta. Velika prazna površina oko nas budi u nama neutešne uspomene. U dubokom poretku stoje tu nevidjivi mrtvi.

Hel prolazi duž čete. Ali s njim ide nečujno i sablasna povorka njegovih prethodnika. Kao prvi među njima, još krvareći iz vrata, otkinute brade i tužnih očiju, Bertink, godinu i po komandir čete, učitelj, oženjen, otac četvoro dece; pored njega Meler crnozeleno lica, devetnaestogodišnji mladić, otrovan tri dana pošto je primio četu, sledeći je Redeker, šumarski inženjer, posle dve nedelje punim pogotkom sabijen u zemlju; zatim nešto dalje, već bleđi, Bitner, kapetan, pogođen u srce iz mitraljeza pri jurišu; a iza njih, kao seni, skoro već bezimni, tako već udaljeni, ostalih sedam komandira za dve godine. I više od pet stotina vojnika. Trideset dvojica stoje sada u dvorištu kasarne.

Hel pokušava da kaže nekoliko reči na rastanku. Ali ništa ne bi od toga: morao je da prestane. Nema tih reči koje bi se mogle održati u ovom usamljenom, praznom kasarnskom dvorištu, pred nekoliko redova preostalih, koji nemo, dršćući u šinjelima i čizmama, stoje i misle na svoje drugove.

Hel ide od jednog do drugog i svakom pruža ruku. Kada je došao do Maksa Vajla, kaže mu stegnutih usana:

- Sada počinje vaše doba, Vajl...
- Ono će biti manje krvavo — primećuje Maks mimo.
- I manje herojsko — odgovara Hel.
- To nije najvažnije u životu — kaže Vajl.
- Ali je najvrednije — odgovara Hel. — Ima li šta bolje?



Vajl okleva jedan časak, a onda veli:

— Ima. Ono što danas loše zvuči, gospodine poručniče: dobrota i ljubav. U tome ima herojstva.

— Ne — odgovara Hel brzo, kao da je već dugo razmišljao o tome, i čelo mu se nabra. — U tome ima samo mučeništva, a to je nešto sasvim drugo. Herojstvo počinje tamo gde razum prestaje: pri omalovažavanju života. Da znate: herojstvo je satkano od bezumnosti, od zanosa, od izlaganja opasnosti. A svrhe je sasvim malo u njemu. Svrha, to je vaš svet. Zašto, čemu, zašta — ko tako pita, taj ništa ne zna o tome.

Tako plaho govori kao da hoće sam sebe da ubedi. Njegovo upalo lice stalno je u pokretu.

Za nekoliko dana postao je ogorčen i godinama stariji. Ali i Vajl se isto tako brzo izmenio. Uvek je bio neupadljiv, ali s njime niko nije bio potpuno načisto. Sada je iznenada istupio, sve je odlučniji. Niko ne bi slutio da ume tako da govori. Što je Hel nervozniji, tim je Maks mirniji. Tiho ali odlučno izjavljuje:

— Za herojstvo nekolicine beda miliona suviše je skupa.

Hel sleže ramenima.

— Suviše skupo... svrha... platiti — to su vaše reči. Videćemo dokle ćete stići s tim.

Vajl gleda šinjel koji Hel još i dalje ima na sebi.

— A dokle ste vi s vašim doterali?

Hel pocrvene i oštro mu odgovori:

— Do uspomene, bar do uspomene na stvari koje se ne mogu novcem kupiti.

Vajl je ćutao neko vreme, a zatim, pogledavši pusto dvorište i naše kratke redove, ponovi:

— Do uspomene ... da ... i do strahovite odgovornosti...

Od svega toga mi ne razumemo mnogo. Zebemo i smatramo da je suviše govoriti. Govorom se i tako svet neće izmeniti.

\* \* \*

Redovi se rasturaju. Počinje opraštanje. Moj pobočni drug, Miler, namešta ranac na leđima i uglavljuje pod pazuh paket s namirnicama. A onda mi pruža ruku:

— Dakle, svako dobro, Ernst...

— Svako dobro, Feliks ...

Ode dalje, do Vilija, Alberta, Kozola ...

Dolazi Gerhard Pol, četni pevač, koji je za vreme marša pevao najviši tenor, uvek kad bi se dizala melodija u velikom poletu. Sve ostalo vreme on se odmarao, da bi mogao uneti dovoljno snage u dvoglasne partije. Njegovo smeđe lice, s bradavicom, uzbuđeno je; baš se oprostio od Karla Bregera, s kojim je odigrao bezbroj partija skata. To mu je teško palo.

— Do viđenja, Ernst...

— Do viđenja, Gerhard...

Gerhard odlazi.

Vedekampf mi pruža ruku. On je pravio krstače za poginule. Izjavljuje mi:

— Šteta, Ernst... Eto, na žalost, nisam ti mogao napraviti. A ti bi dobio od mahagonija. Imao sam već u rezervi lep klavirski poklopac za to.

— Što nije bilo, može još da bude — odgovaram ja. — Kada dođe vreme, javiću ti dopisnicom.

On se smeje.

— Drž' se dobro, mladiću, još nije završen rat.

Zatim otkaska sa svojim krivim ramenima.

Prva grupa već nestaje iza kasarnske kapije. Među njima su Sefler, Fasbender, mali Luke i August Bekman. Drugi kreću za njima. Mi se uzbuđujemo. Čovek se mora navići da zauvek odlazi. Dosad je neko napuštao četu samo ako pogine, ako je ranjen ili prekomandovan. Sada tome treba dodati: mir.

Čudnovato je to: toliko smo navikli na jame i rovove da najednom postajemo podozrivi prema tišini predela u koji sada dolazimo — kao da je tišina izgovor da nas namame na potajno minirano područje...

A ovi naši drugovi upravo uleću u to, neobazrivi, sami, bez pušaka, bez ručnih bombi. Čovek bi najradije potrčao za njima, stigao ih i viknuo im: kuda ste krenuli, šta hoćete sami tamo napolju... Vi spadate ovamo, nama, mi moramo zajedno ostati, Jer inače kako bismo živeli...

Čudan vodenični točak u glavi — suviše smo dugo bili vojnici.

Novembarski vetar zviždi preko praznog kasarnskog dvorišta. Odlazi sve više drugova. Još malo, pa će svaki opet biti sam.

\* \* \*

Ostatak naše čete istim putem ide kući. Logorujemo u holu železničke stanice da bismo ugrabili voz. Stanični hol je stovarište sanduka, kartona, ranaca i šatorskih krila.

U roku od sedam časova prolaze dva voza. Kao grozdovi vise jata ljudi na vratima. Posle podne osvajamo jedno mesto blizu pruge. Uveče smo sasvim napred, na najboljem položaju. Spavamo stojeći.

Prvi voz dolazi idućeg dana u podne. To je teretnjak sa slepim konjima. Njihove obrnute očne jabučice su beloplave i crveno podlivene. Stoje sasvim mirno, ispruženih glava, i samo još njuškavim nozdrvama odaju znake života.

Posle podne su objavili da toga dana nema više ni jednog voza. Niko ne odlazi. Vojnik ne veruje objavama. I, zaista, dolazi još jedan. Na prvi pogled se vidi da je voz tek upola pun.

Stanični hol bruji od priprema za polazak i od navale onih koji izbijaju iz čekaonica. Upadaju u divlju gužvu sa onima koji čekaju u holu.

Voz klizi pored nas. Jedan prozor je otvoren. Digosmo Alberta Troske, najlakšeg među nama, i on kao majmun uskoči unutra. U sledećem trenutku sva su vrata načičkana ljudima. Skoro svi prozori su zatvoreni. Neki već pršte u paramparčad pod udarima kundaka onih koji po svaku cenu, pa i rasečenih ruku i nogu, hoće da idu. Čebad lete kroz razbijena okna, a na nekim mestima počinju već da se veru.

Voz staje. Albert je pojurio kroz hodnik, i otvara prozor pred nama. Tjaden i pas prvi uleću, a odmah zatim, uz pomoć Vilija, Betke i Kozole. Ova trojica odmah jurnuše na vrata prema hodnicima, da bi sa obe strane blokirali odeljenje. Zajedno sa Ludvigom i Lederhozeom ubacuju se i naše prnje, a zatim Valentin, ja i Karl Breger i, kao poslednji, pošto je još jednom propisno prdnuo, Vili.

— Jesu li svi unutra? — dere se Kozole iz hodnika, gde je ogroman pritisak.

— Svi! — urla Vili.

Kao iz puške izbačeni, poleteše Betke, Kozole i Tjaden na svoja mesta, a reka onih drugih razliva se po odeljenjima, penje se u prtljažne mreže i ispunjava svaki santimetar prostora.

Jurišaju i na lokomotivu. Već stoje i na odbojnicima. Krovovi vagona su pretrpani.

— Silazite, porazbijaćete glave! — više vozovođa.

— Jezik za zube, mi ćemo već paziti — odgovaraju mu.

U nužniku sede njih petorica. Jednom visi stražnjica napolje, daleko izvan prozora.

Voz polazi. Nekoliko njih, koji su se slabo uhvatili, otpadaju. Dvojica su pregaženi i odvučeni. Odmah drugi skaču gore. Stepenice su pune. Gužva se nastavlja za vreme vožnje.

Jedan se drži za vrata. Ona su se otvorila, i on visi napolju pod prozorom. Vili se vere za njim, hvata ga za jaku i uvlači.

Te noći je naš vagon imao prve gubitke. Voz je prolazio kroz neki nizak tunel. Nekoliko ljudi je zgnječeno i zbrisano. Drugi su, doduše, primetili to, ali nisu mogli odozgo da zaustave voz. I čovek na klozetskom prozoru zaspao je i nestao.

I ostali vagoni imaju gubitke. Stoga se krovovi osiguravaju drškama, užetima i tesacima zabodenim sa strane, a ustrojena je i straža, da upozorava na opasnost.

Spavamo i spavamo, stojeći, ležeći, sedeći, čučajući, iskrivljeni na rancima i paketima, neprekidno spavamo. Voz tandrče. Kuće, drveće, vrtovi, ljudi koji mašu; povorke, crveni barjaci, stanične straže, dreka, vanredna izdanja, revolucija. Prvo ćemo da spavamo, a ono drugo može i kasnije doći. Tek sada osećamo kako smo se zamorili kroz sve proteklo vreme.

Smrkava se. Jedan žičak gori. Voz polako ide. Često zastajkuje zbog kvara u mašini.

Ranci se ljuljaju. Lule smrde. Pseto mirno spava na mom kolenu. Adolf Betke se primakao i miluje mu dlaku, a posle nekog vremena obrati se meni:

— Da, Ernst... uskoro ćemo se i mi rastati...

Ja klimam. Čudno je to, ali zaista ne mogu više da zamislim život bez Adolfa, bez njegovih budnih očiju i mirnog glasa. On je vaspitao

mene i Alberta, kada smo kao regruti došli na položaj i ni o čem nismo pojma imali. Ne verujem da bih bez njega sada živ bio.

— Moramo se ponovo naći... I to često, Adolfe — velim mu ja.

Jedna me čizma pljesnu po licu. Iznad nas, u prtijažnoj mreži, sedi Tjaden i revnosno broji svoj novac — hoće odmah sa stanice da ide u burdelj. Da bi se potpuno raspoložio, već sada prepričava sa nekim zemljacima iskustva o tome. Niko ne smatra to svinjarijom — u tome nema ničega o ratu, pa se već i zbog toga rado sluša.

Jedan pionir koji nema dva prsta, ponosno priča da mu je žena u sedmom mesecu rodila dete, a ipak je sedam funti težilo. Lederhoze mu se smeje — to je ipak nemoguće. Pionir ga ne razume. Broji na prste mesece od svoga dopusta do rođenja deteta, i uzvikuje:

— Sedam ... Tačno ...

Lederhoze mu se kikoće i podrugljivo razvlači svoje kiselo lice:

— Biće, da ti je neko drugi to svršio.

Pionir blene u njega i muca:

— Šta, šta kažeš to?

— Pa to je bar jasno — kmeči Artur i proteže se.

Pioniru izbija znoj na čelu. Neprestano iznova broji.

Usne mu dršču. Jedan debeli bradati komordžija, do prozora, sav se iskrivio od smeha:

— He, čoveče... vole jedan ... blesavi vole!

Betke se podiže.

— Jezik za zube, debeli!

— Zašto? — pita bradonja.

Betke mu oštro odgovori:

— Zato što treba da držiš jezik za zube. A i ti, Arture. Pionir je pobledeo. Drži se za prozorski okvir i bespomoćno pita:

— Šta da radim?

Jup mu zamišljeno odgovara:

— Treba se ženiti tek kad su deca sposobna da zarađuju. Onda se tako što ne može desiti.

Napolju promiče večer. Šume leže kao tamne krave na vidiku, polja se blede belasaju u mutnoj svetlosti koju voz baca kroz prozore. Samo još dva časa ima do kuće. Betke ustaje pa sprema svoj ranac. On stanuje u jednom selu, nekoliko stanica pre grada, pa ranije mora izići.

Vez staje. Adolf nam pruža ruku. Spotičući se upada na peron, pa gleda oko sebe kružnim pogledom, koji u jednom mahu upija čitav predeo, kao suva njiva kišu. Onda se opet okreće nama. Ali ništa više ne čuje. Ludvig Brajer stoji na prozoru, mada ima bolove, i govori mu:

— Hajd', idi već jednom, Adolfe. Ženica te čeka ...

Betke gleda u nas i drma glavom.

— Nije tako hitno, Ludvig.

Vidi se na njemu da ga srce vuče onamo, ali Adolf je Adolf, do poslednjeg trenutka ostaje kod nas. A zatim, kad je voz krenuo, brzo se obrnu i ispruži korak.

— Uskoro ćemo te posetiti! — dovikujemo za njim.

Vidimo ga kako ide preko polja. Dugo nam još maše. Dim iz lokomotive proleće. U daljini se vide neke crvenkaste svetlosti.

Voz ulazi u veliku okuku. Sad je Adolf vrlo malen, jedna tačka, sićušan čovek, sasvim sam na velikoj, tamnoj ravnici, iznad koje stoji silno noćno nebo u olujnoj jasnoći, gubeći se na vidiku u sumpornom žutilu. Ne znam zašto, nema nikakve veze s Adolfom, ali se uzbuđujem gledajući kako čovek ide širokim poljem pod velikim nebom, uveče i usamljen.

Zatim proleće pored nas drveće, sve tamane, i uskoro ostaje samo vožnja, nebo i šume.

U našem odeljenju je oživelo. Ovde su, unutra, uglovi, ivice, miris, toplina, prostor i granice — ovde su mrka izbrazdana lica sa svetlim pegama očiju u njima, ovde se oseća zadah zemlje, znoja, krvi i uniformi. A napolju, s tutnjavom voza, juri nejasno svet, i ostaje sve dalje, svet rovova i jama, tame i užasa, i samo još jedan vrtlog ostaje pred prozorima, ali on ne može da nas zahvati.

Neko počinje da peva. Drugi upadaju. Uskoro pevaju svi, celo naše odeljenje, pa odeljenje pored nas, i ceo voz. Pevamo sve glasnije, sve jače. čela nam se zacrvenela, žile nabrekle, pevamo sve vojničke pesme koje znamo, i pri tom ustajemo, gledamo jedan drugoga. Točkovi grme i daju ritam, a mi pevamo, pevamo...

Ja sam sabijen između Ludviga i Kozola i osećam njihovu toplinu kroz moj kaput. Pokrećem ruke, okrećem glavu, mišići mi se zatežu, i neka drhtavica me obuzima od kolena do stomaka, u kostima mi buja kao penušava limunada, penje se u pluća, usne, oči, tako da se

sve oko mene zamaglilo, a u meni bruji kao telegrafska bandera u oluji, zuji hiljadu žica, otvara se hiljada puteva. Polako stavljam ruku na Ludvigovu, i mislim da će izgoreti. On me pogleda, umoran i bleđ kao i uvek, a ja ne mogu ništa da kažem od svega što je u meni, no samo ga mučno i isprekidano pitam:

— Imaš li jednu cigaretu, Ludvig?

On mi je daje. Voz juri, a mi pevamo dalje. Ali postepeno se uvlači taman huk u topot točkova i naše pesme, i najednom puče grom, a grmljavina je dugo tutnjala i kotrljala se po ravnici. Oblaci se zgusnuše još jače i sruči se oluja. Munje sevaju kao bliska vatra iz topovskih cevi. Kozole stoji na prozoru, vrti glavom i mumla isturajući glavu i ramena napolje.

— Deco, još i oluja u ovo doba!

A zatim, iznenada, užurbano viknu:

— Brzo! Brzo! Evo ga!

Mi se tiskamo k njemu. U blesku munje, na ivici vidika, štrče u nebo uski, vitki tornjevi grada. Tama s grmljavinom neprestano opet pada na njih, ali pri svakom bljesku munje sve su bliži.

Oči nam gore od uzbuđenja. Kao gorostasno drvo izdiže se najednom očekivanje među nama, iznad nas, u nama.

Kozole grabi svoje stvari, širi ruke i uzvikuje:

— Deco božja, gde li ćemo sedeti kroz godinu dana...

— Na zadnjici — objavljuje Jup nervozno.

Ali niko se više ne smeje. Grad nas je dohvatio i silno nas privlači sebi. Eno ga gde leži i diše, široko ispružen u divljoj svetlosti, i približuje nam se, a mi se vozimo k njemu. Voz vojnika, voz onih koji se vraćaju kući ni iz čega, voz ogromnog iščekivanja, sve bliže se primiče. Mi stremimo gradu, zidovi njegovi jure nam u susret, tek što se nismo sudarili, i munje lete, grmljavina besni — a onda s obe strane voza zabruji larva i dozivanje, spušta se plaha kiša, blista rampa od vlage, i mi, van sebe od zanosa, uskačemo u to.

Sa mnom iskače i pas. Pripija se uza me i mi jurimo kroz kišu niz stepenice.

# **DRUGI DEO**



# I

Kao kad voda iznenada pljusne na pločnik, tako se i mi rasprskavamo pred stanicom. Kozole, Breger i Troske jurišnim korakom grabe Hajnrihovom ulicom. Isto tako žurno Ludvig i ja odlazimo u Železničku aleju. Bez oproštaja, kao strela, Lederhoze odjuri sa svojom starinarnicom. Tjaden žurno pita Vllija za najkraći put u javnu kuću. Samo Jup i Valentin imaju vremena. Njih niko ne očekuje i zato prvo gegucaju prema čekaonici, ne bi li gde nanjušili kakvu hranu. Kasnije će u kasarnu.

Sa drveća Železničke aleje kaplje voda. Oblaci promiču nisko i brzo. Nekoliko vojnika najmlađeg godišta dolazi nam u susret. Na rukama imaju crvene trake.

— Epolete dole! — viknu jedan i skoči na Ludviga.

— Jezik za zube, brucošu regrutski! — odgovorih i gurnuh ga u stranu.

Drugi pridolaze i opkoljavaju nas. Ludvig mirno pogleda prvoga, pa pođe dalje. Ovaj mu se uklanja s puta. Ali tada se pojavljuju dva mornara i kidišu na njega.

— Svinje, zar ne vidite da je ranjen? — kažem ja i bacam ranac s leđa da bi mi ruke bile slobodnije. Ali Ludvig već leži na zemlji, nemoćan, sa svojom ranjenom rukom. Mornari mu kidaju uniformu i gaze ga, a jedan ženski glas ciči:

— Potporučnik! Ubij tog krvoloka!

Pre no što sam mu mogao pomoći dobio sam takav udarac u lice da sam se zaneo.

— Životinjo! — dahćem ja, i svom snagom zalepih napadaču čizmu u trbuh. On huknu i preturi se.

U istom času napadoše me druga trojica. Jednome od njih skoči pas na vrat. Ali ostali me oboriše.

— Svetlosti gasi — nož vadi! — viče žena.

Između nogu koje tabanaju vidim kako Ludvig slobodnom levom rukom davi jednog mornara, koga je uspeo da obori udarivši ga odozdo po zglobu u kolenu.

Ludvig ne popušta, iako oni drugi žestoko udaraju po njemu. Onda me jedan ošinu opasačem po glavi, a drugi mi stade nogom na usta. Volf ga, doduše, odmah ščepa za koleno, ali nam ne polazi za rukom da se dignemo; oni nas neprestano obaraju udarcima i hoće da nas izgaze i pretvore u kašu. Razjaren sam i pokušavam da se dokopam revolvera. Ali u tom času jedan od mojih napadača poleđuške tresnu na pločnik pored mene. Još jedan tresak, i drugi leži onesvešćen. A odmah zatim i treći... To samo Vili može biti na poslu. Dojurio je u galopu, uz put zbacio ranac, i sada besni nad nama. Po dvojicu grabi svojim šakama za šiju i lupa im glave jednu o drugu. Namah su se onesvestili, jer kad pobesni Vili je živi kovački čekić. Oslobođeni smo, i ja skočih na noge, ali oni već kidaju. Stigao sam samo da jednome gurnem ranac u krsta, a onda sam prišao Ludvigu.

Vili je već u poteri. Video je da su ona dva mornara tukla Ludviga. Jedan od njih, modar i stenjući, leži pod olukom a nad njim leži pas; za drugim Vili, s lepršavom kosom, juri kao crvena oluja.

Ludvigov zavoj je izgažen. Curi krv kroz njega. Lice mu je ubrljano, čelo ozleđeno udarom noge.

— Jesi li dosta dobio? — pitam ga, a on, bled kao smrt, klimnu glavom.

Vili je za to vreme ulovio mornara i vuče ga za sobom kao džak.

— Krmače pogane! — škripi on zubima. — Kroz ceo rat ste bili s vašim lađama na letovanju, i nijedan pucanj niste čuli, a sada ste razjapili vilice i napadate vojnike s fronta. Pokazaću vam ja! Savij kolena, mazgo komordžijska! Moli ga za oproštenje!

Vili ga gurnu dole pred Ludviga. Tako je strašan da se čovek zaista može uplašiti. Sikće od besa:

— Iseći ću te. Iskidaću te u komade. Na kolena!

— Ostavi, Vili — veli mu Ludvig i skuplja svoje stvari.

Vili se zgranu:

— Šta? Jesi li lud? A oni tebi ruku izgazili!

Ludvig već odlazi i ponavlja:

— Ma, pusti ga...

Vili se čudi jedan trenutak, ne shvatajući Ludviga, a onda, drmajuci glavom, pusti mornara.

— Pa dobro... Beži!

Ali kad ovaj potrča, on nije mogao da se uzdrži a da ga ne opauči nogom, tako da se dvaput preturio.

Idemo dalje. Vili psuje, jer on mora da govori kad je besan. Ali Ludvig ćuti.

Najednom videsmo kako od ugla Pivarske ulice nailazi grupa pobeglih. Dovedli su pojačanje. Vili skida svoju pušku.

— Napuniti i ukočiti — veli on, a oči mu se smanjuju.

Ludvig izvlači revolver, a i ja pripremam svoju pušku za pucanje. Dosad je bila samo tuča, ali sada postaje ozbiljno. Ne damo da nas i drugi put napadnu.

Raspoređujemo se na ulici, na rastojanju od po tri koraka, da ne bismo predstavljali zbijenu metu, i idemo napred. Pas odmah primećuje šta se zbiva. Režeći šćućuri se pored nas u slivnik, jer je na bojištu naučio da se pod zaklonom privlači.

— Kad se približimo na dvadeset metara, pucaćemo — preteći saopštava Vili.

U gomili pred nama primećuje se komešanje. Mi koračamo dalje. Dižu se puške protiv nas. Vili obrće kočnicu, pa skida ručnu bombu s pojasa koju još čuva pri sebi kao gvozdenu rezervu dodajući:

— Brojimo do tri.

Tada se iz one grupe izdvoji jedan stariji čovek u podoficirskoj bluzi, na kojoj nema širita. Stupi pred nas i pita:

— Jesmo li drugovi, ili nismo?

Vili prvo mora da odahne, tako je preneražen, pa onda gnevno dobaci:

— Sto mu gromova, to mi pitamo vas, bednici. Ko je započeo da napada ranjenike?

Onaj se zaprepasti, pa upita one pozadi:

— Jeste li vi to uradili?

— Nije hteo da skine epolete — kaže jedan iz gomile.

Čovek napravi gnevan pokret, pa se obrati nama.

— Drugovi, oni nisu smeli to da učine. Ali vi kanda ne znate šta se zbiva. Odakle zapravo dolazite?

— Sa fronta... A odakle bismo mogli — frknu Vili.

— A kuda ste pošli?

— Onamo gde ste vi celoga rata bili: kući.

Onaj čovek podiže prazan rukav:

— Druže, ovo nisam kod kuće izgubio.

Vili, nimalo tronut, primećuje mu:

— Utoliko gore. Onda treba da te je stid što si zajedno sa ovim paradnim vojnicima.

Podoficir nam prilazi bliže, pa mirno kaže:

— Revolucija je — ko nije s nama, taj je protiv nas!

Vili se smeje:

— Lepa revolucija sa tim tvojim udruženjem za kidanje epoleta! Ako ne tražite više. — Pri tom prezrivo pijunu.

Jednoruki mu brzo prilazi i govori:

— O, da! Mi hoćemo više! Kraj ratu, kraj huškanju! Kraj ubijanju! Hoćemo opet da budemo ljudi, a ne ratne mašine!

Vili spusti ruku s bombom, pa mu odgovori, pokazujući na Ludvigov izgaženi zavoj:

— Lep vam je ovo početak.

Zatim u nekoliko skokova jurnu na onu gomilu i riknu:

— Gubite se kući, balavci!

Gomila uzmiče, a on joj dobacuje:

— Hoćete da budete hrabri, a niste još ni vojnici! Kad čovek vidi kako držite puške, uplaši se da ćete polomiti ruke!

Gomila se rastura. Vili se vrati i stade pred podoficira.

— Tako. A sada nešto da ti kažem. Mi smo, isto tako kao i vi, siti tih trica, i jednom tome mora biti kraj, to je jasno! Ali ne ovako! Ako mi uradimo nešto, činimo to od svoje volje, a nikako ne damo da nam se naređuje! Sada, pak, dobro raširi oči!

U dva zamaha zdera svoje epoletuške.

— Ovo činim zato što ja hoću, a ne zato što vi hoćete! To je moja stvar!

Zatim pokaže na Ludviga:

— Ali ovaj je naš potporučnik, i on će zadržati svoje. Teško onom ko se bude borio protiv toga!

Jednoruki odobrava. Na njegovom licu se vidi da mu se u duši nešto zbiva, i odjednom izbaci:

— I ja sam bio napolju, čoveče... I ja znam šta je to!

Zatim uzbuđeno pokazuje svoj patrljak:

— Evo ... Dvadeseta pešadijska divizija, Verden!

Vili mu lakonski dobaci:

— Bili smo i mi... E, pa onda ... prijatno ...

Namaknu ranac i obesi pušku o rame. Stupamo dalje. Kad Ludvig dođe do njega, podoficir sa crvenom trakom iznenada podiže ruku kapi, i nama je jasno: on ne pozdravlja ni uniformu ni rat — on pozdravlja druga s fronta.

Vili najbliže stanuje. Tronuto maše prema maloj kući.

— Zdravo, stara čatrljo! Sada će rezerva imati mira.

Mi hoćemo da stanemo. Ali Vili ne pristaje. Objašnjava nam borbeno:

— Prvo Ludviga da otpratimo... Salatu od krompira i savete ipak ću na vreme dobiti.

Uz put smo zastali i čistimo se da nam roditelji ne bi primetili da dolazimo baš iz tuče. Izbrisali smo Ludvigu lice i omotali mu zavoj, da bi prikriili krvava mesta, jer majka bi mu se inače mogla uplašiti. Kasnije i tako mora u bolnicu da ga ponovo previju.

Mirno smo stigli tamo. Ludvig još izgleda vrlo iznuren.

— Ne misli na to — kažem mu ja i pružam ruku.

Vili mu obvija šapu oko ramena.

— Svakom se može to desiti, dragi moj. Da nisi dobio taj kuršum, napravio bi od njih paprikaš.

Ludvig nam klimnu glavom i uđe. Mi gledamo za njim da li će moći da se popne uza stepenice. I već se do polovine popeo, kad Viliju iznenada još nešto pade na um, pa viknu za njim glasom koji zaklinje:

— Sledeći put gazi! Uvek gazi! Ne daj u takvom slučaju da ti priđe.

Zatim zadovoljno zalupi kapiju.

— Voleo bih znati šta mu je već nekoliko nedelja — primetih ja.

Vili se češe po glavi, razmišljajući.

— Biće da je srdobolja, jer Ludvig je inače!... Sećaš li se kako je svršio sa onim tenkom kod Bikššota? ... Sasvim sam! To nije bilo nimalo prosto, dragi moj ...

Namaknu svoj ranac.

— Dakle, sa srećom, Ernst. I ja idem da vidim šta je radila porodica Homajer u poslednjoj polovini godine. Biće dirljiv jedan čas, a onda

će početi vaspitavanje. Moja mati... Ah družo, ona bi bila narednik! Zlatno srce ima stara, ali u okviru od granita!

Sad idem dalje, i najednom mi je svet izmenjen. U ušima mi šumi kao da reka protiče ispod kaldrme, i ništa ne vidim i ne čujem, sve dok ne zastanem pred našom kućom. Polako se penjem. Na vratima visi natpis „Dobro došao”, a pored njega je kita cveća. Moji su već videli da dolazim, i svi su na okupu: majka je sasvim napred do stepenica, zatim otac, pa sestre, iza njih se vidi dnevna soba i na stolu jelo. Sve je svečano. Ja im zameram:

— Nema smisla to. Cveće i sve ostalo... Čemu to. Nije tako važno. Zašto plačeš, majko? Evo, opet sam ovde... Rat je svršen. Ne treba plakati...

I tada tek primećujem da i meni teku slane suze niz gubicu.

## II

Jeli smo uštipke od krompira s jajima i kobasicama. Divna večera. Skoro je dve godine kako sam poslednji put video jaje: uštipke i da ne spominjem.

Sada sedimo siti, udobno, oko velikog stola u dnevnoj sobi. Pijemo kafu od hrastova žira sa zamenom šećera. Lampa gori, kanarinac peva, čak je i peć topla, a Volf leži pod stolom i spava. Lepo je kako samo može biti.

— Pričaj nam malo šta si doživeo, Ernst — obraća mi se otac.

— Doživeo — odgovaram ja razmišljajući. — Ništa nisam stvarno doživeo. Stalno je trajao rat, a šta se tu može doživeti.

Ma koliko da lupam glavu, ništa mi naročito ne pada na um.

O onome što je bilo ne može se govoriti sa civilima, a drugo ništa ne znam. Kažem im izvinjavajući se:

— Vi ste ovde sigurno mnogo više doživeli.

Zaista su doživeli. Pričaju mi sestre kako su skupljale hranu za ovu večeru. Dvaput su im žandarmi na stanici sve oduzeli. Treći put su jaja ušile u kapute, kobasicu strpale u nedra, a krompir sakrile u džepove pod suknjama. Tako su uspele.

Ja ih slušam pomalo odsutan. Narasle su otkad sam ih poslednji put video. Možda nisam onda toliko obraćao pažnju na to, i zato mi sada tim više pada u oči. Kako prolazi vreme...

— Znaš li da je savetnik Plajster umro? — pita me otac.

Ja klimam glavom:

— A kada?

— U julu, otprilike oko desetog ...

Voda na peći peva. Igram se resama na stolnjaku. Da... u julu, mislim ja, u julu ... Tada smo za poslednjih pet dana izgubili trideset i šest ljudi... Ali jedva trojici da znam još ime, toliko ih je bilo posle još. Pomalo sanjiv od sobne toplote na koju nisam navikao, pitam:

— A od čega? Od granate ili puščana metka?

Otac mi se začudi:

— Ali, Ernst, on nije bio vojnik! Imao je zapaljenje pluća.

— Ah, da... i toga još ima — primetih ja i namestih se na stolici.

Saopštavaju mi, dalje, šta se desilo od moga poslednjeg dopusta. Kasapina sa ugla su skoro pretukle gladne žene. Jedared, koncem avgusta, dobila je svaka porodica celu funtu ribe. Uхватili su psa doktora Knota i verovatno skuvali sapun. Gospođa Mentrup je dobila dete. Krompir je opet poskupeo. Iduće nedelje možda će se moći dobiti kosti na klanici. Prošlog meseca se udala tetka Gretina druga ćerka, i to za ritmajstera ...

Napolju lupa kiša u okna. Ja skupljam ramena. Čudno je opet sedeti u sobi. Čudno je opet biti kod kuće.

Moja sestra zastade i začuđeno primeti:

— Pa ti i ne slušaš, Ernst...

Ja se brzo pribraha i uveravam je:

— Slušam, slušam... Za ritmajstera ... da, da... za ritmajstera se udala.

Sestra revnosno nastavlja:

— Zamisli: kakva sreća! A lice joj je puno pega! Šta veliš na to?

Šta bih mogao reći na to. Ako ritmajstera pogodi šrapnelska kugla u mozak, svršeno je s njime kao i sa svakim drugim čovekom.

Oni dalje govore, ali ja nikako ne mogu da saberem svoje misli. Stalno mi se udaljuju.

Ustajem i gledam kroz prozor. Nekoliko gaća visi na užetu. Lepršaju se leno i tromo u sumraku. Belilo u polutami nejasno treperi. Iznenada se iza toga diže slika, slična senima, daleka; lepršavo rublje, usamljena usna harmonika u večeri, nastupanje u sutonu... i mnogi mrtvi crnci u izbledelim, plavim šinjelima, raspucanih usana i krvavih očiju... gas.

Slika je za časak potpuno jasna, a onda se njiše, pa nestaje, gaće se kroz nju lepršaju, belilo je opet tu, i ja ponovo osećam iza sebe sobu sa roditeljima, toplinom i bezbednošću. Prošlo je, mislim, i s olakšanjem se brzo okrećem.

— Zašto si tako nemiran, Ernst? — pita me otac. — Nisi ni četvrt časa mirno sedeo dosad.

— Možda je premoren — veli majka.

Pomalo zbunjen, razmišljam i odgovaram:



— Ne. Nije to. Ali skoro da poverujem da ne mogu više tako dugo sedeti na stolici. Na frontu ih nismo imali, ležali smo naokolo, kako se gde zadesilo. Prosto više nisam navikao na to.

— Smešno — veli mi otac.

Ja sležem ramenima. Majka se smeška i pita me:

— Jesi li već bio u svojoj sobi?

— Nisam — odgovaram i krećem tamo.

Srce mi zalupa kad sam u mraku otvorio vrata i udahnuo miris knjiga. Užurbano palim svetlost, a onda razgledam. Sestra iza mene primećuje:

— Sve je ostalo nedirnuto.

— Da, da — odgovorim odmahujući.

Više bih voleo da sada budem sam. Ali i ostali već dolaze. Zastaju u vratima i gledaju me sa željom da me razgale. Sedam u naslonjaču i stavljam ruke na ploču od stola. Oseeam da je glatka i sveža. Da, sve je ostalo isto. Evo, tu leži još pritiskač od mrkog mramora koji sam dobio na poklon od Karla Fogta. Njegovo je mesto, kao i pre, pored kompasa i mastionice. Ali Karl Focht je pao kod Kemela. Sestra mi se obraća:

— Ne dopada ti se više soba?

— Kako da ne — odgovaram oklevajući. — Ali je tako mala...

— I ranije je bila tolika — veli mi otac smejući se.

— Tačno je — priznajem ja. — Ali mislio sam da je mnogo veća.

— Dugo nisi bio ovde, Ernst — kaže mi majka.

Ja klimam glavom, a ona nastavlja:

— Krevet ćemo presvući, nemoj sada onamo gledati.

Tražim džep u svome kaputu. Adolf Betke mi je na rastanku poklonio paklo cigara. Moram sada popušiti jednu. Sve je oko mene tako labavo kao da me hvata vrtoglavica. Duboko uvlačim dim u pluća, i osećam da mi je već bolje.

— Cigare pušiš? — pita me otac iznenađeno i skoro sa pre-korom.

Začuđeno ga gledam odgovarajući mu:

— Razume se. One su tamo spadale u sledovanje. Svakog nam je dana pripadalo tri do četiri komada. Hoćeš li i ti jednu?

On klima glavom i uzima jednu.

— Ranije uopšte nisi pušio.

— Da, ranije — velim ja.

Moram malo da mu se osmehnem što toliku buku pravi zbog toga. Ranije svakako to ne bih učinio. Ali u rovu je nestao zazor pred starijima. Tamo smo bili jednaki.

Krišom pogledam na sat. Tek sam nekoliko časova ovde, a čini mi se kao da već nekoliko nedelja nisam video Vilija i Ludviga. Najradije bih časkom trknuo do njih. Nikako još ne mogu da shvatim da sada zauvek treba da ostanem u porodici, jednako imam osećaj da ćemo sutra, prekosutra, kad bilo, opet maršovati, rame uz rame, psujući, predano, ili svi zbijeni...

Najzad ustadoh i donesoh šinjel iz hodnika.

— Zar nećeš večeras kod nas ostati? — pita me majka.

— Moram još da se prijavim — kažem joj, jer ona drugo i tako ne bi shvatila.

Ona me prati do stepenica, pa me zaustavi:

— Čekaj, pomrčina je, doneću svetiljku.

Zastanem iznenađen. Osvetljenje? Za ovih nekoliko stepenica? Gospode, koliko sam muljevitih jama i koliko razrivenih prelaza morao godinama prelaziti i snalaziti se bez svetlosti, u teškoj paljbi, noću. A sada svetlost za ovih nekoliko stepenica? O, majko! Ali strpljivo čekam dok ne dođe s lampom i osvetli mi, i tako mi je kao da me miluje u mraku. Još mi dovikuje:

— Pazi, Ernst, da ti se ne desi nešto!

Ja joj se okrenem sa osmehom i umirujem je.

— Šta može da mi se desi, majko, ovde, u zavičaju i miru!

Ona se naginje preko ograde. Njeno malo, izbrazdano lice zlatasto je osenčeno štitom lampe. Senke i svetline tajanstveno se lelujuju iza nje po hodniku. I najjednom se uskomeša nešto u meni, zahvati me neka čudna ganutost, skoro kao bol... kao da ničeg drugog nema na ovom svetu sem ovog lica, kao da sam opet dete kome treba stepenice osvetliti, dečak kome se može nešto desiti na ulici, i sve ostalo između toga kao da je samo priviđenje i san...

Ali svetlost lampe pade jednim oštrim odsevom na kopču moga opasača, i toga magnovenja nestade — ja nisam dete, ja nosim uniformu. Brzo skočih niz stepenice, sve po tri najjednom, i naglo otvorih kapiju, žudan da stignem do svojih drugova.

\* \* \*

Prvo idem u posetu Albertu Troske. Njegovoj majci su oči uplakane, ali tome je danas vreme, i nije nikakvo zlo. Ali ni Albert nije onaj stari. Čuči za stolom kao pokislo kuče. Pored njega sedi njegov stariji brat. Davno ga nisam video, i znam samo toliko da je ležao u bolnici. Ugojio se i ima lepe rumene obraze. Veselo ga pozdravljam:

— Zdravo, Hans! Zdrav si opet! Kako ide, kako stoji? Jo? uvek najbolje na dve noge, zar ne?

On mrmlija nešto nerazgovetno. Gospođa Troske se zagrcne i izađe. Albert mi daje znak očima. Ne razumem i gledam unaokolo. Tada tek primetim da pored Hansove stolice leže štake, i pitam ga:

— Još uvek nije u redu?

— Jest — odgovara on. — Prošle nedelje sam otpušten iz bolnice. — Dohvati štake, odupre se i u dva skoka prebaci do peći. Oba stopala nema. Na desnoj nozi mu je gvozdена proteza, a na levoj već veštačko stopalo s cipelom.

Stid me je zbog mog ponašanja, te se izvinjavam.

On klima. Stopala su mu promrzla u Karpatima, a zatim je nastupila gangrena, i najzad su ih morali odseći.

— Nisam znao, Hans...

Gospođa Troske je donela jedno jastuče, i namešta ga pod proteze, tešeći sina:

— Hvala bogu, samo stopala. Ne brini, Hans, već ćemo to udesiti, naučićeš ti da hodaš.

Zatim sedne pored njega i miluje ga po ruci.

— Da, imaš bar noge — dodajem samo da bih nešto rekao.

— Meni je i to dovoljno — odgovara on.

Pružam mu cigaretu. Ma šta radio čovek u tim trenucima — sve je neumesno, pa ma kako dobro da misli. Razgovaramo, doduše, iako mučno i s prekidima, ali kad jedan od nas, Albert ili ja, ustane i hoda po sobi, primećujemo kako nam Hans tamnim i bolnim pogledom posmatra noge, a i oči njegove majke traže taj isti put... uvek samo noge... tamo—amo ... vi imate noge ... ja ih nemam ...

On ne može sada ništa drugo da misli, a majka se samo za njega brine. Ona ne vidi da Albert pati zbog toga.

— Pa mi se moramo još prijaviti — kažem mu ja, da bih naveo razlog da može otići.

— Da — brzo prihvati on.

Napolju odahnusmo. Veče se blago ogleda na vlažnom pločniku. Fenjeri trepere na vetru. Albert gleda netremice preda se i počinje, sa oklevanjem:

— Tu ništa ne mogu pomoći, Ernst... Ali kad sedim među njima i gledam njega i majku, onda na kraju uvek mislim da sam ja nešto kriv, i stidim se što imam obe noge. Čovek izgleda sebi sasvim nizak zato što je tako zdrav i čitav. Kada bih imao samo jedan pogodak u ruku, kao što ga ima Ludvig, ipak to baš ne bi tako izazivalo...

Pokušavam da ga tešim. Ali on gleda u stranu. Ništa ga ne ubeđuje, ma šta mu govorio; ali meni je bar lakše. Tako je uvek sa tešenjem.

Idemo Viliju. U njegovoj sobi je lom. Krevet stoji rasklopljen uza zid. Mora se produžiti, jer Vili je u vojsci toliko narastao da više ne staje unutra. Daske, čekići i testere leže naokolo. Na jednoj stolici blista ogromna činija salate od krompira. Njega nema. Njegova majka nam saopštava da je već čitav čas u perionici da bi se izribao. Čekamo ga.

Gospođa Homajer kleči pred Vilijevim rancem i čeprka po njemu. Vrti glavom i izvlači nekoliko prljavih dronjaka, koji su nekada bili par čarapa, pa gleda prekorno Alberta i mene, i gundā:

— Same rupe ...

— Ratna roba — primećujem ja i sležem ramenima.

— Je li? Ratna roba? — odgovara ona ljutito. — Šta sve ne znate vi! To je bila najbolja vuna! Osam dana sam jurila dok sam ih nabavila. I već su propale. A nove se nigde ne mogu dobiti.

Zabrinuto posmatra ostatke, pa nastavlja:

— Sigurno ste svake nedelje imali bar toliko vremena da presvučete čiste čarape. Četiri para je poneo prošlog puta. Samo je dva para doneo natrag. I to u ovom izdanju!

Ona provlači šaku kroz rupe, a ja još htedoh da uzmem Vilija u zaštitu, kad eto ti njega pobedonosno, sa užasnom vikom, upada k nama.

— To se zove imati sreću! Jedan kandidat za lonac! Večeras ćemo još imati pileći paprikaš!

U ruci nosi, kao barjak, debelog petla. Zelenozlatno perje na repu blista, kresta se svetli purpurnim sjajem, a na kljunu visi nekoliko kapi krvi. Iako sam dobro večerao, ipak mi se kupi voda u ustima.

Vili blaženo njoha životinju, a gospođa Homajer se uspravila i vrišti:  
— Vili! Otkud ti to?

Vili ponosno izjavljuje da ga je maločas video iza šupe, pa ulovio i zaklao, sve u roku od dva minuta. I tapše majku po leđima.

— To smo napolju naučili. Nije Vili uzalud jednom bio zamenik parakuvara.

Ona ga gleda kao da je progutao bombu, pa pozva svoga muža. Sva skrhana ječi:

— Oskare, pogledaj. Zaklao Bindingova priplodna petla!

— Kako Bindingova? — pita Vili.

— Pa petao je Bindingov, ovoga pored nas! Mlekarov! O, bože, kako si mogao tako šta uraditi!

Gospođa Homajer se sruši na jednu stolicu.

Vili se čudi:

— Pa neću valjda takvu pečenicu pustiti da mi umakne ... U prstima nam je to već!

Gospođa Homajer ne može da se smiri.

— No, lepo će to biti. Taj Binding je takav namćor!

Vili je sada ozbiljno uvređen:

— Zašta me ti smatraš, zapravo? Ni miš me nije video! Nisam ja početnik! To je ravno deseti kojeg sam ulovio. Ovo je jubilarni petao. Možemo ga u potpunom miru pojesti. Nema Binding ni pojma o tome.

Zatim nežno protrese petla:

— Prijaćeš mi ti! Hoćemo li ga kuvati ili peći?

Gospođa Homajer je van sebe:

— Misliš li da ću ja i jedan zalogaj od njega uzeti? Smesta ga natrag odnesi!

— Nisam lud! — izjavljuje Vili.

— Pa ukrao si ga — kuka ona, sva očajna.

— Ukrao? To bi tek lepo bilo! Rekviriran je on! Nabavljen! Nađen. Ukraden! Kada se novac uzme, onda se može govoriti o krađi, ali ne kad se nešto za jelo pridigne. Onda smo mi mnogo ukrali, je li, Ernst?

Ja mu odobravam:

— Jasno je, Vili, dotrčao ti petao. Baš kao onda onaj od komandira druge baterije u Štadenu. Sećaš li se kako si napravio od njega pileći paprikaš za celu četvu? Jedan prema jedan — pile na jednog konja?

Viliju je polaskalo to, pa se ceri i pipa ploču na štednjaku, a onda, razočaran, obraća se majci:

— Hladan je. Zar nemate uglja?

Gospođa Homajer je zanemela od uzbuđenja. Može samo da klima glavom. Vili joj namiguje da bi je odobrovoljio.

— Nabaviću sutra i to. A sad možemo uzeti ovu staru stolicu, i tako je rasklimatana i ne vredi ništa više.

Gospođa Homajer, ponovo zbunjena, gleda svoga sina. Onda mu istrgnu stolicu, a zatim i petla pa se uputi mlekaru Bindingu.

Vili se baš naljutio i setno mi veli:

— Eto, odlazi i neće više pevati. Shvataš li to, Ernst?

Da ne možemo uzeti stolicu, iako smo na frontu jednom ceo klavir izgoreli da bismo skuvali jedan zelenak — to još, po nuždi, i razumem. I da ovde, kod kuće, ne smemo popuštati nehotičnim trzajima svojih ruku, iako je na frontu sve jestivo bilo stvar sreće a ne morala — i to još mogu nekako da shvatim. Ali da se petao koji je, najzad, već mrtav, vraća, a i regrut bi morao znati da će to stvoriti samo nepotrebne zaplete — e, to nalazim da je skroz blesavo.

Vili je bio uzbuđen i zabrinut:

— Pazi što ti kažem: ako to uđe u modu, još ćemo ovde umreti od gladi. Da smo sami, imali bismo za pola časa najbolji pileći paprikaš; napravio bih uz njega i žuti sos.

Pogled mu luta od štednjaka do vrata. Ja predlažem:

— Najbolje će biti da se izgubimo. Ovde će biti zagušljivo.

Ali gospođa Homajer se već vraća i zadihana saopštava:

— Nije kod kuće.

Još je uzbuđena i hoće i dalje da govori, kad primeti da se Vili obukao. Sve drugo je namah zaboravila.

— Ti hoćeš već da ideš?

— Malčice u patrolu, mamice — veli on smejući se.

Ona se rasplaka. Vili je zbunjeno lupka po ramenu.

— Vратиću se ja. Sada ćemo se uvek vraćati. I suviše često. Videćeš...

\* \* \*

Jedan uz drugog, sa rukama u džepovima, velikim koracima idemo Dvorskom ulicom.

— Zar nećemo ići po Ludviga? — pitam ja.

Vili klimnu odrečno glavom.

— Pustimo ga da spava. To je bolje za njega.

Grad je nemiran. Kamioni s mornarima jure ulicama. Crvene zastave se lepršaju.

Pred gradskom kućom istovaruju se i dele hrpe letaka. Ljudi ih otimaju mornarima iz ruku i žudno čitaju. Oči im sijaju. Jedan udar vetra zahvata čitave denjke i kovitla ih u vis, kao jato belih golubova. Listići se zapliću u golo granje drveća i tamo vise šušteći. Neki stari čovek, pored nas, u sivozelenkastom ogrtaču, drhtavim usnama veli:

— Drugovi, sada će biti bolje.

— Sto mu muka, ovde se kanda dešava nešto — primećujem ja.

Ubrzavamo korake. Što smo bliže katedrali, gužva je sve veća. Trg je pun ljudi. Na stepenicama pozorišta stoji jedan vojnik i govori. Nad njegovim licem treperi kao kreda bela svetlost. Ne možemo tačno da razumemo šta govori, jer vetar fijuče u dugim, nepravilnim udarima preko trga, i svaki put donosi talas muzike orgulja, u kojem se skoro davi tanak, odsečan glas govornika.

Uzbudljiva, nejasna napetost lebdi nad trgom. Masa stoji kao zid. Skoro sve sami vojnici. Mnogi sa svojim ženama. Čutljiva zatvorena lica imaju isti izraz kao na bojištu, pod čeličnim šlemovima, kada vrebaju neprijatelja. Ali sada im se u pogledima javlja najednom još nešto: slutnja budućnosti, nedokučivo očekivanje drugog života.

Od pozorišta dopiru uzvici. Odgovara potmulo bučanje. Vili oduševljeno uzvikuje: „Deco, počinje!”

Ruke se dižu. Redovi se pokreću. Obrazuje se povorka. Čuju se uzvici: „Napred, drugovi!” Kao ogroman dah kaldrmom bruji koračnica. Uključujemo se bez razmišljanja.

Desno od nas korača jedan artiljerac, pred nama jedan pionir. Grupe se spajaju. Malo njih se poznaju. Ipak odmah postajemo prisni jedni s drugima. Vojnicima nije potrebno ništa da znaju jedan o

drugom. Oni su drugovi — to je dovoljno. Pionir pred nama više drugome nekom koji je zastao:

— Napred, Oto! Hajde s nama!

Ovaj okleva. Pored njega mu je žena. Ona ga uhvatila pod ruku i gleda. On se smeška zbunjeno:

— Kasnije, Franc.

Vili razvlači lice u grimasu:

— Kada se umešaju suknje, ode vragu pravo drugarstvo! Videćeš!

Pionir odgovara pružajući mu cigaretu:

— Koješta! Žene su pola života. Samo, sve u svoje vreme!

I nehotice ulazimo u korak. Ovo je koračanje drukčije od onog. Kaldrma tutnji, a nad kolonom uzleće, kao munja, divlja i zadihana nada: kao da se sada ulazi pravo u život slobode i pravde.

Ali već posle nekoliko stotina metara povorka zastaje. Zaustavlja se pred kućom predsednika opštine. Nekoliko radnika drma kapiju. Sve je tiho, ali iza zatvorenih prozora u jedan mah vidi se blede lice jedne žene. Kapiju drmajuju jače i jedan kamen poleti prema prozoru. Za njim drugi. Sa zvekom se rasprskava staklo u vrtu pred kućom.

Onda se pojavi predsednik opštine na balkonu prvog sprata.

Lete uzvici prema njemu. On pokušava da nas uveri o nečem, ali ga niko ne sluša. Neko mu dovikuje:

— Hajde! Pođi s nama!

Predsednik sleže ramenima i klima glavom. Posle nekoliko minuta on korača na čelu povorke.

Zatim izvlače rukovodioca za ishranu. Onda dolazi na red neki unezvereni ćelavko, koji je krišom trgovao maslom. Jednog trgovca žitom nismo uhvatili; on je blagovremeno kidnuo kad je čuo da dolazimo.

Povorka se kreće prema zamku, i zaustavlja se pred ulazom u okružnu komandu. Jedan vojnik ustrča uza stepenice i uđe u zgradu. Mi čekamo. Svi su prozori osvetljeni.

Najzad se opet otvaraju vrata. Pružamo glave. Izlazi neki čovek s torbom za akta. Vadi nekakve listove i počinje ravnomernim glasom da čita neki govor. Mi napregnuto slušamo. Vili drži obe šake iza svojih velikih ušiju. Za čitavu glavu je viši od svih ostalih, te bolje razume rečenice i ponavlja ih. Ali reči žubore preko nas. Odjekuju i



gube se, ali nas ne pogađaju, ne privlače, ne pokreću, samo žubore i žubore.

Uznemirujemo se. Mi to ne razumemo. Navikli smo da delamo. Pa revolucija je sada! Mora se nešto desiti. A onaj čovek gore samo govori i govori. On poziva na mir i razboritost. A niko nije bio razborit.

Najzad se povuče, a ja, razočaran, pitam:

— Ko beše to?

Artiljerac pored nas daje mi obaveštenje:

— Predsednik sovjeta radnika i vojnika. Ranije je, kažu, bio zubar.

Vili gundža, nelagodno okrećući svoju crvenu glavurdu.

— Eto! Kakvo trućanje! Ja sam mislio da ćemo odavde odmah na stanicu, pa pravo za Berlin.

Uzvici iz gomile postaju jasni i rasprostiru se. Traži se da govori predsednik opštine. Izguraše ga uza stepenice.

Mirnim glasom on izjavljuje da će se sve tačno izvideti. Pored njega stoje i mucaju oba crnoberzijanaca. Znoje se od straha. A ništa im se ne dešava. Viču, doduše, na njih, ali svako se ustručava da digne ruku.

— No, predsednik bar ima hrabrost — primećuje Vili.

— Taj je navikao na to, njega svakih nekoliko dana izvlače — veli artiljerac.

Mi ga začuđeno gledamo.

— Dešava li se češće tako šta? — pita Albert.

Onaj drugi klima glavom:

— Jednako se vraćaju nove trupe koje misle da one treba da raščiste. Ali na tome i ostaje...

Albert se iščuđava:

— Ja to ne razumem, čoveče.

Artiljerac propisno zevnu pa reče:

— Ni ja! I ja sam drukčije to zamišljao. E, pa u zdravlju, ja se povlačim u svoju štenaru. To je pametnije.

Drugi mu sleđuju. Trg se приметно prazni. Sada govori neki drugi delegat. I on opominje na mir. Upravljači će se za sve pobrinuti. Već su na radu. On pokazuje na osvetljene prozore. Bolje bi bilo da odemo kući.

Ja se naljutih:

— Do vraga! I to je sve!

Izgledamo sami sebi smešni što smo pošli s njima. Šta li smo to hteli malo pre.

— Govno — kaže Vili razočaran.

Sležemo ramenima i tumaramo dalje.

\* \* \*

Još neko vreme švrljamo, a onda se rastajemo. Ja otpratih Alberta kući, pa se i sam vraćam. Čudnovato je sada, kad nema pored mene mojih drugova, sve se oko mene polako njiše i postaje nestvarno. Maločas još sve bese razumljivo i čvrsto, a sada se najednom rastvara, postaje zapanjujući novo i neobično, da skoro više ne znam da sve ovo nije, možda, samo san. Jesam li ja ovde? Jesam li zaista opet ovde, kod kuće?

Tu su, evo, kamene i sigurne ulice, sa glatkim, blještavim krovovima; nigde ne zjape rupe i pukotine od granata; zidovi neoštećeni štrče u plavu noć, i tamne siluete balkona i zabata usecaju se u nju; ništa nije nagriženo zubima rata; sva su prozorska okna čitava, iza svetlih oblaka njihovih zavesa postoji pritajen život, drukčiji nego urlajući život smrti, u kome sam do nedavno bio kao kod svoje kuće.

Zastadoh pred jednom kućom, čiji su prizemni prozori bili osvetljeni. Tiho se razleže muzika. Zavesa su samo upola navučene. Može se videti unutra.

Jedna žena sedi za klavirom i svira. Sama je. Jedino svetlost stone lampe pada na bele listove nota. Ostatak sobe tone u šarenoj polutami. Jedan divan i nekoliko naslonjača mirno počivaju u njoj. Na jednoj stolici leži i spava pas.

Kao očaran netremice gledam u tu sliku. Ustuknuh tek kada žena ustade i lakim korakom nečujno priđe stolu. Srce mi lupa. U divljem bljesku svetlosnih raketa i među izrešetanim ruševinama sela na frontu skoro sam zaboravio da sve ovo još postoji: ovo spokojstvo tepiha, topline i žena, uzidano duž ulica. Hteo bih da otvorim kapiju i uđem u sobu, hteo bih da se šćućurim na stolici, da pružim ruke u toplinu i da me ona preplavi, hteo bih da govorim i da mi se tvrdoća, žestina i prošlost raskravi i ostane iza mene, hteo bih da skinem tok kao prljavo odelo ...

Svetlost se u sobi gasi. Idem dalje. Ali noć je najednom ispunjena tamnim uzvicima i nejasnim glasovima, puna je slika prošlosti, puna pitanja i odgovora.

Tumaram daleko van grada. Zastanem na uzvišici Klosterberga. Dole leži varoš sva srebrnasta. Mesec se ogleda u reci. Tornjevi lebde. Neshvatljivo je tiho.

Neko vreme stojim, a onda se vraćam, opet se primičem ulicama i stanovima, tiho tapkam, kod kuće, po stepenicama. Moji roditelji već spavaju. Čujem im dah, lakši majčin i grublji očev — i stidim se što sam se tako kasno vratio.

Upalim svetlost u svojoj sobi. U uglu je postelja belo presvučena, sa zagrnutim pokrivačem. Sednem na nju i još čučim zamišljen neko vreme. Onda osećam umor. Mehanički se ispružim, i hoću da navučem pokrivač. Ali najednom opet sedam, jer sam zaboravio da se svučern. Tamo napolju uvek smo spavali obučen. Polako svlačim uniformu i stavljam čizme u budžak. Pri tom vidim da na donjem kraju kreveta visi spavaćica. Jedva to još poznajem. Oblačim je. I najednom, dok se ja go oblačim i ježim, savlađuje me jedan osećaj... Pipam pokrivač i uvaljujem se u jastuke, pa ih stežem uza se i utiskujem se u njih, u jastuke, u san, i opet u život, i osećam samo jedno i ništa više: ja sam tu... da, ja sam tu!

### III

Albert i ja sedimo u kafani Majer do prozora. Pred nama, na okruglom mramornom stolu, stoje dve šoljice kafe. Već smo tri časa ovde, ali se još nikako nismo mogli rešiti da popijemo tu gorku čorbicu. Mi smo se na frontu na mnogo šta navikli, ali ovo ovde ne može biti ništa drugo do prokuvan kameni ugalj.

Samo su tri stola zauzeta. Za jednim crnoberzijanci pregovaraju o jednom vagonu životnih namirnica; za drugim neki bračni par sedi i čita novine; za trećim mi se guzimo, prilepljenim zadnjicama na plišanim foteljama.

Zavese su prljave, kelnerica zeva, vazduh je zagušljiv, stvarno ovde nema ničega naročitog. Ali za nas ipak ima mnogo: udobno sedimo, imamo beskrajno mnogo vremena, muzika svira, i možemo da gledamo kroz prozor. Odavno to nismo imali.

Zato i ostajemo tako dugo, sve dok ona tri muzikanta ne skupe svoje stvari i ljutita kelnerica ne počne jače stezati krug oko stola. Onda platimo, pa švrljamo kroz veče. Divno je polako ići od jednog izloga do drugog, nemati nikakve brige, i biti slobodan čovek.

Zaustavimo se u Sobnoj ulici.

— Mogli bismo časkom otići do Bekera — predložih ja.

Albert pristade.

— Zaista, mogli bismo. Taj će se čuditi!

U Bekerovoj radnji proveli smo jedan deo naših školskih godina. Tamo se moglo kupiti sve što se zamisli: sveske, pribor za crtanje, mreže za leptire, akvarijumi, zbirke poštanskih maraka, antikvame knjige, sveske sa rešenjima algebarskih zadataka. Kod Bekera smo satima sedeli, tamo smo tajno pušili cigarete i imali svoje prve skrivene sastanke sa devojkicama iz građanske škole. On je bio naš veliki poverenik.

Ulazimo. Nekoliko učenika koji stoje u uglu, brzo kriju cigarete u šupljini dlanova. Mi se smeškamo i malo se prsimo. Dolazi jedna devojka i pita nas šta želimo.

— Hteli bismo da govorimo lično s gospodinom Bekerom — kažem ja.

Devojka okleva:

— Zar ne mogu ja to učiniti?

Ja sam odlučan:

— Ne možete, gospođice, to ne možete. Obavestite časnikom gospodina Bekera.

Ona ode. Mi se gledamo i brzo zavlačimo ruke u džepove. Ala će to biti iznenađenje!

Čuje se dobro poznato zvono na vratima kancelarije. Dolazi Beker, malen, siv, naboran, kao i uvek. Jedan časak žmirka, a onda nas pozna i oslovi:

— Gle, Birkholc i Troske. I vi ste opet ovde?

— Da — odgovaramo brzo, i mislimo da će sad da izbije.

— Lepo je! A šta biste hteli? Cigarete — pita nas on.

Mi smo zabezeknuti. Stvarno nismo hteli da kupimo: ni mislili nismo na to. Najzad mu odgovorim:

— Da, deset cigareta.

Daje nam ih.

— E, pa do viđenja!

Zatim odskakuta natrag. Mi stojimo još jedan trenutak, a on nas pita sa malih stepenica:

— Još nešto?

— Ne, ne — odgovorimo mi i odlazimo.

Napolju ja primetih:

— Alberte, ovaj kanda misli da smo mi tek malo u šetnji bili, je li?

On samo nemarno odmahnu:

— Mazga civilska...

Lutamo dalje. Kasno uveče naiđe Vili, pa zajedno odosmo u kasarnu.

Uz put Vili iznenada skoči u stranu. I ja se prepadoh. Poznati šištavi fijuk granata se primiče, ali onda se zabezeknuti pogledamo i smejemo. To je samo huka tramvaja.

Jup i Valentin čuče, kao napušteni, u jednoj praznoj velikoj podoficirskoj sobi. Tjaden se uopšte još nije vratio. Još je u burdelju.

Ona dvojica nas pozdravljaju radosno, jer sada mogu početi partiju skata.

Jup je uspeo za ovo kratko vreme da postane član sovjeta vojnika. Jednostavno se sam proglasio za to, pa je i ostao, jer u kasarni je takva zbrka da niko ni o čemu nema pojma. Tako je za prvi mah zbrinut, jer mu je civilna služba propala. Njegov advokat iz Kelna mu je pisao da je ženska radna snaga sjajno uvežbana i jevtinija, a Jup se na frontu zacelo odvikao od kancelarijskog posla. Iskreno žali, ali vremena su teška... Najbolje želje za budućnost.

Jup setno primećuje:

— Lepo đubre! Kroz sve ove godine imao sam samo jednu želju: da odem iz pruske vojske, a sada sam srećan što mogu ostati u njoj. No, propao ovako ili onako — ja tražim osamnaest.

Vili drži u ruci jake karte kao bomba. Ja odgovaram za njega:

— Dvadeset! A ti, Valentine?

On sleže ramenima:

— Dvadeset i četiri.

Kada Jup kod četrdeset kaže pas, pojavljuje se Karl Breger. Veli:

— Hteo sam tek da vidim šta radite.

Vili se smeška i namešta pa mu dobaci:

— I ovde si nas potražio? Da, da, kasarna je, najzad, ipak pravi zavičaj vojnika. Četrdeset i jedan!

— Četrdeset i šest! — brekće Valentin izazivački.

— Četrdeset i osam! — odgrme mu Vili.

Sto mu muka, to će biti visoka partija. Mi se primičemo. Vili se s nasladom naslanja na zid pa baca jednog grdno granda. Ali Valentin se opasno smeši — on drži još jaču nulu.

Vanredno je prijatno u ovoj rupi. Na stolu treperi patrljak sveće. Iz zasenka se belasaju drveni kreveti. Žderemo velike komade sira što je nabavio Jup. On bajonetom odvaja svakom njegovo sledovanje.

— Pedeset! — dere se Valentin.

Vrata se naglo otvoriše i u sobu upade Tjaden.

— Ze... ze... — muca on i od uzbuđenja dobije žestoku štucavicu. Mi ga s uzdignutim rukama vodimo po sobi.

— Jesu li ti droce digle novac? — pita ga Vili sa saučešćem.

On klima glavom:

— Ze ... ze...

— Mirno! — komanduje Vili.

Tjaden se trže. Štucavica nestade.

— Zelig. Našao sam Zeliga — kliče on.

Vili zaurla:

— Čoveče... ako lažeš, baciću te kroz prozor.

Zelig, najgore đubre, bio je naš četni narednik. Dva meseca pred revoluciju premešten je, na žalost, tako da ga dosad nismo mogli pronaći. Tjaden priča da drži krčmu „Kralj Vilhelm” i da ima odlično pivo.

— Onamo! — viknem ja, i navalimo napolje.

Vili izjavljuje:

— Nećemo bez Ferdinanda. On ima i zbog Šredera obračun sa Zeligom.

Zviždimo i larmamo pred kućom Kozola sve dok se nije pojavio na prozoru, u košulji, zlovoljno režeći:

— Šta vam pada na um... kasno u noć! Zar ne znate da sam oženjen?

Vili mu dobacuje.

— Za to ima vremena! Dođi brzo dole, pronašli smo Zeliga!

Ferdinand ožive.

— Zaista? — pita nas.

— Zaista! — kukuriče Tjaden.

— Dobro! Dolazim — odgovara on. Ali teško vama ako me nasamarite!

Posle pet minuta već je dole. Mi ga obaveštavamo i jurimo.

Pri skretanju u Kukastu ulicu preturi Vili, u uzbuđenju, jednog čoveka.

— Medvede! — urla onaj sa zemlje za njim.

Vili se brzo vrati i stane preteći pred njega.

— Pardon, jeste li rekli nešto? — pita ga on i rukom dodirne kapu.

Onaj se pridiže i gleda u njega.

— Koliko ja znam, nisam — odgovori mrzovoljno.

— Sreća vaša, jer za psovanje nemate potrebne telesne uslove — veli mu Vili.

Prođosmo kroz mali vrt i zastadosmo pred krčmom „Kralj Vilhelm”. Stara firma već je premazana. Sada se zove „Planinka”. Vili se maša kvake. Kozole mu povuče ruku.

— Stani za časak!

Zatim ga preklinje:

— Vili, ako dođe do tuče, ja ću da bijem. Daj ruku!

— U redu! — potvrđuje Vili i naglo otvori vrata.

Zapljusnu nas larva, gust dim i svetlost. Čaše zveče. Jedan gramofon grmi marš iz „Vesele udovice”. Slavine na šanku blješte. Bujica smeha se ori na šanku, gde dve devojke ispiraju penušave čaše. Oko njih je gomila udvarača. Pljušte šale. Voda se prepljuskuje. U njoj se vide iskidana lica. Jedan artiljerac poručuje rundu rakije i hvata devojke za zadnjicu, oduševljeno urlajući:

— To je još predratna roba, Lina!

Mi se probijamo kroz gužvu. Vili primećuje:

— Zaista ... evo ga ...

Zasukanih rukava i razdrljene košulje, znojeći se, crvena vrata, stoji krčmar iza šanka i toči pivo. Smeđi i zlatasti mlazevi teku ispod njegovih debelih pesnica u čaše. Sada pogleda gore. Lice mu se razvlači u širok osmejak.

— Na zdravlje! I vi ste ovde? Kakvo? Belo ili crno?

— Belo gospodine naredniče! — drsko odgovara Tjaden. Krčmar nas broji očima.

— Sedam — kaže Vili.

— Sedam — ponavlja krčmar, s pogledom uprtim u Ferdinanda. — Šestoro i Kozole, zaista.

Ferdinand se gura do šanka. Odupro se pesnicama o njega.

— Reci, Zelig, imaš li i ruma?

Krčmar barata iza svoje niklene ograde.

— Razume se ... imam.

Kozole ga gleda ispod oka.

— Sigurno ga rado ločeš, je li?

Krčmar puni rakijske čašice redom.

— Dabome da ga rado ločem.

— Pamtiš li još kada si poslednji put lokao?

— Ne-e-e.

— Ali ja pamtim! — zaurla Kozole, stojeći pred šankom kao bik pred tarabom. — Poznaješ li ime Šreder?

— Šredera ima mnogo — odgovara krčmar ravnodušno.



To je već suviše za Kozola. Sprema se za skok. Vili ga uhvati i pritisne na jednu stolicu.

— Prvo popij!

Zatim se obrnu šanku:

— Sedam beloga!

Kozole ćuti. Sedamo za jedan sto. Sam krčmar stavlja pred nas polulitrenjake i dodaje:

— U zdravlje!

— U zdravlje! — odgovara Tjaden.

Pijemo, a on se naslanja unatrag.

— No, šta sam vam rekao?

Ferdinand gleda za krčmarem, koji se vraća šanku i škrguće:

— Čoveče, kada se samo setim onoga. Kako je taj jarac smrdeo na rum kada smo sahranjivali Šredera.

Ferdinand prekinu, a Tjaden ga opominje:

— Samo nemoj da se raznežiš.

Kao da su Kozoleove reči zderale zavesu koja se kroz sve ovo vreme tiho lelujala i njihala, jer, izgleda, najednom u krčmu počinje da se uvlači siva, sablasna pustoš. Prozori se rasplinjuju, seni se dižu iz pukotina na podu, i sećanje se isparava kroz zadimljeni prozor.

Kozole i Zelig se nikada nisu trpeli. Ali postali su smrtni neprijatelji tek osamnaestog avgusta. Tada smo bili u jednom razorenom rovu iza bojišta, i celu noć smo morali kopati jedan masovni grob. Nismo mogli da iskopamo baš duboko, jer je uskoro naišla voda. Na kraju smo radili u gustom mulju.

Betke, Vesling i Kozole su ravnali zidove. Mi ostali smo skupljali leševe ispred položaja i polagali ih, jednog do drugog, u dugim redovima, dokle se grob ne ispuni. Albert Troske, podoficir naše grupe, uzimao im je značke za raspoznavanje i platne knjižice, ukoliko ih je još bilo.

Nekolicini leševa lica su već bila crna, natrula, jer u vlažnim mesecima brzo dolazi do raspadanja. Ali zato nisu svi zaudarali tako jako kao leti. Poneki su, kao sunderi, bili mokri i naduveni od vode. Jednog smo našli kako leži raširenih ruku na zemlji. Kada smo ga digli, videli smo da su to bile skoro samo krpe od uniforme — sav je bio raskomadan. Ni značke za raspoznavanje nije bilo. Najzad smo

po jednoj zakrpi na pantalonama raspoznali kaplara Glazera. Bio je vrlo lak, jer ga skoro pola ne beše.

Ruke, noge i glavu, koje smo našli tu i tamo, skupili smo u jedno šatorsko krilo. Kada smo doneli Glazera, Betke izjavi:

— Dosta. Ne može više stati.

Doneli smo nekoliko džakova kreča. Jup ga je rasuo pljosnatom lopatom po jami. Uskoro zatim pojavio se Maks Vajl, koji je iz pozadine doneo krstove. I Zelig se, na naše iznenađenje, pojavio iz mraka. Čuli smo bili da mu je naređeno da očita molitvu, jer sveštenika ne beše u blizini, a oba naša oficira bila su bolesna. On je bio zlovoljan zbog toga, jer nije mogao da vidi krv, mada je bio tako debeo. Uz to je još vrlo slabo video, jer je imao noćno slepilo. To ga je činilo nervoznim, te je promašio ivicu jame i pao u nju. Tjaden je prsnuo u smeh i prigušenim glasom nam govorio:

— Zatrpajmo ga ... zatrpajmo ...

Kozole je, kao za inat, radio baš na tom mestu u jami. Zelig mu je pao pravo na glavu. To je bilo otprilike dve cente žive vage. Ferdinand je krvnički psovao. Onda je poznao narednika, ali ipak, kao stara frontovska njuška, nije držao jezik za zube, jer je bila već 1918. godina. Čifta se pridigao, video pred sobom svog starog protivnika, pa prasnuo i izdrao se na njega. Ferdinand mu je odgovorio. Betke, koji je takođe bio dole, pokušao je da ih rastavi. Ali narednik je siktao od besa, a Kozole, uveren da mu se čini teška nepravda, nije ostajao dužan. Sad je i Vili skočio dole da bi pomogao Kozolu. Užasno urlanje izbijalo je iz groba.

— Mir! — reče iznenada neko.

Iako je glas bio tih, larma je odmah prestala. Zelig se dahćući ispenrao iz groba. Uniforma mu je bila bela od krečne prašine, te je izgledao kao heruvim posut šećerom. I Kozole i Betke su izišli iz jame.

Gore, oslonjen na svoj štap, stajao je Ludvig Brajer. Dotle je, pokriven sa dva kaputa, ležao pred skloništem, jer tada je dobio prvi, teški nastup srdobolje.

— Šta se desilo? — upita on.

Trojica su istovremeno pokušavali da mu objasne. Ludvig umorno odmahnu:

— Ma svejedno je...

Ćifta je tvrdio da ga je Kozole udario u grudi. Kozole se zbog toga opet sav zapenušio.

— Mir! — reče Ludvig još jednom.

Nastade tišina.

— Imaš li sve značke za raspoznavanje, Albert? — upita zatim.

— Imam — odgovori Troske.

Zatim tiho dodade, da ne bi čuo Kozole:

— I Šreder je među njima.

Obojica su se za časak pogledali:

— Dakle, ipak ga nisu zarobili. Gde je?

Albert ga je video duž niza leševa. Breger i ja smo išli za njima, jer je Šreder bio naš školski drug. Troske je zastao pred jednim lešom, kome je glava bila pokrivena džakom. Brajer se sagnuo. Albert ga je vukao natrag, moleći ga:

— Ne otkrivaj, Ludvig.

Brajer se okrenuo i mirno mu odgovorio:

— Hoću, Alberte... Hoću.

Od gornjega dela Šrederova trupa nije se moglo raspoznati više ništa. Lice je bilo spljošteno kao daska, a jedna crna iskrivljena rupa, sa vencom zuba, obeležavala je usta. Brajer ga je opet ćutke pokrio.

— Zna li on? — upita i pogleda u pravcu gde je Kozole radio.

Albert je odrečno klimao glavom, a Brajer nastavi:

— Moramo udesiti da Ćifta nestane, inače će biti nesreće.

Šreder je bio Kozolov prijatelj. Mi to, doduše, nikada nismo razumeli, jer je on bio nežan i osećajan, pravo dete, i potpuna suprotnost Ferdinandu, ali ovaj ga je štitio kao majka.

Iza nas je neko duvao. Zelig je došao za nama i stajao razrogačenih očiju, mucajući:

— Tako što nikad još nisam video. Kako se to desilo?

Niko mu nije odgovorio. Pre osam dana, trebalo je da Šreder ide na odsustvo, ali Zelig mu je to pokvario, pošto njega i Kozola nikako nije trpeo. Sada je Šreder bio mrtav.

Mi smo otišli, jer nismo mogli u tom trenutku da gledamo Ćiftu. Ludvig se ponovo povukao pod svoje kapute. Ostao je samo Albert. Zelig je ukočeno gledao u leš, i iza jednog oblaka izvukao se mesec i obasjao ga. Debelim trupom svojim nagnut napred, stajao je

narednik i gledao ona bleđa lica dole, u kojima je nedokučivi izraz užasa bio sleđen u mir koji je skoro vapio.

Albert hladno reče:

— Bilo bi najbolje da sada očitajte molitvu, pa da se vratite.

Narednik je brisao čelo i mrmljao:

— Ne mogu.

Spopao ga je užas. Mi smo to znali — nedeljama čovek ne oseća ništa i skljojka se najednom, u nekoj nenadnoj prilici. Odgegao se zelena lica.

— On je mislio da se ovde bacaju bombone — reče Tjaden suvo.

Kiša je padala sve jače i mi postadosmo nestrpljivi. Čifta se nije vratio. Najzad smo izvukli Ludviga Brajera ispod njegovih kaputa. On je tihim glasom očitao očenaš.

Spuštali smo mrtve. Vajl je bio dole i sa ostalima prihvatao. Primetio sam kako je drhtao. Skoro nečujno je šaputao: „Bićete osvećeni”. Stalno je šaputao. Začuđeno sam ga gledao, a onda ga upitah:

— Šta ti je? Nisu ti to prvi. Mnoge ćeš imati da svetiš.

Posle nije više ništa govorio.

Kada smo položili prve redove, dođoše Valentin i Jup, noseći jedno šatorsko krilo.

— Ovaj još živi — reče Jup i razmaknu šatorsko krilo.

Kozole baci jedan pogled i dodade:

— Ali ne zadugo. Možemo sačekati.

Čovek na šatorskom krilu krkljao je na mahove. Pri svakom dahu curila mu je krv niz bradu.

— Da ga sklonimo odavde? — upita Jup.

— Onda će odmah umreti — reče Albert, i pokaza na krv.

Položili smo ga u stranu. Maks Vajl se bavio oko njega. Mi smo dalje radili. Valentin mi je sada pomogao. Spustili smo Glazera; Valentin je mumlao:

— Ej čoveče, ona žena, ona žena —

— Pazi, sada je Šreder na redu — viknuo je Jup dole i pustio šatorsko krilo da klizi.

— Jezik za zube — pisnu Breger.

Kozole je još držao leš na ramenima. Nije razumeo, te upita.

— Ko?

— Šreder — odgovori Jup, koji je mislio da Ferdinand zna.

— Ne laj, volu, on je zarobljen — viknu Kozole besan.

— Istina je, Ferdinand — umeša se Albert Troske, koji je stajao pored njega.

Mi smo prestali da dišemo. Kozole je bez reči vratio leš gore, pa se i on popeo. Zatim ga je osvetlio džepnom lampom. Sagnuo se sasvim blizu nad ostatak lica i tražio.

— Hvala Bogu što nije ovde Ćifta — šapnu Karl.

Nepomično smo čekali na trenutak koji nailazi. Kozole se digao i odsečno rekao:

— Lopatu!

Ja mu dodadoh. Očekivali smo neko ubistvo. Ali Kozole je samo počeo da kopa. Napravio je za Šredera poseban grob, i nikoga nije pustio blizu. Sam ga je spustio unutra. Na Zeliga uopšte nije mislio, toliko je bio zauzet.

Do zore smo završili oba groba. U međuvremenu je ranjenik umro, i mogli smo ga odmah položiti uz ostale. Kad je zemlja nabijena, stavili smo krstove. Kozole je na jednom, koji još bese prazan, mastiljavom olovkom napisao Šrederovo ime i na nj obesio čelični šlem.

Ludvig je došao još jednom. Mi smo skinuli šlemove a on je očitao i drugi očenaš. Albert je stajao bled pored njega. Šreder je sedeo s njim u istoj školskoj klupi. Najgore je izgledao Kozole: bio je sasvim siv, oronuo i ništa više nije govorio.

Stajali smo još neko vreme. Kiša je padala bez prestanka. Onda su došli kuvari s kafom. Seli smo da jedemo.

Ujutru se Ćifta iznenada izvukao iz jednog obližnjeg skloništa. Mi smo mislili da je već odavno otišao. Smrdeo je izdaleka na rum, i tek sada je pošao u pozadinu. Srećom, Vili je bio u blizini. Odmah se bacio na Ferdinanda i zadržao ga. Ali četvorica smo morali upotrebiti svu snagu da ne zadavi narednika. Urazumio se tek posle jednog časa i uvideo da bi samo unesrećio sebe kad bi pošao za njim. Ali na Šrederovu grobu se zarekao da će se obračunati sa Zeligom.

Sada Zelig stoji za šankom, Kozole sedi pet metara udaljen od njega, a nisu više vojnici.

Muzika grmi po treći put marš iz „Vesele udovice”.

— Gazda, svakom još po jednu rakiju — viče Tjaden, a svinjske oči mu se cakle.

— Odmah — odgovara Zelig i donosi čaše.

— Zdravo, drugovi! — pozdravlja nas zatim.

Kozole ga gleda ispod spuštenih obrva i mumla:

— Ti nisi naš drug.

Zelig uze bocu pod mišku i vrati se šanku gundajući:

— Pa dobro, onda nisam ...

Valentin sruči rakiju, i obrati se Ferdinandu:

— Loči, Ferdinand, jedino je to istina.

Vili poručuje novu rundu. Tjaden je već polupijan, i gundā:

— No, Zelig, stari četni pauče, nema više gundanja, je li? Hajde, popij jednu s nama!

Pri tom udari svog bivšeg pretpostavljenog po ramenu tako da se ovaj zagrcnu. Za to bi pre godinu dana bio izveden pred ratni sud ili dospao u ludnicu.

Kozole premešta pogled sa šanka na svoju čašu, a s čaše opet na šank i onog uslužnog debelog čoveka iza pivskih slavina. Klima glavom i obraća se meni:

— Ovo je sasvim drugi čovek, Ernst.

Meni je kao i njemu. Ne mogu više da poznam Zeliga. Bio je tako srastao s uniformom i svojom beležnicom da ga nisam mogao uopšte zamisliti u košulji, a kao krčmara i da ne spominjem. Sada on donosi čašu, i dozvoljava Tjadenu, koji je ranije bio pred njim manji od makova zrna, da mu kaže ti i da ga pljeska po ramenu. Do vraga, kako se svet obrnuo!

Vili gura Kozola u rebra, bodreći ga:

— No?

Ferdinand mu zbunjeno odgovara:

— Ne znam, Vili, da li da ga lupim po gubici? Nisam ovo ovako zamišljao. Pogledaj kako služi unaokolo. Sada mi se ne mili više.

Tjaden poručuje i poručuje. Čini mu pasje zadovoljstvo da njegov pretpostavljeni skače i trčka.

Zeligu je već dosta. Njegova buldoška glavurda gori, delom od alkohola, delom zbog poslovnog uspeha, i predlaže nam:

— Hajde da se pomirimo, ja plaćam jednu rundu ruma za izmirenje.

— Šta? — dreknu Kozole i uspravi se.

— Ruma. Imam još jednu bocu u ormanu — kaže Zelig bezazleno, i ode da je donese.

Kozole kao ošamućen bulji za njim. Vili dodaje, razmišljajući:

— Taj se više ne seća onoga, Ferdinand — inače se ne bi usudio.

Zelig se vraća i toči. Kozole sikće na njega:

— Zar se ne sećaš više kako si od straha lokao rum? Mogao bi biti čuvar leševa u mrtvačnici!

Zelig napravi pomirljiv pokret i dodade:

— Davno je bilo to, a možda nije ni tačno.

Ferdinand opet ćuti. Da Zelig samo jedanput oštro odgovori, odmah bi nastao lom. Ali to neobično popuštanje zbunjuje Kozola i čini ga neodlučnim.

Tjaden njuši, a mi dižemo noseve. Rum je dobar.

Kozole prevrnu svoju čašu.

— Ne prihvatam nikakvu čast!

— Čoveče, pa mogao si meni dati — reče Tjaden i pokušava da spase što se još može spasiti. Nije mnogo spasao.

Radnja se postepeno prazni. „Razlaz” više Zelig i navlači kapke. Mi ustajemo.

— No, Ferdinand? — pitam ga.

On vrti glavom. Nije načisto sa sobom. Ovaj kelner nije više onaj pravi Zelig.

Gazda nam otvara vrata.

— Do viđenja, gospodo, prijatno.

Tjaden se kikoće:

— Gospoda! Gospoda!... A ranije nam je govorio svinje.

Kozole je već skoro napolju, kad slučajno baci pogled na pod i vidi Zeligove noge, na kojima su još uvek dobro nam poznate dokolenice. I pantalone imaju još lampase i vojnički kroj. Gore je krčmar, a dole još narednik. To odlučuje.

Jednim mahom se okrenu. Zelig uzmiče. Kozole ide za njim i reži:

— Pazi sada ... Šreder! Šreder! Šreder! Znaš li ga još, pseto prokleta? Eto ti za Šredera! Lep pozdrav iz masovne grobnice.

Kozole udara. Krčmar pade, pa skoči iza šanka i dohvati drveni čekić. Pogodi Kozola u rame i lice. Ali Ferdinand se ne sklanja, tako je pobesneo. Dohvati Zeliga i tresnu mu glavu o šank tako da sve zvoni, pa otvara sve slavine, i škrguće.

— Loči sada, jarče rumski! Uguši se, udavi se u tom tvom svinjskom valovu.

Teče pivo Zeligu na vrat, i probija mu kroz košulju u pantalone, koje se odmah naduše kao mešina. On urla od besa, jer teško je danas nabaviti tako dobro pivo. Onda mu pođe za rukom da se otme, pa dogradi jednu čašu i udari njome Kozola odozgo u vilicu.

Vili, koji zainteresovan stoji u vratima, primećuje:

— Pogrešno! Trebalo je glavom da ga udari, a zatim kolena da mu trgne.

Nijedan od nas se ne meša. To je Kozolova stvar. Ne smemo mu pomoći, čak i kad bi ga ubogaljšio Zelig. Mi smo tu samo da druge zadržavamo ako bi hteli da pomognu Zeligu. Ali niko nema tu nameru, jer je Tjaden u tri reči već objasnio stvar.

Ferdinandovo lice jako krvari. Sada se stvarno razbesneo i brzo svršava sa Zeligom. Jednim udarcem u grkljan obori ga, baci se na njega, i udara mu lobanju o pod, dok ovome ne bi dosta.

Zatim polazimo. Bleda kao sir stoji Lina pred svojim gazdom koji krklja.

Vili joj dovikuje:

— Najbolje će biti da ga odnesete u bolnicu. Trajaće dve do tri nedelje. Dobra je građa!

Napolju se Kozole smeška, s olakšanjem, kao dete, jer Šreder je sada osvećen, a obraća nam se, brišući krv sa sebe:

— Lepo je bilo ...

Zatim nam pruža ruku.

— Tako. A sada moram brzo opet mojoj ženi, jer inače će još misliti da sam bio u pravoj tuči.

Rastajemo se na pijaci. Jup i Valentin odlaze u kasarnu. Čizme im kloparaju po kaldrimi obasjanoj mesečinom. Najednom Albert izjavi:

— Najradije bih i ja s njima.

Vili, koji verovatno još misli na svoga petla, odobrava mu:

— Mogu da razumem. Sitničari su ljudi ovde, je li?

Ja potvrđujem glavom.

— Pa uskoro ćemo verovatno opet u školu.

Zastajemo i kliberimo se. Tjaden nikako ne može da se smiri od zadovoljstva zbog toga. Sa smehom otrča za Valentinom i Jupom.



Vili se češe po glavi:

— Mislite li da nam se ovi ovde raduju? Nismo im baš sasvim ugodni...

— Kao junaci, po mogućnosti što više udaljeni, bili smo im sigurno miliji — primećuje Karl.

Vili nastavlja:

— Radoznao sam na taj cirkus. Sada kako smo izrasli... očvrsli u čeličnoj kupki...

Zatim malo izdiže jednu nogu i pusti gromoglasan prdež, pa sa zadovoljstvom ustanovi:

— Trideset i po.

## IV

Pri raspuštanju naše čete morali smo i oružje poneti sobom. Imali smo uputstva da ga predamo u zavičajnom mestu. Sada smo u kasarni i predajemo puške. Istovremeno primamo otpusnu platu: po deset maraka na ime otpusta i petnaest za put. Sem toga, imamo pravo na po jedan šinjel i uniformu i po jedan par cipela i rublja.

Penjemo se na tavan da primimo prnje. Komordžija nam govori, nemarno pokazujući...

— Izaberite po sebi...

Vili letimice progleda i onjuši stvari, pa mu se obrati očinskim glasom:

— Slušaj, to možeš sa regrutima da činiš. Te prnje su iz Nojeva kovčega. Pokaži nove.

— Nemam — odgovara komordžija mrzovoljno.

— Tako — kaže Vili i posmatra ga neko vreme.

Zatim izvadi tabakeru od aluminijuma.

— Pušiš li?

Komordžija odrečno klima svojom celom.

— E, onda čuriš, je li? — Vili se maša džepa.

— Ne.

— Dobro. Ali zacelo piješ?

Vili je na sve mislio, i pruža ruku prema jednom ispupčenju na grudima.

— Ni to — veli komordžija ravnodušno.

Na to će Vili ljubaznim glasom:

— Onda mi ništa drugo ne ostaje no da ti sabijem zube u grlo. Mi ne odlazimo odavde bez nove besprekorne spreme.

Srećom naiđe u tom trenutku Jup, koji je sada, kao vojni sovjetnik, velika zverka. On namignu komordžiji.

— Zemljaci su nam to, Hajnrih! Stara pešadija! De, pokaži im salon!

Komordžija se raskravi:

— Mogli ste odmah reći!

Odlazimo s njim u pozadinu. Tu više nove stvari. Brzo bacamo naše rite i presvlačimo se. Vili izjavljuje da su mu potrebna dva šinjela, jer je postao malokrvan u vojsci. Komordžija okleva. Jup ga uzme pod ruku i razgovara s njime u jednom uglu o troškovima oko izdržavanja. Kada su se vratili, komordžija je umiren. Okrznu jednim okom Tjadena i Vilija, koji su znatno odebljali i gundā:

— Dabome, može mi biti svejedno. Ne dođe svako po opremu. Dosta mi je bilo! Glavno je da mi se brojno stanje slaže.

Potpisujemo da smo sve primili, a komordžija se obraća Viliju:

— Nisi li maločas spomenuo pušenje?

Vili zabezeknut, smeje se i vadi tabakeru.

— I čurenje? — nastavlja onaj.

Vili se maši o džep i pita ga:

— Ali ne ločeš, je li?

Komordžija mu mirno odgovara:

— Pijem. To mi je čak i lekar propisao. I ja sam malokrvan. Ostavi, de, flašu ovde.

— Pričekaj!

Vili povuče jedan propisan gutljaj, bar nešto da spase. Onda predade iznenađenom komordžiji bocu, koja je još maločas bila puna. Sada je prepolovljena.

Jup nas prati do kasarnske kapije i pita:

— Znete li ko je još ovde? Maks Vajl! U vojnom sovjetu!

Kozole primećuje:

— Tamo i spada! Veoma zavidno mesto u hladovini, zar ne?

Jup se opire:

— Donekle samo, donekle. Zasad držimo položaj Valentin i ja. Ako vam ustreba šta, besplatne vozne karte ili tako nešto, ja sam na izboru.

Ja odmah prihvatih:

— De, daj mi jednu. Mogu bar uskoro otići Adolfu u posetu.

On izvuče blok i otkinu jednu objavu.

— Ispuni je sam. Voziš se, razume se, drugom klasom.

— U redu!

Napolju Vili raskopčava kaput. Ispod njega je još jedan. Ravnodušno primećuje:

— Bolje da je on na meni nego da se posle zaturi. Mirne duše mi ga Prusi mogu teslimiti za pola tuceta mojih parčića od granate.

Idemo velikom ulicom. Kozole priča da će danas posle podne da opravljaja svoj golubarnik. Pre rata imao je priplod golubova pismonoša i belocrnih prevrtača. Sad će iznova da počne. Uvek je to želeo još dok je napolju bio.

— A inače, Ferdinand? — pitam ga.

Kratko odgovara:

— Tražim posla. Pa ja sam oženjen, čoveče. Sad će biti trke za hlebom.

Iz okoline Marijine crkve čuju se pucnji. Oslušujemo.

Vili nam stručnjački objašnjava:

— Armijski revolver i puška 98. Dva revolvera, mislim.

Tjaden se smeje i maše svojim dubokim cipelama.

— Ako... Još uvek je vraški mirno prema Flandriji.

Pred jednom muškom pomodnom radnjom Vili zastade. U izlogu izložena odela od papira i koprivina vlakna. Ali to ga slabo zanima. Međutim, sa divljenjem posmatra niz izbledelih pomodnih plakata koji vise iza odela. Uzbuđeno pokazuje na sliku jednog elegantnog gospodina sa šiljastom bradicom, koji je u večitom razgovoru s jednim lovcem.

— Znete li šta je to?

— Puška — veli Kozole, koji misli na lovca.

Vili ga nestrpljivo prekide:

— Koješta! To je žaket, razumeš? Poslednja moda. Znete li šta mi je palo na um? Napraviću ga sebi od ovog kaputa. Oparati, crno obojiti, prekrojiti, ove peševe dole — bomba, kažem vam.

Primetno se oduševljava svojom idejom. Ali Karl ga ohladi, pitajući s visine:

— A imaš li prugaste čakšire?

Vili ustuknu za časak, pa onda odluči:

— Njih ću zdipiti mome starom iz ormana. I njegov beli prsnik od venčanja ... Šta mislite, kako će onda Vili izgledati?

Blistajući od sreće posmatra nas sve redom.

— Boga mu, deco, sad će da se živi. Zar ne?

Stižem kući i dajem majci polovinu otpusnine. Ona mi saopštava:

— Ludvig Brajer je ovde. Sedi u tvojoj sobi.

— Pa on je potporučnik — dodaje moj otac.

— Da. Zar nisi znao? — odgovaram mu.

Ludvig je malo svežiji. Srdobolja mu se popravlja. Smeši mi se.

— Hteo sam da uzajmim nekoliko knjiga od tebe, Ernst.

— Izaberi šta hoćeš, Ludvig — kažem mu.

— Zar tebi nisu potrebne? — pita on.

Ja odrečno klimam glavom.

— Za sada nisu. Juče sam pokušao da čitam. Ali, začudo, ne mogu više da priberem misli. Posle nekoliko strana mislim na nešto sasvim drugo. Kao da mi je daska u glavi. Hoćeš romane?

— Ne — veli on, i odabra nekoliko knjiga.

Ja pogledah naslove i začudih se:

— Tako teške stvari, Ludvig? Šta će ti to?

On se zbunjeno smeška, a onda mi s oklevanjem kaže:

— Tamo, napolju, mnogo mi je šta prošlo kroz glavu, Ernst, ali nikad nisam bio načisto s time. Sada, pak, kada je prošlo, hteo bih mnogo da znam. Kako je to s ljudima ... naime, da se tako šta moglo desiti, i kako se sve to zbiva. Mnogo pitanja ima tu. Pa i kod nas samih. Ranije smo sasvim drukčije mislili o životu. Hteo bih, Ernst, mnogo stvari da znam...

— Ja pokazujem na knjige:

— Misliš li da ćeš to u njima naći?

— Pokušaću. Čitam sada od jutra do mraka.

Ubrzo se oprostí. Sedim zamišljen. A šta sam ja do sad uradio? Postiđen dohvatih jednu knjigu. Ali uskoro je opet ostavljam i netremice gledam kroz prozor. Satima mogu tako da gledam u prazninu. Ranije je drukčije bilo, tada sam uvek znao šta treba da radim.

Majka mi uđe u sobu.

— Ernst, verovatno ćeš večeras čika Karlu?

— Dobro... da idem — odgovorih malo mrzovoljno.

— On nam je često slao namirnice — kaže ona oprezno.

Ja klimam glavom. Napolju, pred prozorom, spušta se suton.

U granju kestenova lebde plave senke. Okrenem se i brzo upitam:

— Jeste li letos često išli na Jablanov Jarak, majko? Mora da je lepo bilo ...

— Ne, Ernst, čitavu godinu nismo bili.

Začudo je pitam:

— A zašto, majko? Ranije ste svake nedelje išli.

Ona mi tiho odgovara:

— Nismo više išli u šetnju... Jako se ogladni od toga. A mi nismo imali šta za jelo.

Polako primećujem:

— Ah, tako ... A čika Karl je dosta imao, je li?

— On nam je često slao ponešto, Ernst.

Iznenada se malo rastužih pa je pitam:

— Zbog čega je, majko, sve to bilo?

Ona me miluje po ruci.

— Svakako je bilo zbog nečega, Ernst. Gospod će znati to.

\* \* \*

Čika Karl je ponos naše porodice. Ima vilu, i u ratu je bio viši blagajnik.

Volf me prati onamo, ali mora da ostane napolju, jer strina ne voli pse. Zazvonih.

Otvori mi jedan čovek u fraku. Zabezeknuto ga pozdravim. Onda mi pade na um da će to biti sluga. Sasvim sam to zaboravio u vojsci.

Posmatra me kao da je potpukovnik u civilu. Ja se smešim, ali on mi ne odgovara. Ja svlačim kaput, a on diže ruku kao da bi hteo da mi pomogne. Da bih zadobio njegovu naklonost, velim mu:

— Neka. Ja sam stari borac, mogu i sam.

Govoreći to okačih prnje o jednu kuku.

On ih međutim ćutke skide i nadmeno obesi na drugu kuku. „Budala”, pomislih i odoh.

Čika Karl mi dolazi u susret zveckajući mamuzama. Snishodljivo me pozdravlja. Zadivljeno posmatram njegovu blistavu paradnu uniformu. Da bih se našalio, pitam ga:

— Ima li danas kod vas konjskog pečenja?

— Zašto? — čudi se on.

— Pa nosiš mamuze za večeru — odgovaram ja smejući se.

On me ljutito pogleda. Kanda sam mu nehotice pogodio osetljivo mesto. Ove kancelarijske čučalice često su u vojsci naročito

pohlepne baš na mač i mamuze.

Pre nego što sam mogao da mu objasnim da ga nisam hteo uvrediti, došišta moja strina. Ona je još neprestano pljosnata kao daska za peglanje, a i male crne oči joj sijaju kao i ranije, kao da su izglačane na viljušci za čišćenje dugmadi. Dok me zasipa bujicom reči, stalno baca oštre poglede na sve strane.

Ja sam pomalo smućen. Suviše mi je mnogo sveta, suviše dama, i, nada sve, suviše svetlosti. Na frontu smo imali ponekad, u najboljem slučaju, petrolejsku lampu. A ovi svečani lusteri neumoljivi su kao sudski izvršitelj. Ništa se ne može sakriti od njih. Neprijatno mi je i češem se po leđima. Strina prekide ćutanje pitanjem:

— Šta radiš to?

Ja joj objašnjavam:

— Biće da mi je još neka vaš izmakla. Toliko smo ih imali da treba bar nedelja dana dok ih se potpuno oslobodimo...

Ona se uplaši i ustuknu, a ja je umirujem:

— Ne boj se, ona ne skače. Vaške nisu buve.

— Za ime božje! — ciknu ona, pa stavi prst na usta i razvuče lice kao da sam bog zna kakvu svinjariju rekao.

Eto, takvi su oni: mi treba da smo junaci, ali o vašima neće da znaju.

Mnogima moram da pružim ruku, i počinjem da se znojim. Svi ovde sasvim su drukčiji nego mi napolju. Ja se osećam prema njima nezgrapno kao tenk. Oni se ponašaju kao da sede u izlogu, a govore kao da su na pozornici. Pokušavam oprezno da sakrijem svoje ruke, jer se rovovska prljavština uvukla u njih kao otrov. Potajno ih brišem o svoje čakšire, ali su ipak uvek mokre baš kad treba da se rukujem s nekom damom.

Guram se i naiđoh na jednu grupu u kojoj neki član glavne kontrole vodi reč i ljuti se:

— Zamislite: sarač! Sarač kao ministar predsednik Rajha! Predstavite to sebi: svečani prijem na dvoru, i sarač deli audijencije. Da vrišti čovek!

Mora da se iskašlje od uzbuđenja, a onda me pljesnu po ramenu i viknu:

— Šta velite na to, mladi ratnice?

Nisam razmišljao o tome. Zbunjen sležem ramenima:

— Možda i razume nešto ...

Član kontrole netremice bulji u mene jedan časak, a onda se počeljuljati od zadovoljstva, pa zakrekeće:

— Vrlo dobro! Možda razume nešto! Ne, dragi moj, urođeno je to! Sarač! Zašto ne bi onda mogao biti i krojač i obućar?

Opet se obraća drugima. Ja se ljutim na njegov govor, jer mi nije po volji da on tako prezrivo govori o obućarima. Oni su bili vojnici isto tako kao i ljudi iz najboljeg društva. I Adolf Betke je obućar, a zna o ratu više no mnogi majori. Kod nas se cenio samo čovek, a ne poziv. Podozrivo posmatram člana kontrole. Sada se razmeće citatima. Možda je kašikom kusao obrazovanje, aii kad bi trebalo da me neko iznese iz vatre, radije bih se poverio Adolfu Betke.

Srećan sam što smo najzad seli za sto. Pored mene sedi jedna mlada devojka s ogrlicom od labudova paperja. Sviđa mi se, ali ne znam šta da počnem s njom. Kao vojnik malo sam govorio, a naročito s damama. Ostali se živo zabavljaju. Ja pokušavam da slušam, da bih iskoristio nešto.

Gore za stolom sedi član kontrole koji baš tumači da bismo dobili rat samo da smo još dva meseca izdržali. Mene spopada muka od te gluposti, jer svaki vojnik zna da nismo imali više municije ni ljudi. Prema njemu sedi jedna dama koja priča o svome mužu koji je poginuo, i pri tom se pravi tako važna kao da je ona poginula. Niže odatle govori se o akcijama i uslovima mira, i svi, svi razume se, sve znaju bolje nego oni koji se time bave. Jedan čovek s kukastim nosom priča o ženi svoga druga sa takvim pritvornim saučešćem da bi mu čovek, zbog te slabo skrivene zluradosti, najradije nabio čašu na njušku.

Meni je sasvim puna glava od tih razgovora, i ne mogu više tačno da ih pratim. Devojka s ogrlicom od labudova paperja podrugljivo me pita nisam li omutavio na bojištu.

— Ne-e — odgovaram ja, a mislim: Kozole i Tjaden trebalo bi da sede ovde, siti bi se nasmejali bozi koju ovi krčme i na koju su još ponosni. Ali me ipak muči što ne mogu jednom dobrom primedbom reći šta mislim.

U ovom času, hvala bogu, pojavljuju se rskavi kotleti na stolu. Ja njušim. Pravi svinjski kotleti, prženi u istinskoj masti. Pogled na njih



omogućuje mi da sve pregorim. Dohvatim jedan dobar komad i počeh da žvačem sa uživanjem. Prija mi veličanstveno. Beskrajno davno nisam jeo sveže kotlete. U Flandriji beše poslednji put... Uхватili smo bili dva praseta ...

Jedne čarobno blage letnje večeri ždrali smo ih i oglodali do samih kostiju... Tada je bio živ i Kacinski, alias Kat... i Haje Vesthuz... To su bili drukčiji momci od ovih ovde, u zavičaju... Ja se podbočih rukama o sto i zaboravih sve oko sebe, vidim ih tako blizu pred sobom. One životinjice behu vrlo nežne... Uz to smo napravili uštipke od krompira... I Ler je bio prisutan, i Paul Bajmer... da, Paul... Ne čujem i ne vidim ništa, gubim se u uspomenama...

Probudi me prigušen smeh. Za stolom je bilo sasvim tiho. Strina Lina izgleda kao boca sumporne kiseline. Devojka pored mene zadržava smeh. Svi gledaju u mene.

Najednom me obli znoj. Zanesen i nalakćen o sto, sedim kao onda u Flandriji i držim kost u šapi, a prsti mi puni masti, I glođem ostatke kotleta... a ostali pristojno jedu viljuškom I nožem.

Crven kao krv, buljim preda se i ostavljam kost. Kako sam to mogao tako zaboraviti? Ali ja nisam na drugo ni navikao: na frontu smo uvek tako jeli — tamo smo imali, u najboljem slučaju, kašiku ili viljušku, ali tanjir nikada.

Najednom se u moj stid umeša bes. Bes na toga čiku koji počinje upadljivo glasno da govori o ratnom zajmu; bes na sve, sve, koji se prave tako važni svojim pametnim govorom; bes na ceo ovaj svet koji tako mirno i dalje živi sa svojim sitničarstvom; kao da nikada nisu ni postojale strahovite godine u kojima je bilo samo jedno: smrt ili život, i ništa više.

Ćutke i pohotljivo trpam u se sve što dohvatim, hoću bar propisno da se najedem. Čim mi se pruži prilika, izvukoh se.

U garderobi stoji sluga u fraku. Dohvatih svoje stvari sikćući:

— Trebalo je da i ti budeš kod nas na frontu, lakirani majmune! I ti i sva ova banda!

I zalupih vrata za sobom.

Volf me je čekao pred kućom. Skače na mene. „Hajde, Volf”, obratih mu se, i odjednom mi bi jasno da me nije belaj sa kotletima toliko ozlojedio, koliko taj ustajali duh koji se ovde uvek razmeće i pravi važan. I ponovo se obratih Volfu:

— Hajde, Volfe, nisu to ljudi za nas. Sa svakim Tomijem, sa svakom francuskom rovoškom svinjom bolje bi se razumeli. Hajd'mo našim drugovima! Tamo je bolje, mada oni jedu rukama i rigaju! Hajde!

Pas i ja krenusmo trkom. Jurimo kako samo možemo, sve bliže, dahćući, lajući, jurimo kao luđaci užarenih očiju... Sve nek ide do sto đavola. Mi živimo, Volfe, živimo!

## V

Ludvig Brajer, Albert Troske i ja na putu smo za školu. Nastava treba opet da počne. Mi smo bili učenici učiteljske škole, i za nas nije bilo skraćenog ispita. Ratnici iz gimnazije bolje su prošli. Mnogi od njih mogli su da polažu po skraćenom programu, ili pre odlaska u vojsku ili o dopustu. Ostali, pak, koji nisu to uradili, moraju takođe opet u klupu. Karl Breger spada među njih.

Prolazimo pored katedrale. Zelene bakarne pločice s tornjeva skinute su i zamenjene sivom krovnom hartijom. Izgledaju plesnivi i nagriženi, te crkva deluje kao fabrika. Bakarne pločice su pretopljene u granate.

— Ni sam Bog ovo nije mogao da nasluti — primećuje Albert.

Na zapadnoj strani katedrale, u jednoj krivudavoj ulici, uzdiže se dvospratna zgrada učiteljske škole. Koso preko puta je gimnazija. Iza nje reka i nasip sa lipama. Pre no što smo postali vojnici ova je zgrada obuhvatala naš svet. Zatim su rovovi postali naš svet, a sada smo opet ovde. Ali ovo nije više naš svet. Rovovi su bili jači.

Pred gimnazijom susrećemo našeg druga iz igre Georga Rae. On je bio potporučnik i komandir čete, ali za vreme dopusta je pio i vucarao se, a nije mislio na maturu. Zato sada mora ponovo u sedmi razred, koji je već dvaput ponavljao. Ja ga diram:

— Je li istina, Georg, da si se na frontu usavršio u latinskom?

On se smeje i korača svojim dugim nogama prema gimnaziji.

— Pazi da ne dobiješ četvorku iz vladanja — viče on za mnom.

U poslednjoj polugodini bio je avijatičar. Oborio je četiri Engleza, ali ja ne verujem da zna Pitagorino pravilo.

Idemo dalje, prema seminaru. Ulicom vrve uniforme. Pojavljuju se lica koja smo skoro zaboravili, imena koja godinama nismo čuli. U susret nam ramlje Hans Valdorf, koga smo u novembru sedamnaeste razmrskanih kolena odvukli natrag. Odsečena mu je noga do butine; sada nosi tešku veštačku nogu na šarke, te gromko tabana u hodu. Pojavljuje se Kurt Lajpold i s osmehom se predstavlja: Gec fon Berlihingen sa gvozdenom pesnicom. Ima

veštačku desnu ruku. Zatim izlazi neko iz ugla kapije i pita me krkljajući:

— Mene zacelo ne možete poznati?

Ja gledam lice, ukoliko je to još lice, preko čela se pruža široka, crvena brazgotina. Dopire do samog levog oka. Tu je meso preraslo, tako da oko leži duboko i umanjeno. Ali je ipak još tu. Desno je oko kruto, od stakla... Nosa nema, komad crne tkanine pokriva to mesto. Ožiljak se ispod toga proteže i dvaput cepa usta. Usne su nabubrele i ukrivo srasle, i otuda nejasan govor. Zubi su veštački. Među njima se vidi jedna kuka. Neodlučno gledam. Krkljavi glas mi veli:

— Paul Rademaher.

Sada ga prepoznajem. Pa to je njegovo sivo prugasto odelo.

— Dobar dan, Paule, šta radiš?

On pokušava da razvuče usne.

— Eto vidiš, dva udarca ašovom. I ovo je zahvatio.

Pri tome diže ruku na kojoj nema tri prsta. Žalosno žmirka njegovo jedino oko. Dugo gleda pravo napred, ukočeno i bez učešća.

— Kada bih samo znao da li mogu postati učitelj! Govor mi je suviše rđav. Možeš li da me razumeš?

Tešim ga:

— Dosta dobro. To će se još popraviti. Sigurno se može i dalje operisati.

On sleže ramenima i ćuti. Izgleda kao da nema mnogo nade. Da se moglo, verovatno bi to već učinili.

Vili rupi k nama da ispriča poslednje događaje. Čujemo da je Horkman ipak umro od pogotka u pluća. Dobio je galopirajuću sušicu. Hence se ubio kad je čuo da će zbog ozlede na kičmi morati trajno da upotrebljava stolicu na točkovima. Može se razumeti: on je bio naš najbolji fudbaler. Majer je pao u septembru, Lihtenfeld u junu. Lihtenfeld je samo dva dana na bio na frontu.

Najednom se iznenadismo. Jedna mala, slabunjava prilika stoji pred nama.

— Šta, Vesterholt? — pita Vili s nevericom.

— Dabome, zlikovče — odgovara on.

Vili je preneražen:

— Ja mišljah da si mrtav.

— Još nisam — dobacuje Vesterholt raspoložen.

— Ali sam čitao u novinama.

— Pogrešan oglas — smeška se mali.

Vili vrti glavom:

— Ni na šta se više ne može čovek osloniti. Mislio sam da su te već davno pojeli crvi.

Vesterholt, uživajući u sebi, vraća mu:

— Posle tebe, Vili. Ti si prvi na redu. Riđi ne žive dugo.

Ulazimo u školu. Dvorište u kome smo u deset časova jeli naš hleb sa maslom, učionice sa tablama i klupama, hodnici sa redovima kuka za kape — sve je kao i ranije, ali nama izgleda kao iz drugog sveta. Samo miris polutamnih prostorija raspoznajemo — nije tako opor, ali je sličan mirisu kasarne.

Velike orgulje sa sto cevi belesaju se u auli. Desno od njih stoji grupa nastavnika. Na direktorovu stolu dve saksije s biljkama sa kožastim lišćem. Ispred toga lovorov venac sa trakama. Direktor je u geroku. Dakle: biće svečanost s pozdravom.

Zbijamo se u gomilu. Niko neće da stoji u prvom redu. Samo Vili bez kolebanja zauzme tamo mesto. Glavurda mu svetli u polumračnoj prostoriji kao crvena lampa pred javnom kućom.

Posmatram grupu nastavnika. Ranije su nam oni značili više no drugi ljudi, ne samo zato što su nam bili pretpostavljeni, nego zato što smo u osnovi ipak verovali u njih, mada smo zbijali s njima šalu. Danas su oni za nas samo još stari ljudi koje ljubazno preziremo.

Evo, tu su, opet hoće da nas poučavaju. Primećuje se da su spremni da nešto žrtvuju od svog dostojanstva. Ali, čemu nas oni mogu naučiti? Mi poznajemo život bolje nego oni, mi smo stekli drugo znanje, surovo, krvavo, svirepo, nemilosrdno. Danas bismo mi njih mogli učiti, ali ko bi to hteo! Kada bi se sada iznenada desio juriš, oni bi, zaplašeni i bespomoćni kao zečevi, skakutali unaokolo, a nijedan od nas ne bi izgubio glavu. Mirno i odlučno učinili bismo ono što je najcelishodnije: njih zatvorili da nam ne smetaju, pa otpočeli odbranu.

Direktor se nakašlja i spremi da drži govor. Reči mu sa usana teku oble i glatke — sjajan je govornik, mora mu se priznati. Govori o junačkom držanju trupa, o borbi, pobedi i hrabrosti. Ali, i pored svih

lepih reči, osećam jednu žaoku; možda baš zbog lepih reči. Tako glatko i oblo nije baš bilo. Ja gledam Ludviga, on gleda mene; Albertu, Valdorfu, Vesterholtu, Rajnersmanu, nijednom se to ne sviđa.

Direktor se zahuktao. Sada već ne slavi samo junaštvo na frontu, nego i ono u pozadini, iako skromnije.

— I mi ovde, u zavičaju, vršili smo svoju punu dužnost. Odricali smo se i gladovali za naše vojnike, strepeli smo i drhtali. Teško je bilo, i često nam beše možda teže izdržati nego našim čestitim vojnicima na frontu ...

„Oho”, izmaknu se Vesterholtu. Nastade žagor. Stari nas pogleda prekim pogledom, pa nastavi:

— Ali to se ipak ne može upoređivati. Vi ste neustrašivo gledali okrutnoj smrti u lice i vršili svoju veliku dužnost. Mada konačna pobjeda nije dosuđena našem oružju, mi ćemo ipak tim jače da se združimo u žarkoj ljubavi za našu tako teško napaćenu otadžbinu, i mi ćemo ponovo da gradimo uprkos svim neprijateljskim silama, u duhu našeg starine Getea, koji iz vekovne daljine uporno poručuje ovome našem smetenom vremenu: „Držite se svim silama uprkos”!

Glas staroga spušta se za jednu tercu. Sada je obvijen crnim florom i natopljen mirom. Jedan trzaj prostruja kroz crno jato nastavnika. Na licima im se odražava pribranost i ozbiljnost.

— Naročito se ipak sećamo poginulih pitomaca naše škole, koji su oduševljeno pohitali da brane otadžbinu i ostali na polju časti. Dvadeset i jedan drug nije više među nama... Dvadeset i jedan borac našao je slalom ovenčanu ratničku smrt... Dvadeset i jedan junak odmara se u tuđoj zemlji od zveke oružja i spava večnim snom pod zelenom travom.

U tom času začu se kratak smeh. Direktor, neprijatno dirnut, zastade. Smeh dolazi od Viliya, koji stoji blizu njega. U licu je kao rak crven od besa, i muca:

— Zelena trava... zelena trava ... večni san? U blatu po jamama leže oni, izrešetani, iskidani, potonuli u baruštine. Zelena trava! Nismo valjda na času pevanja.

Mlatara rukama kao vetrenjača u buri, i nastavlja:

— Junačka smrt! Kako zamišljate to! Hoćete li da znate kako je umro mali Hojer! Ceo dan je ležao u žicama i vikao, a creva su mu

visila iz trbuha kao makarone. Onda mu je parče granate odnelo prste i posle dva sata komad noge, a još je bio živ i pokušavao drugom rukom da ugura svoju utrobu. Najzad je, uveče, svršio. Kada smo posle, noću, uspeli da mu se približimo, bio je izrešetan kao rešet. De, pričajte njegovoj majci kako je umro, ako imate hrabrosti.

Direktor je pobledeo. Lomi se da li da očuva disciplinu ili da beži. Ali nema vremena ni za jedno ni za drugo, jer Albert Troske odmah prihvati:

— Gospodine direktore, mi nismo došli ovamo da slušamo kako smo dobro obavili naš posao, iako, na žalost, nismo mogli pobediti. Seremo mi na to...

Direktor se strese, a s njime i ceo nastavnički savet, aula se zaljulja, orgulje zadrhtaše. Direktor, zgranut, pokušava da ga ublaži:

— Ipak, moram vas zamoliti, bar u izrazima...

Ali Albert uporno nastavlja:

— Serem, serem i opet serem! To nam je godinama bila svaka treća reč — da znate već jednom. Kada nam je tamo bilo tako gadno da smo već davno sve vaše gluposti zaboravili, stisli smo zube i rekli „serem”, i onda se opet moglo dalje. Vi kao da nemate pojma šta se desilo! Ne dolaze vam dobri pitomci, ne dolaze dragi učenici — dolaze vam vojnici!

Stari skoro preklinje:

— Ali, gospodo moja, nesporazum je... bolan nesporazum ... razum...

Ne može do kraja da izgovori. Prekide ga Helmut Rajnersman, koji je na Izeru izneo svoga ranjenog brata iz najteže vatre i mrtva ga doneo na previjalište.

Kao pobesneo viče:

— Nisu oni poginuli da bi se o tome govori držali. To su naši drugovi, i time je svršeno. Nećemo da se preklapa o tome!

Nastade strahovit metež. Direktor stoji zgranut i potpuno nemoćan. Nastavnički savet liči na jato zaplašene živine. Samo su dva nastavnika mirna. Oni su bili vojnici.

Stari pokušava svakako da nas umiri. Ali nas je vrlo mnogo, a Vili gromko trubi pred njim. Ko zna, uostalom, šta se sve može očekivati od ovih podivljalih momaka — svakog časa mogu bombe izvući iz

džepa. Direktor maše rukama kao arhandel krilima. Ali ga niko ne sluša.

Najednom se stiša uzbuna. Ludvig Brajer je istupio. Tišina je, a Ludvig govori svojim jasnim, zvonkim glasom:

— Gospodine direktore, vi ste na svoj način videli rat. Sa lepršavim zastavama, s oduševljenjem i muzikom marša. Ali vi ste ga videli samo do železničke stanice, odakle smo mi krenuli. Mi vas nećemo koriti zbog toga. Svi smo mi isto tako mislili. Ali posle smo videli drugu stranu, i zanos 1914. brzo se rasplinuo. Mi smo ipak izdržali, jer nas je na okupu držalo nešto dublje što je tek napolju nastalo: odgovornost, o kojoj vi ništa ne znate i o kojoj se ne može govoriti.

Ludvig gleda preda se jedan časak, a onda pređe rukom preko čela i nastavi:

— Ne tražimo od vas da nam polažete račun. Bilo bi uludo, jer niko nije znao šta će biti. Ali tražimo da nam ne propisujete više kako da mislimo o tim stvarima. Mi smo otišli oduševljeni, s otadžbinom na usnama, a vratili smo se tihi, s otadžbinom u srcu. Zato vas sad molimo da ćutite. Ostavite velike reči. Nisu one više za nas. Nisu ni za naše mrtve drugove. Mi smo ih videli kad umiru. Uspomene na to tako su bliske da ne možemo podneti da se o njima tako govori. Oni su umrli za nešto više, a ne za to.

Sasvim se utišalo. Direktor steže ruke i tiho govori:

— Ali, Brajer... nisam tako mislio ...

Ludvig ćuti.

Posle nekog vremena direktor nastavlja:

— Onda mi recite sami šta hoćete.

Mi se gledamo. Šta hoćemo? Kad bi se to moglo tako lako, jednom rečenicom iskazati. Jedan snažan osećaj nejasno se komeša u nama. Ali zar odmah i reči! Nemamo još reči za to. Možda ćemo ih kasnije imati!

Posle kratkog ćutanja Vesterholt se gura napred. Staje pred direktora i veli:

— Da govorimo o praktičnoj strani — to je najnužnije sada. Šta mislite o nama? Ovde stoji sedamdeset vojnika koji moraju ponovo u školske klupe. Ja vam odmah kažem: mi ne znamo više skoro ništa iz vaših predmeta, a nemamo ni želju da dugo sedimo ovde.



Direktor se pribere. Izjavljuje da o tome nema još direktive od nadležnih vlasti. Stoga se moramo privremeno razići u razrede iz kojh smo otišli. Kasnije će se videti šta se može učiniti.

Žagor i smeh mu odgovara, a Vili ljutito dobacuje:

— Verovatno ni sami ne mislite da ćemo sesti u klupe pored dece koja nisu bila vojnici, i da ćemo poslušno dizati prste kad nešto znamo. Mi ostajemo zajedno.

Sad tek jasno vidimo kako je sve ovo smešno. Godinama smo smeli pucati, bosti i ubijati, a sada je važno da smo iz drugog ili trećeg razreda pošli onamo. Jedan zna već sa dvema, a drugi tek sa jednom nepoznatom da računa. To su razlike koje ovde važe.

Direktor obećava da će poslati molbu da nam se odobre zasebni vojnički kursevi.

Albert Troske ga preseče:

— Na to ne možemo čekati. Bolje da to sami svršimo.

Direktor ništa ne odgovara. Čutke ide vratima. Nastavnici za njim. I mi tupkamo prema izlazu. Ali Viliju se ne sviđa taj završetak, pa dohvati s govorničkog stola obe saksije i tresnu ih o zemlju, besno dodajući:

— To zelje i tako nisam mogao nikad da trpim.

Uz to još nataknu Vesterholtu na glavu lovorov venac, sa primedbom:

— Skuvaj od toga supu...

\* \* \*

Dime se cigare i lule. Sedimo sa ratnim učesnicima iz gimnazije i dogovaramo se. Preko sto vojnika, osamnaest potporučnika, trideset narednika i podoficira.

Vesterholt je doneo jednu svesku starih školskih pravila i čita na glas iz nje. Polako odmiče, jer iza svakog stava izbija grohotan smeh. Ne možemo da shvatimo da je to nekada važilo za nas.

Vesterholt se ruga naročito tome što se pre rata nismo smeli zadržavati na ulici posle sedam časova bez odobrenja razrednog starešine. Ali Vili ga ućutkuje dobacujući mu:

Ti, Alvine, ćuti. Obrukao si svog razrednog gore no ma koji drugi. Prijavljeno je da si poginuo, dobio si posmrtni govor tronutoga

direktora, u kome si proslavljen kao junak i ...primeran učenik, i toliko si drzak da se posle svega toga vratiš živ. Stari je sada u lepom sosu: mora povući sve što ti je kao lešini priznao, jer si iz algebre i pismenih zacelo i danas slab kao i ranije.

Biramo đачke poverenike, jer naši nastavnici mogu da nas pouče nećem za ispit, ali nećemo da oni upravljaju. Naši su povjerenici Ludvig Brajer, Helmut Rajnersman i Albert Troske, a gimnazijski Georg Rae i Karl Breger.

Zatim određujemo tri zastupnika koji sutra imaju da otputuju do okružne vlasti i ministarstva, da sprovedu naše zahteve za ispit i trajanje obuke. Alvina, Vilija, Vesterholta i Alberta smo izabrali za to. Ludvig ne može da pođe s njima, jer još nije dovoljno zdrav.

Ova trojica primaju vojničke objave i besplatne vozne kartice, čije zalihe imamo u čitavim blokovima. Potporučnika i vojničkih poverenika za potpisivanje imamo takođe dosta.

Helmut Rajnersman daje celoj stvari i prikladan spoljni izgled. Predlaže Viliju da ostavi kod kuće svoj novi kaput, koji je dobio iz komore, a mesto njega da obuče za put okrpjen, mecima prorešetan.

Vili ga začuđeno pita:

— A zašto?

— Na kancelarijske stenice deluje to jače nego sto razloga — objašnjava mu Helmut.

Vili se opire, jer je ponosan na svoj kaput, i rado bi paradirao s njime po kafanama u velikom gradu, pa dokazuje:

— Kada čestito udarim o sto školskom savetniku, delovaće to isto tako dobro.

Ali Helmut ne popušta:

— Ne možemo, Vili, spaliti sve mostove. Ti su nam ljudi potrebni. Ako im u okrpjenom kaputu tresneš o sto, uspećeš više nego u novom. Takvi su ljudi, veruj mi.

Vili popušta. Helmut se sada okreće Alvinu Vesterholtu i odmerava ga. Izgleda mu suviše prazan, i zato mu stavlja na grudi orden Ludviga Brajera, s objašnjenjem:

— Ovako ćeš biti ubedljiviji za jednog tajnog savetnika.

Albertu to nije potrebno, njemu dosta zvecka na grudima,

Sva trojica su sada propisno opremljeni. Helmut posmatra svoje delo i primećuje:

— Sjajno! A sad napred! Gledajte da urazumite taj gospodski soj svinja.

Vili koji se u međuvremenu opet snašao, uverava ga:

— Budi uveren u to!

Dime se cigare i lule. Želje, misli i prohtevi komešaju se jedni kroz druge. Bog bi znao šta će se iz njih izleći. Sto mladih vojnika, osamnaest potporučnika, trideset narednika i podoficira sede i žele da počnu život. Svaki je sposoban da po najtežem jurišnom terenu s najmanje gubitaka provede četvrtinu kroz vatru. Nijedan se ne bi ni za trenutak mislio šta da učini kad bi noću odjeknulo u njegovu rovu „Dolaze”. Svaki je u bezbrojnim nemilosrdnim danima iskovan, svaki je savršen vojnik — ni više ni manje.

Ali za mir? Valjamo li mi za to? Jesmo li sposobni za drugo nešto sem za vojnike?

# TREĆI DEO

# I

Dolazim sa stanice u posetu Adolfu Betke. Odmah sam prepoznao njegovu kuću, koju mi je na frontu često opisivao.

Vrt sa vočkama. Jabuke nisu sve obrane. Mnoge leže još na travi ispod drveća. Na slobodnom prostoru pred vratima uzdiže se ogroman kesten. Zemlja je ispod njega prekrivena crvenosmeđim lišćem, a i kameni sto i klupa pod njim. Mestimično svetluca ružičasta belina raspuklih bodljikavih ljuštura i tamnomrki sjaj poispadalih kestenova. Uzimam nekoliko komada i posmatram lakovanu, žiličastu mahagonsku koru sa svetlijom klicinom mrljom ispod nje. Obzirem se i razmišljam, čudeći se da to postoji, da sve to uopšte još postoji: šareno drveće, plavkasto omagljene šume — šume a ne više panjevi razjedeni granatama; vetar nad poljima bez mirisa baruta i zadaha gasa; preriljana, masna i sjajna zemlja sa svojim jakim mirisom; konji pred plugom, a ne pred municijskim kolima, i za njima orači bez puške, na povratku kući, orači u vojnoj odeći.

Sunce je skriveno iza oblaka iznad jedne šumice, ali snopovi srebrnastih zraka štrče odande; šareni dečji zmajevi lebde visoko u vazduhu; pluća dišu, prohladan vazduh se uvlači i izlazi; nema više topova, nema mina, ranac više ne steže grudi, opasač ne visi na stomaku. Ne oseća se više u potiljku napregnuta opreznost i vrebanje, nema onog polušuštanja koje je uvek već u sledećem trenutku moglo preći u padanje, ležanje, grozu i smrt. Slobodno i uspravno, spokojnih ramena idem i osećam snagu ovog trenutka: ovde sam i posećujem svoga druga Adolfa.

Kućna vrata su poluotvorena. Desno je kujna. Pokucah. Niko ne odgovara. Glasno poželeh dobar dan. Ništa se ne miče. Po-đoh dalje i otvorih još jedna vrata. Neko sedi sam za stolom.

Sada me pogleda ... podivljao, stara uniforma, poznati pogled: Betke.

Sav radostan viknuh:

— Adolfe... Zar nisi ništa čuo? Spavao si, je li?

Ne miče se i pruža mi ruku.

— Hteo sam da te posetim, Adolfe.

— Lepo je od tebe, Ernst — kaže mi setno.

— Je l' ti se nešto desilo, Adolfe? — pitam ga začuđeno.

— Ostavi, Ernst...

Sedoh do njega.

— Adolfe... Šta ti je, čoveče?

On odmahnu.

— U redu je, Ernst, pusti. Dobro je, znaš, dobro je što neko od vas jednom već dođe.

Ustaje.

— Da poludi čovek ovako usamljen ...

Ja gledam unaokolo. Nigde ne vidim njegovu ženu.

On ćuti neko vreme, a onda još jednom kaže:

— Dobro je što si došao.

Traži rakiju i cigarete. Popismo po jednu iz debelih čaša s ružičastim dnom. Pred prozorom je vrt i staza s voćkama. Duva. Baštenska vrata kloparaju. U uglu izbija tamno obojen sat na tegove.

— U zdravlje, Adolf!

— U zdravlje, Ernst!

Mačka se šunja kroz sobu. Skače na šivaću mašinu i prede. Posle nekog vremena Adolf počinje da govori:

— Dolaze i govore mi, i roditelji i tazbina, a ne razumeju ni oni mene ni ja njih. Kao da više nismo isti ljudi.

Podižem glavu.

— Ti me razumeš, Ernst, a i ja tebe, ali između ovih ovde i mene kao da je zid.

Najzad čujem sve.

Betke dolazi kući sa rancem na leđima, s punim džakom namirnica, s kafom, čokoladom, čak i svilom za jednu haljinu.

Hoće sasvim tiho da uđe, da bi iznenadio ženu, ali pseto laje kao mahnito i skoro da obori svoju kućicu. Ne može više da izdrži, i poleti stazom kroz drvored jabuka... svojom stazom, pored svoga drveća, svojoj kući, svojoj ženi... srce mu kao čekić bije gore u grlu ... Otvori vrata, duboko udahnu i uđe...

— Marija!

Vidi je. Odmah je obuhvati pogledom, i obuze ga jeza, polutama, zavičaj, sat što izbija, sto, velika naslonjača, žena... Hoće da joj priđe. Ali ona uzmiče i bulji u njega kao u priviđenje.

Ništa još ne shvata. Pita je sa osmehom:

— Zar si se tako uplašila?

— Da — veli ona nespokojno.

— Proći će već, Marija — umiruje on ženu.

Dršće od uzbuđenja. Sada, kad je već u sobi, sav treperi. Dugo je i bilo.

— Nisam znala, Adolfe, kada ćeš doći — veli mu žena.

Ustuknula je ormanu, i gleda ga raširenih očiju.

Namah ga obuze neka hladnoća i prignječi mu grudi. Pita je smeten:

— Zar se nimalo ne raduješ?

— O, da, Adolfe...

— Da li se desilo šta? — pita on dalje, a još i dalje drži sve stvari u rukama.

U tom času ridanje već počinje, ona leži s glavom na stolu. Zašto da odmah ne dozna sve, i tako će mu drugi reći. Imala je s jednim nešto, došlo je tako, ona uopšte nije htela, uvek je samo na njega mislila. Sada je može i ubiti.

Adolf stoji i stoji, i najzad primećuje da mu je ranac još na leđima. Otkopča ga, vadi stvari, a dršće i stalno misli: ne može to biti istina, ne može biti. I dalje vadi stvari. Svila šušti u njegovoj ruci, i pruža joj je s rečima: „Tebi sam doneo“, a stalno misli: ne može to biti istina, ne može biti... Bespomoćno pruža crvenu svilu, i još ništa ne shvata od svega toga.

A ona samo plače i ni o čemu neće da zna. On sedne i razmišlja. Čini mu se da je užasno gladan. Tu su jabuke, lepe jesenje jabuke, pa ih uzima i jede, jer mora nešto da radi. Ali onda mu ruke omlitave i on shvati ono. Divlji bes plane u njemu, hoće nešto da skrši, pa odjuri da traži onu bitangu.

Ne može da ga nađe. Onda ode u krčmu. Tamo ga pozdravljaju, ali svi su kao na iglama, gledaju mimo njega, oprezni su u govoru — oni, dakle, znaju već. On se pravi, doduše, da ničeg nema, ali ko će to izdržati... Sruči jednu u grlo, a neko ga pita:

— Jesi l' bio već kod kuće?

Napušta krčmu, a iza njega je tišina. Juri unaokolo. U tom se i smrklo. Opet stoji pred svojom kućom. Šta da radi... Ulazi. Lampa gori, kafa je na stolu, pečeni krompiri u tavici na štednjaku. I beo zastirač je na stolu. Bol ga ophrva — kako bi lepo bilo da je u redu. Ali ovako je samo još bolnije.

Žena je tu i ne plače više. Kada je on seo, naliva ona kafu i donosi krompir i kobasice na sto. Ali sebi ne stavlja tanjir.

On je pogleda. Bleda je i mršava. Sve mu se opet diže u besmislenoj tuzi. Neće ništa više o tome da zna, hoće da se zaključa i baci na krevet pa da se skameni. Kafa se puši, on je gura od sebe, pa i tavicu. Žena se uplaši. Zna šta dolazi sada.

Adolf se ne diže, ne može da se digne, samo drma glavom i kaže joj:

— Odlazi, Marija.

Ona ne odgovara nijednom reči, prebacuje maramu na leđa, primiče mu tavicu još jednom, i dodaje bojažljivo:

— Jedi bar, Adolfe ...

Zatim odlazi. Ona ide, ide svojim tihim korakom, nečujno. Vrata se zatvaraju, pas laje napolju, a vetar huči oko prozora. Betke je sam.

I onda noć.

Nekoliko usamljeno provedenih dana u kući istroše čoveka koji je došao iz rova.

Adolf pokušava da ukeba onog mangupa, pa da ga ubogalji; ali on je blagovremeno primetio i kidnuo. Adolf ga vreba i svuda traži; ali ne može da ga nađe, i to ga sasvim slomi.

Onda se pojavljuju tast i tašta, i govore mu: da razmisli, žena se već odavno urazumila, četiri godine usamljenosti nisu sitnica, onaj mangup je kriv, a u ratu su se dešavale i mnoge teže stvari...

— Kad bih samo znao šta da radim, Ernst — uzdahnu Adolf i podiže oči.

— Sto mu gromova ... takav glib — dodajem ja.

— Da se čovek ne vrati kući, Ernst.

Ja nasuh još jednu i popismo. U kući više nema cigara za Adolfa, a on neće da ide u krčmu, te odoh ja da donesem. Adolf je jak pušač, pa će mu lakše biti kad bude imao šta da puši. Stoga odmah uzeh



celu kutiju cigara, „Šumski mir”, debele smeđe klipove; imaju pravo ime. Od čista su bukova lišća, ali ipak bolje nego ništa.

Vratih se. Nekoga ima. Odmah videh da mu je to žena. Pravo se drži, ali ramena su joj meka. Ženski potiljak uzbuđuje, jer one uvek imaju nešto detinje, i čovek zaista nikad ne može da se sasvim srdi na njih. Izuzimajući, razume se, debele, koje imaju naslagu slanine.

Nazvah dobar dan i skidoh kapu. Žena ne odgovori. Cigare stavih pred Adolfa, ali on nijednu ne uzima. Sat kuca. Pred prozorom se kovitla kestenovo lišće, i poneki doleprša do prozora, a vetar ga pritiskuje uz ukno. Pet mrkih, zemljastih listova na jednoj peteljci prete spolja u sobu kao ruke ispružene da nešto dohvate — mrke samrtne ruke jeseni.

— Idi već jednom, Marija.

Ona se diže poslušno kao đaće, pogleda preda se i ode. Meki potiljak, uska ramena — kako je moguće sve to?

— Svaki dan dolazi. Sedi i ništa ne govori, čeka i gleda me — kaže potišteno Adolf.

Sažaljevam ga, ali sada i ženu žalim.

— Dođi u grad, Adolfe, nema smisla tu da džonjaš — predlažem mu ja.

Neće. Napolju zalaja pas. Sada prolazi žena kroz baštenska vrata, vraća se svojim roditeljima.

— Hoće li ona da ti se vrati? — pitam ga.

On klima glavom. Dalje ne pitam. To mora on sam sa sobom da raščisti. Ipak pokušah još jednom:

— Trebalo bi da pođeš sa mnom u grad...

— Kasnije, Ernst...

— Zapali bar jednu.

Doturam mu kutiju i čekam da uzme cigaru. Onda mu pružih ruku.

— Posetiću te opet, Adolfe.

On me isprati do dvorišnih vrata. Ja mu mašem posle nekog vremena. Još stoji kod ograde, a iza njega je opet večernja tama, kao onda kad je sišao s voza i otišao od nas. Trebalo je da ostane s nama. Sad je sam i nesrećan, a mi ne možemo da mu pomognemo, iako bismo rado hteli. Ah, na frontu je to bilo jednostavnije — samo kad je čovek živ, sve je drugo bilo dobro.

## II

Ležim na divanu, široko ispruženih nogu, s glavom na naslonu i zatvorenih očiju. U polusnu mi se misli čudnovato mešaju. Svet mi se rasplinjuje između jave i sna, i kroz glavu mi struji umor kao san. Iza njega šumi ovamo nejasna daleka tutnjava topova, tiho zuje granate, i primiče se šuplja zvonjava gongova koji objavljuju gasni napad. Ali, pre no što mogu da se mašim maske, tama se nečujno povlači, a zemlja za koju sam prilepljen nestaje pred jednim toplim, jasnijim osećanjem, postaje opet plišana prevlaka divana, priljubljena uz moj obraz, nejasno i duboko osećam: kod kuće i zvonjava iz rovova rastvara se u prigušeno kloparanje posuđa koje moja majka pažljivo postavlja na sto.

Onda se tama ponovo privlači bliže, a s njom i grmljavina artiljerije. I čujem kako u to kaplju reči, ali sasvim izdaleka, kao da dolaze preko mora i šuma, i tek postepeno se slažu u smisao i prodiru do mene. „Kobasica je od čika Karla”, govori moja majka uz tih tutanj topova.

Te reči me dostižu još na samoj ivici jame u koju klizim. S njima promakne i jedno sito, samosvesno lice. „Ah, on... taj... brbljivi... šupak” ... kažem ja srdit, a glas mi zvuči kao da imam vate u ustima, tako me umor i dalje obvija. I onda padam i padam i padam, a senke skaču k meni dole i preplavljuju me u dugim talasima, sve tamnije i tamnije...

Ali ne mogu da zaspim. Nedostaje mi nešto, ono što sam pre imao: ravnomerna, tiha, metalna zveka. Polako se osvešćujem i otvaram oči. Majka stoji tu bleđa, zaprepašćena lica, i ukočeno gleda u mene.

Uplašen skočih o doviknuh:

— Šta ti je? Jesi li bolesna?

Ona odmahnu.

— Nisam, ne, nisam. Ali da ti možeš izgovoriti tako nešto...

Razmišljam. Šta li sam rekao? Ah, da ... čika Karl...

Laknu mi i nasmejah se.

— Ne budi, majko, tako osetljiva. Čika Karl je zaista crnoberzijanac. I ti znaš to.

Ona mi tiho odgovara:

— Ne mislim to. Zar ti da upotrebljavaš takve izraze...

Najednom mi pade na um šta sam rekao u polusnu. Stidim se što mi se to baš pred majkom desilo. Objašnjavam joj izvinjavajući se:

— Izmaklo mi je. Čovek se mora tek navići da nije više na frontu. Tamo je vladao grub ton, majko. Grub ali srdačan.

Zagladih kosu i zakopčah koporan, pa potražih cigarete. Pri tom primetih da me majka jednako posmatra i da joj dršću ruke.

Zastadoh iznenađen. Stavih joj ruku na rame i rekoh začuđeno.

— Majko, pa nije to tako strašno. Takvi su vojnici.

Ona mi odgovara:

— Da, da ... Znam to. Ali ti. I ti...

Smejem se. Htedoh da viknem: I ja, razume se, ali me nešto pogodi, te oćutah i pustih je. Sednem na divan da bih se pribrao.

Preda mnom stoji starica zaplašena, brižna lica. Sklopila je ruke, radom iznurene ruke s naboranom mekom kožom, ruke na kojima se ističu plavkaste žile, ruke koje su mene radi postale takve. Ranije nikad nisam to video, ranije mnogo šta nisam video, jer sam bio još suviše mlad. Ali sada shvatam zašto sam ovoj ojađenoj ženi ja nešto drugo nego svi vojnici sveta: ja sam njeno čedo.

Za nju sam ja, i kao vojnik, ostao dete. Ona je u ratu videla samo splet opasnih beštija koje rade o glavi njenom ugroženom čedu. Ali nikako joj nije palo na um da je to ugroženo čedo bilo isto tako opasna beštija za decu drugih majki.

Skidam pogled sa njenih ruku na svoje. Njima sam u maju 1917. ubio jednog Francuza. Niz prste mi je tekla odvratno vrela krv dok sam u luđačkom strahu i besu neprestano probadao. Posle sam povraćao i celu noć plakao. Tek pred zoru Adolf Betke je uspeo da me uteši. Tada sam imao ravno osamnaest godina, i to beše prvi juriš u kome sam učestvovao.

Polako okrećem dlanove. Pri velikom pokušaju proboja početkom jula njima sam ubio tri čoveka. Ostali su viseći na žicama preko celog dana. Pri svakom pogotku granate, usled pritiska vazduha, njihale su im se opuštene ruke, i često je izgledalo kao da prete, a ponekad kao da mole za pomoć. Jednom sam, kasnije, bacio bombu

na dvadeset metara, i odnela je obe noge jednom engleskom kapetanu. Užasno je vikao, glavu sa razjapljenim ustima ispružio je gore, ruke odupro, trup podigao kao morski pas, ali je brzo iskrvario.

A sada sedim ovde, pred svojom majkom, koja skoro plače, Jer ne može da shvati da sam toliko ogrubeo i upotrebljavam nepristojan izraz.

Tiho mi veli:

— Ernst, od nekog vremena već hoću da ti kažem: jako si se izmenio; postao si nemiran.

Da, mislim ja gorko, izmenio sam se. Šta znaš ti o meni, majko. Ostala je još samo uspomena, ništa više do uspomena na zanesenog, tihog dečaka od ranije. Nikada, nikad ne smeš doznati o poslednjim godinama, nikad ne smeš ni naslutiti kako je stvarno bilo i šta je postalo od mene. Stoti deo toga slomio bi ti srce, tebi koja drhtiš i stidiš se već od jedne jedine reči koja je poljuljala tvoju predstavu o meni.

— Sve će to biti bolje — kažem joj bespomoćan, pokušavajući da umirim i sebe samoga.

Ona seda do mene i miluje mi ruke. Ja ih sklanjam. Ona me zabrinuto gleda.

— Ponekad si mi sasvim stran, Ernst — imaš izraz koji mi je sasvim nepoznat.

Ja se branim:

— Moram se tek navići. Još uvek se osećam kao da sam ovde samo u poseti...

Suton se spušta u sobu. Iz hodnika ulazi moj pas, pa leže ispred mene na pod. Oči mu svetle dok gleda gore u mene. I on je još uznemiren, ni on se još nije navikao.

Majka se odupre o naslon.

— Samo kad si mi se vratio, Ernst...

— Da, to je najvažnije — dodajem ja i ustajem.

Ona i dalje sedi u svome kutku. Malena prilika u sutonu ... Osećam, sa naročitom nežnošću, kako su nam se uloge izmenile. Sada je ona postala dete.

Volim je. O, nikad je nisam voleo više nego sada kad znam: ne mogu joj više nikad doći i biti uz nju, i sve joj reći, i možda se smiriti. Zar je nisam izgubio? Osećam sada kako sam stran i usamljen.

Ona je sklopila oči. Ja šapćem da je ne uznemirim:

— Ja ću se obući da iziđem malo.

Ona klima glavom, pa izusti:

— Dobro, dečko moj...

Posle nekog vremena tiho dodade:

— Moj dobri dečko ...

Pogodi me kao strela. Oprezno zatvorih vrata.

### III

Livade su vlažne, a stazama teče i brboće voda. U džepu nosim malu teglu za kompot i idem duž Jablanova Jarka. Ovde sam kao deran lovio ribe i leptire, a pod drvećem ležao i spavao.

U proleće beše jarak pun žabokrečine i algi. Svetli, zeleni bokori vodene kuge lelujuhu se u malim, bistrim talasima, dugonogi vodeni trkači ševuljali su između stabljika trske a jata daždevnjaka na suncu bacahu svoje hitre uske senke na zlatnopegasti pesak, pod vodom.

Hladno je i vlažno. U dugim redovima stoje jablanovi pored jarka. Granje im je golo, ali ga obvija lak, plavičast veo. Jednog će dana ponovo ozeleniti i zašumeti, i sunce će opet toplo i blaženo obasjati ovaj kutak zemlje, koji je pun uspomena iz moje mladosti.

Tapkam po nagibu obale. Nekoliko riba izlete ispod nje. Ne mogu više da se uzdržim. Vrebam tamo gde se jarak sužava, tako da mogu stojati raskrečenih nogu, dok šakom ne uhvatih dva daždevnjaka. Spuštam ih u svoju teglu i posmatram.

Šišaju tamo-amo, sićušni i savršeni, sa svoje tri bodlje na hrbatu, sa vitkim smeđim telom, i s grudnim perajama koja žamore. Voda je bistra kao kristal. Odsevi stakla ogledaju se u njoj. Najednom mi prestaje dah, tako snažno osećam kako je lepo to, ova voda u staklu sa svetlinama i odsevima.

Pažljivo uzmem teglu i tumaram dalje. Oprezno je držim i katkad pogledam unutra, a srce mi lupa kao da sam svoju mladost uhvatio i nosim sada kući. Čučnem pored barice po kojoj plivaju debeli slojevi sočivice, i posmatram kako se plavo mramorisani daždevnjaci, kao male plitke mine, dižu da uzmu vazduha. Larve tularaca gamižu polako po mulju, jedan gnjurac tromo vesla po dnu, a ispod jednog natrulog korena posmatraju me začuđene oči jednog nepomičnog žapca. Vidim sve, a ima više no što se može videti — tu su još i uspomene, čežnje i sreća prošlosti.

Oprezno nosim teglu i idem dalje, tražeći, nadajući se... Vetar duva a planine se plave na obzorju.

Ali najednom me prože bezuman strah — dole, dole u zaklon, potpuno izložen stojš na vidiku! — Stresoh se u luđačkom strahu, raširenih ruku da jurnem za jedno drvo, dršćem i dahćem, a onda odahnuh, prošlo je — i oprezno se obazreh — niko me nije video. To je trajalo izvesno vreme dok se ne umirih. Onda podigoh staklo koje mi je ispalo iz ruke. Voda se prosula, ali se ribice još praćakahu unutra. Sagnuh se do jarka i zahvatih svežu vodu u staklo.

Polako idem dalje predan svojim mislima. Približavam se šumi. Jedna mačka lunja i prelazi stazu. Železnički nasip seče polje sve do šumarka. Tu bi se mogla sagraditi skloništa, razmišljam, propisno duboka i s betonskom pločom gore — pa ulevo povući rovove sa sprovodnicama i osmatračnicama, a tamo preko nekoliko mitraljeza — ne, samo dva, a ostale uz šumarak, i onda je skoro ceo teren pod unakrsnom vatrom — jablanovi bi se morali poseći da ne odaju metu neprijateljskoj ratiljeriji — a pozadi, na brežuljku, nekoliko bacača mina — onda neka dođu ...

Zviždi neki voz. Podignem oči. Šta ja to radim ovde? Došao sam da potražim predeo moje mladosti a kroza nj provlačim rovove. To je moć navike, mislim ja. Mi ne vidimo više predeo u prirodi, vidimo samo teren, teren za napad i odbranu ... Stari mlin na ovom visu nije mlin — on je oslonac; šuma nije šuma — ona je zaklon za artiljeriju. Stalno mi se to priviđa ...

Otresem to od sebe i pokušavam da mislim, da mislim na prošlost. Ali ne polazi mi za rukom. Nisam više ni tako veseo kao malopre, i nemam volje da idem dalje. Vratim se.

Izdaleka vidim jednu usamljenu priliku. Dolazi mi u susret. To je Georg Rae.

— Šta radiš ti ovde? — pita me on začuđen.

— A ti?

— Ništa — veli on.

— Ni ja — odgovaram mu.

— A ta tegla za kompot? — pita on i posmatra me malo podrugljivo.

Ja pocrveneh, a on me hrabri:

— Ne stidi se. Zacelo si hteo da opet loviš ribu, je li?

Ja potvrđujem glavom, a on me pita:

— Pa?

Ja vrtim glavom, a on zamišljeno veli:

— Da. Ne ide to sa uniformom.

Sednemo na jednu gomilu drva i pušimo. Rae skida kapu.

— Sećaš li se kako smo ovde razmenjivali marke?

— Da, sećam se. Naslage drva na suncu mirisale su jako na smolu, jablanovi su treperili, a s vode je dopirao svež povetarac. Svega se još sećam. Kako smo tražili žabe vremenjače, kako smo čitali knjige, kako smo razgovarali o budućnosti i životu, koji je čekao iza plavog horizonta, mameći nas kao prigušena muzika.

Rae se smeška osmehom koji je svojstven svima nama, pomalo gorkim i pomalo umornim, pa veli:

— A onda se malo drukčije zbililo, je li, Ernst? Na frontu smo drukčije lovili ribe. Bombu u vodu, i već su plivale na površini sa raspuklim mehurima i belim trbusima. To je bilo praktičnije.

— Kako mu to samo dođe, Georg, da čovek ovako sedi i ne zna zapravo šta da počne? — zapitah ga.

— Nešto tu nedostaje, Ernst, zar ne?

Ja potvrđujem glavom. On me kucnu po grudima.

— Kazaću ti, i ja sam već razmišljao o tome. Ovo ovde — i pokaza na livade pred nama — to je bio život, on je cvetao i rastao, i mi smo rasli s njim. A ono iza nas — i pokaza glavom natrag, u daljinu — to je bila smrt, tamo se umiralo, pa i nas je malo razorilo. Nama je pomalo potrebna opravka, mladiću moj — završi on i opet se nasmeši.

— Možda bi bolje bilo da je leto, tada je sve lakše — primetih ja.

— Ne zavisi od toga, mislim da je drugo po sredi — odgovori on duvajući dim.

— Šta to? — pitam ga.

On sleže ramenima i ustade.

— Hajdemo kući, Ernst. Hoćeš li da ti kažem šta sam mislio?

Zatim se sagnu k meni i tiho reče:

— Verovatno ću opet biti vojnik.

— Ti si poludeo — kažem mu zaprepašćen.

— Nimalo — odgovori on.

Zatim se za jedan trenutak jako uozbilji, pa dodade:

— Možda sam samo dosledan.

Ja zastadoh.

— Ali, čoveče, Georg ...



On ide dalje.

— Najzad, ja sam nekoliko nedelja duže nego ti ovde — kaže on, pa onda počne razgovor o drugim stvarima.

Kada se ukazaše prve kuće, prosuh iz tegle vodu u jarak. Ribe brzo otperjaše. Teglu sam ostavio na obali.

Opraštam se od Geoga. On polako odlazi ulicom. Ja stojim pred našom kućom i gledam za njim. Njegove su me reči čudno uznemirile. Nešto nejasno šunja se oko mene, pa uzmiče kad pokušam da ga uhvatim, rasplinjuje se kad pođem k njemu, a onda se opet privuče i skupi iza mene, pa vreba.

Nebo visi kao olovo nad niskim žbunjem na Lujzinu trgu, drveće je golo, jedan otvoren prozor lupa na vetru, a razbarušeno grmlje zova u vrtovima pred kućama obvija suton, vlažan i neutešan.

Razgledam sve oko sebe i najednom mi se čini da sve to prvi put danas vidim. Iznenada mi je sve tako malo prisno da skoro i ne poznajem. Zar ovaj komad mokroga, prijavog travnjaka preda mnom zaista obuhvata godine moga detinjstva, koje su tako poletne i blistave u mom sećanju? Zar je ovaj prazni, hladni trg zaista onaj tihi kutak koji nazivasmo zavičajem i koji nam je tamo u bujici užasa jedini bio nada i spas od davljenja? Zar to nije bila neka druga ulica, nego baš ova siva sa ružnim kućama, čija se slika u šturim razmacima između smrti i smrti dizala iznad jama kao razuzdan i setan san? Zar nije bila mnogo svetlija i lepša, mnogo šira i potpunija u mojim mislima? Zar sve ovo nije više istina, zar me je krv moja slagala, zar me je sećanje moje obmanulo?

Zebem. Drukčije je postalo, a nije se promenilo. Još i sad radi sat na tornju Nojbauerove fabrike i izbija časove, baš kao i onda kada smo buljili u brojčanik da vidimo kako se kreću kazaljke; još sedi Arapin sa gipsanom lulom u susednoj trafici, u kojoj je Georg Rae kupio prve cigarete za nas; još stoje u bakalnici preko puta reklamne slike za sapunski prašak, kojima smo Karl Fogt i ja na suncu izgoreli oči staklima od sata. Gledam kroz izlog — još se vide mrlje od izgoretine. Ali u tom međuvremenu leži rat, i Karl Fogt je davno poginuo kod Kemela.

Ne shvatam zašto sada, dok ovde stojim, ne osećam kao i onda u jamama i barakama. Gde je ono obilje, ono podrhtavanje, ona

svetlost, onaj sjaj, ono što nema imena? Zar je moja uspomena bila življa od stvarnosti? Da li je ona postala stvarnost, a ova se povukla, tako da je od nje ostao samo prazan skelet, na kome su se nekad lepršale šarene zastave? Ili se ona odvojila od ove, i sada samo još lebdi nad njom kao oblak pun sete? Da li su godine tamo napolju spalile most ka onom ranijem?

Pitanja, pitanja. Ali odgovora nema...

## IV

Stigla je uredba o školovanju ratnih učesnika. Naši predstavnici postigli su što smo hteli: skraćen školski rok, zasebne kurseve za vojnike i olakšice za ispit.

Nije bilo lako to postići, iako je revolucija — čitav ovaj prevrat samo je povetarac na površini, ne zahvata duboko. Šta vredi ako nekoliko visokih položaja zauzmu drugi! Svaki vojnik zna da komandir čete može imati najbolje namere, pa ipak, ako podoficir neće, nemoćan je. Isto je tako i najnapredniji ministar osuđen na neuspeh ako mu je protivan reakcionarni blok tajnih savetnika. A u Nemačkoj su tajni savetnici ostali na svojim položajima. Ti kancelarijski Napoleoni ne mogu se iskoreniti.

\* \* \*

Prvi školski čas. Čučimo u klupama. Skoro svi smo u uniformama. Trojica s bradama. Jedan oženjen.

Na klupi pronađoh urezano svoje ime, brižljivo izrađeno perorezom i prevučeno mastilom. Sećam se da sam to delo izvršio na času istorije — ipak mi se čini kao da je bilo pre sto godina, tako se čudno osećam sedeći opet ovde. Time rat postaje prošlost i krug se polako zatvara. Ali mi nismo više u njemu.

Dolazi naš nastavnik nemačkog jezika Holerman i prvo svršava najnužnije: vraća nam naše stvari, koje su zaostale ovde još od pre rata. To mu sigurno već odavno pritiskuje savesnu nastavničku dušu. Otključava razredni orman i vadi stvari: stalke i table za crtanje, a pre svega debele svežnje plavih svezaka — pismene zadatke, diktate, školske pismene radove. Levo od njega na katedri raste velika hrpa. Proziva imena, mi se javljamo i primamo sveske. Vili nam ih dobacuje tako da upijači lete.

— Brajer.

— Ovde.

— Biker.

— Ovde?

— Detfles ...

Tišina.

— Mrtav — viknu Vili.

Detfles, mali, plav, krivonog, jednom ponavljao.

Kaplar, poginuo 1917. na Kemelbergu. Sveska prelazi na desnu stranu katedre.

— Dirker.

— Ovde.

— Dirksman.

— Mrtav.

Dirksman, seljački sin, strastan igrač skata, loš pevač, poginuo kod Ipra. Sveska se premešta na desno.

— Egers.

— Još nije ovde — viče Vili.

— Ranjen u pluća, leži u bolnici u Dortmundu, odakle će u Lipšpringe na tri meseca — dopunjuje Ludvig.

— Frederiks.

— Ovde.

— Gizeke.

— Nestao.

— Nije tačno — izjavljuje Vesterholt.

— Ali javljeno je da je nestao — kaže Rajnersman.

— Tako je — uzvraća Vesterholt. — Ali on je već tri nedelje ovde u ludnici. Ja sam ga video.

— Gering I.

— Mrtav.

Bio je prvi u razredu, pisao ja pesme, davao časove, kupovao knjige za taj novac. Poginuo kad Soasona, zajedno s bratom.

— Gering II — nastavnik samo promrmlja i sam od sebe ostavi svesku na desno uz druge.

— Zaista je dobre zadatke pisao — veli on zamišljeno i ponovo prelista svesku Geringa I.

Još mnoge sveske odlaze na desno. Pošto su svi prozvani, na stolu je ostala debela hrpa svezaka. Profesor Holerman neodlučno je posmatra. To mu remeti red i prosto ne zna šta da radi s njima. Najzad nalazi izlaz: sveske se mogu poslati roditeljima pokojnika.

Ali Vili se ne slaže sa tim. Pita ga:

— Mislite li da će se roditelji obradovati kad dobiju svesku punu rđavih i slabih ocena? Bolje da to ostavite.

Holerman ga gleda raširenih očiju.

— Dobro pa šta da radim onda s njima?

— Nek leže — dobacuje Albert.

Holerman je skoro ljutit.

— Ali to nikako ne ide, Troske — ove sveske ne pripadaju školi, ne mogu se prosto ostaviti da leže.

— Gospode bože, koliko zapleta — jeknu Vili i provuče ruke kroz kosu. — Dajte nama sveske, mi ćemo već urediti.

Holerman ih predaje njemu.

— Ali... — veli on bojažljivo, jer to je tuđa svojina.

— Da, da — kaže Vili. — Sve kako vi želite propisno frankirano, preporučeno, umirite se samo. Reda mora biti, makar i bolelo!

Zatim nam namignu i pokaza na svoje čelo.

Posle časa prelistavamo sveske. Poslednja tema koju smo obradili glasila je: „Zašto Nemačka mora dobiti rat?” To je bilo početkom 1916. Uvod, šest dokazanih tačaka, obuhvatni zaključak. Tačka četvrta: verski razlozi — to nisam dobro rešio. Sa strane je crvenim mastilom napisano: „Nesređeno i neubedljivo”. U celini je, međutim, ovaj rad od sedam strana ocenjen slabom dvojkom, a to je dobar rezultat kad se činjenice danas uzmu u obzir.

Vili čita na glas svoj rad iz prirodopisa: „Šumska sasa i njen izdanak”. Kliberi se i gleda oko sebe.

— S time smo valjda svršili, zar ne?

— Svršeno — viče Vesterholt.

Da, svršeno, zaista. Sve smo to zaboravili, i u tome je već presuda. Ono, pak, čemu su nas Betke i Kozole naučili, nećemo zaboraviti.

\* \* \*

Posle podne dođoše po mene Albert i Ludvig. Hoćemo da vidimo kako je našem drugu Gizeku. Uz put sretnemo Georga Rae. On nam se pridruži, jer Gizeka je i on poznavao.

Dan je vedar. Sa brežuljka na kom je zgrada vidi se daleko preko polja. Tamo rade, u grupama, luđaci u plavobelim prugastim odelima,

pod nadzorom uniformisanih čuvara. Sa jednog prozora na levom krilu čujemo pesmu: „Na svetloj obali Zale...” Sigurno neki bolesnik. Čudno zvuči iza rešetke: „A oblaci lete ... iznad nje ...”

Gizeke je smešten u jednoj sobi s nekoliko drugih bolesnika. Pri našem ulasku vrisnu jedan: „U zaklon — zaklon!” i podvuče se pod sto. Ostali se ne osvrću na to. Gizeke nam odmah prilazi. Lice mu je usko, žuto: sa šiljastom bradom i razmaknutim užima izgleda mnogo mlađi nego pre. Samo su mu oči nemirne i ostarile.

Pre no što smo se pozdravili s nime neko nas povuče u stranu i pita.

— Ima li šta novo napolju?

— Ne, nema ničega — odgovaram mu ja.

— A front! Je li Verden najzad naš?

Mi se zgliedasmo. Albert ga umiruje:

— Pa odavno je već mir.

On se smeje neprijatnim meketavim smehom.

— Ne dajte se namagarčiti! Hoće samo da vas zalude, i jedva čekaju da izidemo odavde! A onda će nas za šilju, pa na front!

Pri tom tajanstveno dodaje:

— Mene neće ponovo dobiti!

Gizeke nam pruža ruku. Zbunjeni smo, jer smo mislili da se on vere kao majmun, da besni i da se bekelji, ili bar da stalno drhti kao tresavci po uglovima ulica. Međutim, on se smeška jadnim krivim ustima, i pita nas:

— Niste mogli ni misliti, je li?

— Ma ti si sasvim zdrav. Pa šta ti je? — čudim se ja.

On pogladi rukom svoje čelo.

— Glavobolja. Kao obruč oko potiljka. I onda Fleri...

On je u borbama oko Fleria bio zatrpan. Satima je ležao pored nekog drugog i lice mu je bilo pritisnuto balvanom o njegovo bedro, koje beše rasporeno do trbuha. Onom je glava bila slobodna i vikao je. Pri tom je svaki put mlaz krvi potekao Gizeku preko lica. Utroba je postepeno curila napolje i pretila da ga uguši. Da bi došao do vazduha, Gizeke je morao da je gura natrag, a pri tom, kad god je utiskivao, čuo je potmulu riku onoga.

Sve to on priča sasvim tačno i po redu.

— Svake noći mi dolazi, i ja se onda gušim, a soba je puna prljavih belih zmija i krvi.

— Ali kada znaš to, zar ne možeš da se boriš protiv toga? — pita ga Albert.

Gizeke vrti glavom.

— Ništa ne pomaže, čak i kad sam budan. One su ovde čim padne mrak.

Ježi se.

— Kod kuće sam skočio kroz prozor i slomio nogu. Onda su me doveli ovamo.

Posle nekog vremena pita nas:

— A šta radite vi? Jeste li polagali već?

— Uskoro ćemo — odgovara mu Ludvig.

Gizeke sumorno primećuje:

— Ja verovatno nikad neću polagati. Ovakvog kakav sam ja, neće pustiti deci.

Čovek što je maločas vikao „U zaklon“, došunjao se iza Alberta i zvrncnuo ga u potiljak. Albert se obrecnu, ali se odmah doseti.

— Sposoban! — cereka se onaj — sposoban! — Vrišti od smeha, ali se iznenada uozbilji i tiho ode u jedan ugao.

— Zar ne biste mogli da pišete majoru? — pita Gizeke.

— Kojem majoru? — začudih se ja.

Ludvig me munu u rebra, i ja nastavih:

— A šta da mu pišem?

— Da me opet pusti u Fleri — odgovori Gizeke uznemiren.

— To bi mi sigurno pomoglo. Tamo je sada sasvim mimo, a ja sam video Fleri samo kad je sve bilo uskovitlano. Prošao bih kroz Klisuru Smrti, pa pored Hladne Zemlje otišao u Fleri — nijedan pucanj se ne bi čuo, i sve bi prošlo. Onda bih se i ja smirio, zar ne?

Ludvig stavi Gizeku ruku na rame i teši ga:

— Ipak će to proći. Moraš to samo sasvim jasno sebi predočiti.

Gizeke tužno gleda preda se.

— Ipak pišite majoru. Zovem se Gerhard Gizeke, sa ck.

Oči su mu ukočene i kao slepe.

— Ne biste li mi mogli doneti malo pekmeza od jabuka? Tako bih rado jeo pekmez od jabuka.

Sve mu obećavamo, ali on nas uopšte više ne sluša, tako je najednom postao ravnodušan. Pri našem odlasku ustade i odade počast Ludvigu. Onda rasejano sede za sto.

Na vratima se okrenuh i pogledah ga još jednom. On iznenada skoči, kao da se probudio, pa požuri za nama i viknu čudnim visokim glasom:

— Povedite me sobom. Opet dolaze...

Strašljivo se pribija uz nas. Ne znamo šta da radimo. U to uđe lekar, spazi nas, te pažljivo uhvati Gizeka za rame i mirno mu kaže:

— Hajd'mo u baštu.

Gizeke poslušno pusti da ga odvede.

Napolju večernje sunce obasjava polja. Iza rešetke onog prozora još uvek se razleže pesma: „ ... no zamci se... davno srušili... oblaci putuju ... iznad njih...”

Ćutke idemo jedan pored drugog. Brazde na njivama svetlucaju. U granju drveća, uzan i bled, visi mesečev srp.

Ludvig prvi progovori posle nekog vremena:

— Čini mi se da svi mi imamo ponešto od toga...

Ja ga pogledah. Lice mu je obasjano crvenilom večeri. Ozbiljan je i zamišljen. Hoću da mu odgovorim, ali najednom mi drhtaj lake jeze prođe kožom. Ne znam otkud ni zašto.

— Ne bi trebalo više o tome govoriti — primeti Albert.

Idemo dalje. Večernja rumen bleđi, suton se spušta. Mesečev srp postaje jasniji. Noćni vetar se diže s polja, a u kućama se osvetljavaju prozori. Stižemo u grad.

Georg Rae ćutao je celim putem. Tek kad smo zastali da se oprostimo, kao da se budi iz svojih misli i obraća nam se pitanjem:

— Jeste li čuli šta on hoće? U Fleri... natrag u Fleri...

Još mi se ne ide kući. A ni Albertu. Polako lutamo duž nasipa. Dole šumi reka. Zastanemo kod mlina i naginjemo se preko ograde mosta.

— Smešno je, Ernst, da čovek nikada ne voli da bude sam, zar ne?  
— veli Albert.

— Da — potvrdih ja. — Mi stvarno ne znamo kuda spadamo.

On klimnu glavom.

— Tako je. Ali negde ipak moramo pripadati.

— Kad budemo imali svoj poziv — velim ja.



On odbija.

— Ni to nije ništa. Moralo bi se imati neko živo biće, jedan čovek...

— Ah, čovek — odgovorih ja. — To ti je najnesigurnija stvar na svetu. Često smo videli kako on brzo može da ode vragu. Morao bi onda bar njih deset-dvanaest imati, da uvek neki još ostanu ako oni drugi dobiju po glavi.

Albert pažljivo posmatra siluetu katedrale, onda nastavlja.

— Ja ne mislim tako. Mislim nekoga ko nam zapravo pripada. Poneki put mislim možda žena ...

— Gospode bože — viknuh, jer moram da mislim na Betkea.

Albert me odjednom napadne:

— Ne trućaj! Pa mora čovek imati za šta da se drži. Zar ne shvataš to? Hoću da me neko voli — onda on mene drži, a ja njega! Inače, može se čovek obesiti.

Uzdrhta i okrenu mi leđa, a ja mu tiho rekoh:

— Ali, Alberte, zar nemaš nas?

— Da, imam, ali to je sasvim drugo ...

Posle nekog vremena prošapta:

— Decu treba imati. Decu koja ni o čemu ništa ne znaju...

Nije mi jasno šta misli. Ali nemam ni volje da dalje pitam.

# ČETVRTI DEO

Mi smo sve ovo drukčije zamišljali. Verovali smo da će snažnim akordom započeti silan, intenzivan život, put vedrina ponovo stečenog života — tako smo mi hteli da počnemo. Ali dani i nedelje nam se krune pod prstima, provodimo ih u beznačajnim i površnim poslovima, a kad se osvrnemo, vidimo da ništa nije učinjeno. Bili smo navikli da mislimo i delamo na kratak rok — posle jednog trenutka mogao je biti svemu kraj. Zato nam sada život suviše sporo teče, pa navaljujemo na nj, ali posustajemo pre no što mu čujemo i jek. Suviše dugo smrt nam je bila drug — ona je bila brz kockar, i svakog trenutka je najveći ulog bio u pitanju. Otuda nam nesređenost, užurbanost, briga samo za ovaj trenutak, i zato smo sada prazni, jer to ne pristaje u ovaj život ovde. Ta nas praznina čini nemirnima — osećamo da nas ovde ne razumeju, da nam čak ni ljubav ne može više da pomogne. Sami moramo sebi pomoći.

A u naše nemirne dane često čudno tutnji i bruji još nešto — podsećajući na trenutak na daleku tutnjavu topova — kao tamna opomena iza horizonta, koju ne znamo da protumačimo, koju nećemo da čujemo, od koje se okrećemo, uvek u čudnom strahu da ćemo nešto propustiti — kao da će nam nešto umaći. Suviše često nam je ponešto umaklo — mnogima ništa manje no sam život...

# I

Zanimljivo je u sobi Karla Bregera. Ispražnjene su police za knjige. Čitave gomile knjiga leže na stolu i podu.

Karl je ranije ludovao za knjigama. Skupljao je knjige kao što smo mi skupljali leptire i marke. Naročito je voleo Ajhendorfa. Imao je tri razna izdanja njegovih dela. Mnoge njegove pesme znao je napamet. Ali sada hoće da proda biblioteku, da bi tako došao do kapitala i počeo trgovinu rakijom. On tvrdi da se na rakiji može mnogo zaraditi. Dosad je bio samo Lederhozeov agent, a sada hoće da stane na svoje noge.

Prelistavam prvu knjigu jednog izdanja Ajhendorfa, koje je povezano u meku, plavu kožu. Večernja rumen, šume i snovi letnje noći, žudnja i čežnja za zavičajem — kako beše to vreme...

Vili drži drugu knjigu u ruci. Zamišljeno je posmatra, pa predlaže:

— Trebalo bi da ih ponudiš obućaru.

— Zašto? — pita Ludvig smešeći se.

— Koža! — odgovori Vili. — Obućari uopšte nemaju kože.

— Ovde ima — veli on uzimajući Geteova dela — dvadeset svezaka — iz toga bi izišlo najmanje šest pari prvoklasnih kožnih cipela. Obućari će ti dati za to sigurno više nego knjižari. Oni su pomahnitali za pravom kožom!

— Hoćete li vi koju, s popustom? — pita Karl. Ali niko neće.

— Razmisli o tome — kaže Ludvig. — Posle će teško biti prekupiti ih.

— Nije tako važno — smeje se Karl. — Prvo da se živi — to je bolje nego da se čita. Baš me briga i za ispit! Sve je to koješta! Sutra: napred sa mustrama rakije. Deset maraka zarade na jednoj boci krijumčarenog konjaka — to je posao, dragi moj! Jedino je novac potreban — onda možeš sve imati.

Vezuje knjige u svežnje. Pada mi na um da je nekad radije gladovao nego što bi prodao koju knjigu. Ruga nam se.

— Što ste se tako zabezeknuli! Moramo biti praktični! Bacaj stari prtljag, pa počni nov život!

Vili mu odobrava:

— To je tačno! I ja bih rasprodao, samo kad bih imao.

Karl ga tapše po ramenu.

— Santimetar trgovine vredi više no kilometar obrazovanja, Vili. Ja sam dosta sedeo tamo napolju, u glibu — sada hoću nešto od života!

I ja odobravam:

— Stvarno ima pravo. A šta i mi veliko stvaramo? To malo škole nije baš ništa...

Karl odmah prihvati i savetuje nam:

— Deco, okanite se i vi. Šta tražite još u klupama?

Vili se protivi:

— Bože dragi. Tačno je da je to glupost. Ali smo bar zajedno. Pa onda, samo je još nekoliko meseci do ispita — bila bi šteta kad ne bismo dotle zajedno proživeli. Posle toga se još uvek može odlučiti.

Karl seče hartiju za pakovanje sa jednog smotuljka.

— Pazi samo, uvek ćeš imati još nekoliko takvih meseci za koje je šteta — i na kraju si ostario ...

Vili se cereka.

— Čekaj i uživaj...

Ludvig ustane.

— A šta kaže tvoj otac na to?

Karl se smeje.

— Ono što uvek govore stariji, bojažljivi ljudi. To se ne može uzeti ozbiljno. Roditelji zaboravljaju da smo mi bili vojnici.

— A šta bi postao da nisi bio vojnik? — upitah ga ja.

— Verovatno knjižar — ja, vo — odgovori Karl.

\* \* \*

Na Vilija je Karlova odluka učinila jak utisak. Predložio nam je da se okanemo svih tričarija, pa da se latimo posla tamo gde ga ima.

Najlepše uživanje u životu jeste krkanje. Stoga odlučujemo da krenemo u torbarski pohod. Na karte za namirnice dobija se nedeljno po osobi dvesta pedeset grama mesa, dvadeset grama masla, pedeset grama margarina, sto grama prosa i nešto hleba. Od toga nijedan čovek ne može biti sit.

Uveče i noću skupljaju se torbari na željezničkoj stanici, pa zorom odlaze u selo. Stoga moramo prvim vozom krenuti, da nas ne bi preduhitrili.

Voz kreće, a u kupeu zlovoljno džonja siva beda. Mi smo izabrali jedno mestašće po strani, i tamo se podelili sve dvoje po dvoje, da bi ga sistematski obrstili. Izviđanje bar znamo.

Ja sam s Albertom. Stižemo na jedan veliki majur. Đubrište se puši. Krave stoje u dugim redovima u staji. Dočekuje nas topal miris staja i mleka. Pilići pijuču. Mi ih pohlepno posmatramo, ali se savlađujemo jer na drumu ima sveta. Pozdravljamo. Niko se ne osvrće na nas. Stojimo i čekamo. Najzad jedna žena viknu:

— Tornjajte se, prokletnici.

Drugi majur. Gazda baš stoji napolju. Na njemu je dugačak vojnički šinjel, švička bičem i veli nam:

— Znete li koliko ih je ovde bilo pre vas? Čitavo tuce.

Čudimo se, jer smo došli prvim vozom. Ti su onda morali još sinoć stići, pa su prenoćili u šupama ili pod vedrim nebom.

— Znete li koliko ih dnevno dolazi ponekad? — pita seljak dalje. — Do stotine. Pa šta da se radi?

Mi uviđamo. Njegov se pogled zadržao na Albertovoj uniformi.

— Flandrija? — pita on.

— Flandrija — odgovara Albert.

— I ja — kaže on, pa odlazi unutra i donosi svakome po dva jajeta. Mi pipamo po našim buđelarima, a on mahnu rukom.

— Ostavite. Može i tako.

— E, onda hvala, družo.

— Nema na čemu. Samo ne pričajte dalje. Inače će sutra pola Nemačke biti ovde.

Sledeća kuća. Na ogradi tabla s natpisom „Prosjačenje zabranjeno. Psi ujedaju”. To je praktično.

Idemo dalje. Hrastovim drvećem ograđena livada i velik majur. Prodremo čak do kuhinje. Na sredini je štednjak najnovije konstrukcije, dovoljno velik i za hotel. Desno klavir, levo klavir. Vanredan orman za knjige, sa uvrnutim stubovima sa zlatnim obrezom, stoji preko puta štednjaka. Ispred njega stari sto i drvene stolice. Izgleda vrlo smešno. I odmah dva klavira.

Pojavljuje se gazdarica.

— Imate li konca? Ali mora biti pravi.

Mi se zgledasmo.

— Konca? Nemamo.

— Ili svile? Svilenih čarapa?

Ja posmatram njene snažne listove. Polako shvatam: ona hoće da trampi, a ne da proda.

— Ne, svile nemamo — kažem ja. — Ali rado ćemo dobro platiti.

Ona odbija.

— Ah, novac. Možete se ubrisati njime. — Ona se odgega. Na njenoj kao krv crvenoj svilennoj bluzi, ostrag, nedostaju dva dugmeta.

— Da 1' bi mogli dobiti bar malo vode? — viknu Albert za njom. Vraća se mrzovoljna i stavi pred nas punu čašu.

— Deder mičite se odavde — zakrešta ona. — Nemam vremena da dreždim. Bolje bi bilo da radite no što drugom svetu kradete vreme.

Albert uze čašu i tresnu je o zemlju. Od besa ne može da govori. Stoga se ja izderah na nju:

— Da bog da te rak izeo, veštice matora.

Ali sada se okrenu ona i poče vikati kao zahuktala vodenica. Mi pobegosmo. Ni najjači čovek ne bi to izdržao.

Lutamo dalje. Uz put sretamo čitave grupe torbara. Kruže oko kuća kao izglednele zolje oko komada pite sa šljivama. Sada nam je jasno da seljaci mogu zbog toga da pobesne i postanu grubi. Ali mi ipak idemo dalje. Izbacuju nas, ili ugrabimo što god; drugi nas torbari psuju, a i mi njih.

Posle podne se svi sastajemo u krčmi. Plen nije velik. Nekoliko funti krompira, malo brašna, nekoliko jaja i jabuka, nešto kelja i mesa. Samo se Vili oznojio. Poslednji dolazi i nosi pod miškom pola svinjske glave. Nekoliko drugih paketa viri mu iz džepova. Ali zato nema više šinjel na sebi. Zamenio ga jer ima kod kuće Karlov, a i misli da će ipak doći proleće.

Do dolaska voza imamo još dva časa. To mi vreme donosi sreću. U krčmi stoji klavir, i ja razvukoh po njemu s punim pedalom „Molitvu jedne device”. Na to se pojavi gazdarica. Sluiša neko vreme, a onda namignu da iziđem. Ja se uvukoh u hodnik, a ona mi objasni da je velik ljubitelj muzike, ali da se kod nje, na žalost, suviše retko svira, i pita me da li bih hteo ponovo da dođem. Pri tom mi predaje pola funte masla i izjavljuje da se to može češće dobiti. Ja sam, razume

se, sporazuman i obavezujem se da ću svaki put dva časa svirati za to. Kao narednu tačku izveo sam što sam bolje znao „Grob u pustari” i „Gorda stena na Rajni”.

Posle toga krenusmo na stanicu. Uz put nailazimo na mnoge torbare koji nameravaju da putuju istim vozom. Svi se boje policije. Na kraju se sakupila čitava četa. Svi čekamo, skriveni u jednom vetrovitom uglu malo podalje od stanice, da nas ne bi primetili pre nego što dođe voz. Tako je manja opasnost. Ali smo baksuzni. Iznenada stanu pred nas dva žandarma na biciklama. Nečujno su nam prišli iz pozadine.

— Stoj, niko da se nije maknuo.

Užasno uzbuđenje. Molbe i preklinjanja:

— Pustite naš, moramo na voz.

— Voz dolazi tek kroz četvrt časa — izjavljuje onaj debeli, nimalo tronut. — Svi ovamo! — viče i pokazuje na jedan fenjer.

Tu mogu bolje da vide. Jedan pazi da niko ne umakne, a drugi pregleda. Skoro su same žene, deca i starci; većina stoji tutke i pokorno. Navikli su da se tako postupa s njima, a i nisu smeli nikad da veruju u tu sreću da će im poći za rukom da prokrijumčare kući pola funte masla. Posmatram žandarme. Naduveni su i osioni, u svojim zelenim uniformama, sa svojim crvenim njuškama, sa sabljama i revolverskim futrolama, kao nekad na frontu. Sila, i opet sila, pa ma bila samo od tri santimetra, čini ljude okorelima.

Jednoj ženi oduzimaju nekoliko jaja. Već se vuče dalje sva utučena, kad je debeli zovnu natrag.

— Stani! Šta vam je to tu? — Pokaza na suknju. — Ovamo s tim! — ona se skameni i skljoka. — De, brzo!

Ona vadi ispod suknje komad slanine i pruža ga. On meće slaninu u stranu.

— Bilo bi vam taman, je li?

Ona još uvek ne razume i hoće da uzme slaninu.

— Pa ja sam platila. Dala sam za nju sav novac što sam imalal

On odgumu njenu ruku i već vadi drugoj ženi kobasicu iz nedara.

— Torbarenje je zabranjeno. To i sami znate.

Žena je spremna da žrtvuje jaja, ali preklinje za slaninu:

— Barem slaninu! Šta da kažem kad dođem kući? Pa to je za moju decu!



— Tražite dopunske karte od ureda za snabdevanje — preseče je žandarm. — To se nas ne tiče. Sledeći!

Žena posrnu u stranu, pobjljuje se i viknu:

— Za to je poginuo moj muž... da mu deca umiru od gladi...

Jedna mlada devojka koja je sad na redu, trpa, ždere i guta maslo. Usta su joj izmaščena, očima koluta, davi se i guta, ali će imati bar neku korist pre no što joj oduzmu. Biće na žalost mala — posle će joj biti muka, a i proliv će dobiti.

— Sledeći!

Niko se ne miče. Žandarm stoji pognut i ponovo viče:

— Sledeći! — Ljutito se ispravi i pogleda Viliju u oči. Znatno mirnije ga pita:

— Jeste li vi sledeći?

— Ja nisam ništa — odgovara Vili neljubazno.

— Šta imate u tom paketu?

— Pola svinjske glave — izjavljuje Vili otvoreno.

— Morate je predati.

Vili se ne miče. Žandarm se koleba i pogleda svog kolegu. Ovaj stade do njega. Time je učinio veliku grešku. Obojica kanda nemaju nikakvog iskustva u tome, niti su navikli na otpor, jer drugi je već davno morao primetiti da mi spadamo zajedno, iako nismo razgovarali među sobom. Stoga je trebao ostati po strani, da bi nas oružjem držao u škripcu, mada se mi ne bismo mnogo obazirali na to. A i šta je jedan revolver! Mesto toga on je stao do svog kolege, za slučaj ako Vili pokuša silom.

Posledice se odmah pokazuju. Vili predaje svinjsku glavu. Začudeni žandarm je prima, ali sada ne može da se brani, jer su mu zauzete obe ruke. U istom času Vili, potpuno miran, udari ga u njušku, tako da odmah pade. Pre nego što je drugi mogao da se makne, Kozole ga svojom tvrdom glavurdom udari u podbradak, Valentin mu s leđa tako steže šiju da razjapi čeljust, a Kozole brzo u nju strpa novine. Oba žandarma krkljaju, gutaju, pljuju, ali im ništa ne pomaže, hartija im je u grlu, ruke im zavrćemo na leđa i vezujemo njihovim kaiševima. To je brzo išlo — ali kuda ćemo sada s njima?

Albert zna, on je pronašao na pedeset koraka odatle jednu usamljenu kućicu, na čijim je vratima izrezano srce: nužnik. Trkom krenusmo tamo. Obojicu strpamo unutra. Vrata su od hrastovine,

reze široke i čvrste — trebaće im dobar čas dok se izvuku odatle. Kozole je pristojan — stavi im točkove pred vrata.

Ostali torbari su posmatrali preplašeni. Ferdinand im se cereka:

— Grabite svoje stvari.

Voz zviždi u daljini. Oni nas strašljivo gledaju i ne čekaju da im još jednom kažemo. Ali jedna starica je potpuno van sebe, i kuka:

— O, bože moj, žandarme izlupali... nesreća... takva nesreća...

Ona kanda smatra to smrtnim grehom. I ostali su malo zbunjeni. Strah od uniforme i policije duboko je u kostima.

Vili se kliberi.

— Ne kukaj, majčice — i da je cela vlada ovde, ništa ne bismo dali! Stari vojnici, pa da predaju jestivo — lepo bi bilo.

Sreća je što mnoge seoske stanice leže daleko od kuća. Niko ništa nije primetio. Šef stanice sada tek izlazi iz kancelarije, zeva i češe se po glavi. Prilazimo propustu. Vili drži svinjsku glavu pod miškom.

— Tebe zar da predam! — mrmlija on i nežno miluje glavu.

Voz polazi. Mi mašemo s prozora. Šef stanice misli da je njemu namenjeno, pa otpozdravlja. Ali mi mislimo na nužnik. Vili se nagnu kroz prozor i posmatra šefovu crvenu kapu.

— On se vraća u kancelariju — objavljuje Vili likujući. — Onda će se žandarmi dugo mučiti.

Nestaje napetosti na lica torbara. Opet se smeju i govore. Žena sa slaninom smeje se sa suzama u očima, toliko je blagodarna. Samo devojka što je žderala maslo bolno leleče. Bila je brzopleta. A i muka joj je već. Sada se Kozole pokazuje: pokloni joj polovinu svoje kobasice. Ona je skloni u čarapu.

Iz predostrožnosti smo sišli na stanici ispred varoši, pa jurimo preko polja, da se dohvatimo drumu. Ovaj komad puta hteli smo da pređemo peške. Ali naiđe jedan kamion s kantama. Šofer ima vojnički šinjel. Primi nas u kola i jurimo kroz veče. Zvezde blistaju. Mi čučimo jedan do drugog a iz naših paketa diže se prijatan miris svinjetine.

## II

Velika ulica obavijena je vlažnom, srebrnastom večernjom maglom. Oko fenjera su veliki, žuti krugovi. Ljudi idu kao po vati. Izlozi s leva i s desna kao tajanstvene vatre. Volf dopliva, pa ponovo zaroni. Drveće pored fenjera sija se vlažno i crno.

Sa mnom je Valentin Laer. Ne tuži se baš, ali nikako ne može da zaboravi svoju tačku na vratilu, s kojom je nastupao u Parizu i Budimpešti.

— Nema više ništa od toga, Emst. Kosti pucaju, a imam i reumatizam. Pokušavao sam i pokušavao do besvesti. Nema smisla više da počinjem.

— Pa šta ćeš raditi, Valentin? — pitam ga. — Stvarno, i tebi bi država morala dati penziju, kao i otpuštenim oficirima.

— Ah, država, država — odgovara Valentin prezrivo. — Ona daje ponešto samo onima koji umeju propisno da razjape vilice. Ja vežbam sada s jednom igračicom nekoliko stvari, jednu tačku za prikaz. To je lepo za publiku, a ustvari nije bog zna šta, i pravi artista bi se stideo da prikazuje tako nešto. Ali, išta da se radi, mora se živeti.

Valentin ide na probu, i ja se reših da pođem sa njim. Na uglu Hamkeove ulice promiče pored nas kroz maglu jedan crni polucilindar, a pod njim, kao kanarinac, žuti gumeni kaput i torba za akta.

— Artur! — viknuh ja.

Lederhoze zastade. Valentin se iznenadi:

— Grom i pakao! Kako si se udesio!

Znalački pipa Arturovu kravatu, divan komad od veštačke svile sa ljubičastim šarama.

— Ide polako, ide — veli Lederhoze, polaskan i užurban.

-- Pa taj lepi poklopac — čudi se Valentin i posmatra polucilindar.

Lederhoze hoće dalje. Lupka po svojoj torbi.

— Posao, posao ...

— Zar nemaš više trafiku? — pitam ga ja.

— Imam — odgovara on. — Ali sada radim samo na veliko. Znate li kakav lokal za kancelariju? Plaćam svaku cenu.

— Kancelarijske lokale ne znamo — kaže Valentin. — Nismo još dotle doterali. A šta ti radi žena?

— Zašto? — pita Lederhohe uzdržljivo.

— Pa u rovu si dosta jadikovao zbog toga. Bila ti je suviše mršava, a ti voliš temeljnu.

Artur vrti glavom.

— Ne sećam se toga. — I odmah se izgubi.

Valentin se smeje.

— Kako se ljudi menjaju, je li? U rovu je bio šaka jada, a sada je okretan poslovni čovek. Koliko je svinjarija napričao taj mangup na frontu! A sada neće ništa više da zna o tome.

— Ali čini mi se da mu vraški dobro ide — velim ja zamišljeno.

Tumaramo dalje. Magla pliva. Volf se igra s njome. Lica se primiču i nestaju. U jasnoj beličastoj svetlosti iznenada ugledah sjajan crveni šešir od lakovane kože, a pod njim blago ovlaženo lice, usled čega oči još jače blistaju.

Zastadoh. Srce mi uzbuđeno lupa. To je Adela. Namah mi se probudiše uspomene na minule večeri kada smo, kao dečaci od šesnaest godina, skriveni u polutami pred vratima gimnastičke sale, čekali da iziđu devojčice u belim bluzama, pa onda hitali za njima da ih stignemo, i stajali pod fenjerom, talko dišući, ćutke i ukočeno ih gledajući — dok se ne otrgnu, pa jurnjava iznova počne; na popodneve kada smo ih slučajno sretali pa ih stidljivo i uporno pratili na nekoliko koraka Iza njih, suviše zbunjeni da ih oslovimo. Jedino kad uđu u neku kuću, usuđivali smo se da im doviknemo do viđenja, i onda bismo opet pobjegli...

Valentin se osmehnu. Ja mu užurbano dobacih:

— Moram na časak da se vratim. Imam da govorim s nekim. Odmah ću doći.

Potrčah natrag da bih našao crveni šešir, crveno svetlucanje u magli, dane mladosti pre uniforme i pre rova.

— Adela...

Ona se obazre.

— Ernst! Opet si ovde?

Koračamo jedno pored drugog. Magla se provlači između nas, Volf skače oko nas i laje, tramvaj zvoni, a svet je topal i mek. Osećanje se povratilo, puno, drhtavo, lelujavo, godine su izbrisane, i u prošlost se pruža jedan luk, jedna duga, jedan svetao most kroz maglu.

Ne znam o čemu govorimo, a i sporedno je. Glavno je da smo jedno uz drugo, i da je opet ona blaga, nečujna muzika od ranije, oni slapovi slutnje i čežnje, iza kojih se belasa svilenkasto zelenilo livada, a iza njih pevuši srebrni šum jablanova i sviće meki vidik mladosti.

Jesmo li dugo išli? Ne znam. Adela se oprostila, žurim sam natrag, ali u meni se vije, kao šarena velika zastava radost, nada i obilje, moja mala dečaćka soba, zeleni tornjevi i ogromne daljine.

Žureći natrag naiđoh na Vilija, pa zajedno pođosmo da tražimo Valentina. Stigli smo ga baš kad je sa svim izrazima radosti navaljivao na jednog čoveka i snažno ga tapšao po leđima.

— Hej, Kukhofe, stari družo, otkud ti ovde?

Pružo mu ruku:

— Slučaj, zar ne? Eto, opet se nađosmo.

Onaj ga odmerava neko vreme.

— Ah, Laer, je li?

— Jasno, čoveče. Pa bio si sa mnom na Somi. Sećaš li se kako smo tamo nasred đubrišta krkali palaćinke koje mi je Lilika poslala? Georg ih je doneo s poštom u prednju liniju. To mu je bio đavolski smeo podvig, je li?

— Da, svakako — veli onaj.

Valentin je sasvim uzbuđen od uspomena i prića dalje:

— Kasnije, pak, dobio je svoje, ali tada si ti već bio otišao. Izgubio je desnu ruku. Nije mala stvar za kočijaša. Moraće verovatno nešto drugo da radi. A gde si ti bio posle?

Onaj daje neki neodređen odgovor, pa izjavi:

— Lepo je što smo se našli. A kako ste vi, Laer?

— Šta — kaže Valentin zabezeknuto.

Vi? Valentin ne može da dođe sebi. Jedan trenutak bulji u onoga, koji stoji pred njim u elegantnom ogrtaću. Onda pogleda svoje odelo, pocrveni kao krv, pa krenu dalje.

— Majmun!...

Meni je teško u duši zbog Valentina. Verovatno mu se sada prvi put javila misao o razlici. Duskora smo svi bili vojnici. A sada mu ovaj uobraženi klippan jednim jedinim „Vi” iskida njegovu prostodušnost.

Tešim ga:

— Batali, Valentine. Ti su ponosni na ono što im je zaradio otac. I to je neki poziv.

I Vili dodade nekoliko sočnih primedbi.

— Lepi su to drugovi — najzad će jetko Valentin, ali se time nije oslobodio one misli. Ona i dalje rije po njemu.

Srećom naiđosmo na Tjadena. Sav je siv kao otirač. Vili mu primeti:

— Slušaj, rat je prošao — sada bi mogao već jednom da se opereš.

Tjaden mu značajno objašnjava:

— Danas još ne, ali u subotu. Onda ću se i okupati.

Mi se trgosmo. Tjaden će da se kupa? Da mu nešto nije ostalo od kako je zatrpan bio u avgustu? Vili diže ruku za uvo sa izrazom sumnje.

— Čini mi se da te nisam dobro razumeo. Šta ćeš raditi u subotu?

— Kupaću se — ponosno odgovara Tjaden. — Naime, u subotu uveče mi je veridba.

Vili ga posmatra kao neki redak primerak papagaja. A onda mu blago položi šapu na rame, i pita ga očinski:

— Reci mi, Tjaden, ne osećaš li ponekad štrecanje u potiljku? Ili neko čudno zujanje u ušima?

— Samo kad sam gladan — priznaje Tjaden. — Onda imam i brzu paljbu u stomaku. Gadan je to osećaj. Ali da se vratimo mojoj nevesti: lepa nije — ima dve leve noge i pomalo zrika; ali je duševna, a otac joj je kasapin.

Kasapin! Sad nam je jasno. Tjaden nas obaveštava.

— Sasvim je luda za mnom. A danas se mora brzo graditi. Vremena su teška, moraju se i žrtve prinostiti. Kasapin će poslednji umreti od gladi. A od veridbe do venčanja dosta je daleko.

Vili sluša, a interesovanje mu raste. Zatim počne:

— Ti znaš, Tjaden, uvek smo bili prijatelji...

Tjaden ga prekide:

— Važi, Vili. Možeš dobiti nekoliko kobasica. A i poneki kotlet uz to. Dođi u ponedeljak tamo. Tada imamo belu nedelju.

— Kako to? — pitam ja začuđen. — Zar imate i trgovinu belim robljem?

— To ne, ali tada ćemo zaklati jednog belca.

Obećasmo mu da ćemo sigurno doći, pa nastavismo da tumaramo.

\* \* \*

Valentin skrenu u Altšteter Hof. Tamo odsedaju artisti. Jedna grupa Liliputanaca bila je baš pri večeri kad smo ušli. Na stolu je čorba od repe; uz to po jedan komad hleba.

— Valjda će ovi bar biti siti od te kuponske hrane — reži Vili. — Njihovi su trbusi manji.

Po zidovima vise plakate i fotografije. Šareni, poluizderani dronjci, sa slikama atleta, klovnova i ukrotitelja lavova. Slike su stare i požutele — poslednjih godina su rovovi bili vežbaonice za dizače tereta, jahače i akrobate. Tamo im nisu bili potrebni plakati.

Valentin pokazuje jednu od njih.

— To sam nekada bio ja.

Na toj slici se vidi neki čovek ispupčenih grudi kako izvodi skok sa vratila ispod cirkuske kupole. Ali ni najbolja volja ne pomaže da u njemu poznamo Valentina.

Već ga čeka igračica s kojom će da radi. Odosmo u malu dvoranu restorana. U uglu je naslonjeno nekoliko pozorišnih dekoracija. One pripadaju šali „Leti, mali golube prevrtaču”, duhovitom komadu iz života naših vojnika, sa pesmom, koja je kroz dve godine imala ogroman uspeh.

Valentin stavi gramofon na stolicu i bira ploče. Krešti iz levka promukla melodija, ploča već isvirana, ali još uvek sa ostatkom plahosti, kao pohabani glas istrošene žene, koji je nekada bio lep. „Tango”, došapnu mi Vili, sa izrazom koji ne odaje da je baš pročitao naslov ploče.

Valentin ima na sebi plave pantalone i košulju, a ona triko. Vežbaju jednu apašku igru i neku fantaziju, u kojoj se devojka, na kraju, obisne nogama Valentinu oko vrata, a on se vrti što brže može.

Vežbaju ćutke, ozbiljna lica. Samo uzgred padne koja poluglasna reč. Bleda svetlost lampe treperi. Tiho šišti gas. Velike senke igrača

njišu se po dekoracijama „Goluba prevrtača”. Vili navija gramofon tupkajući kao medved.

Valentin prestaje s igrom. Vili tapše. Valentin odmahuje nezadovoljan. Devojka se presvlači, ne obazirući se na nas. Polako dreši igračke cipele pod gasnom lampom. Gipko se savijaju leđa u izbeljenom trikou. Onda se uspravi i podiže ruke da nešto navuče. Svetlost i senka se smenjuju na njenim ramenima. Ima lepe, duge noge.

Vili njuška po sali. Nađe knjigu sa tekstom „Goluba prevrtača”. Pozadi su oglasi. Jedan poslastičar preporučuje bombe i granate od čokolade, spakovane za slanje u rovove. Jedna saksonska firma nudi noževe za otvaranje pisama, načinjene od komadića granata, pa toaletni papir sa izrekama velikih ljudi o ratu, i dve serije dopisnica: „Vojnički rastanak” i „U mračnoj noći”.

Igračica se obukla. U kaputu i šeširu sasvim nam je strana. Malopre je bila gipka životinja, a sada je opet kao i sve druge. Skoro je neverovatno da se toliko izmenila kada je navukla tih nekoliko komada. Čudno je kako odelo menja čoveka. A kako li tek uniforma!



### III

Vili je svako veče kod Valdmana. To je izletnički lokal u blizini grada, u kome se posle podne i uveče igra. I ja odlazim, jer mi je Karl Breger pričao da i Adela ponekad dolazi tamo. A hteo bih ponovo da je vidim.

Svi su prozori osvetljeni na Valdmanovoj baštenskoj sali. Senke igrača klize po spuštenim zavesama. Stojim kod šanka i tražim Vilija. Svi su stolovi zauzeti, nema ni jedne slobodne stolice. U ovim posleratnim mesecima izbilo je pravo ludilo od zabavljanja.

Iznenada ugledah pred sobom'blistav beli trbuh i veličanstvene krake lastina repa. Vili u žaketu. Zasenjen buljim u njega. Žaket je crn, prsnik beo, a kosa crvena — izgleda kao živa kopljača.

Vili snishodljivo prima moje divljenje.

— Diviš se, je li? — kaže mi on i okrenu se kao paun. — Ovo mi je uspomena od cara Viljema — žaket! Šta sve može da ispadne iz državnog šinjela! Sta veliš!

Lupnu me po ramenu.

— Uostalom, dobro je što si došao — utakmica je u igranju, svi učestvujemo, nagrade su prvoklasne! Počinje kroz pola časa.

Dotle se, dakle, može još trenirati. Vilijeva dama je neka atletkinja, moćno izgrađeno stvorenje, snažno kao štajerska kljusina. Vežba s njom neki uanstep, gde je najvažnija brzina. Karl, naprotiv, igra sa jednom devojkom iz ureda za namirnice, koja je zauzdana lancima i prstenjem kao konj u saonicama. Tako on zgodno vezuje posao i zabavu. Ali Albert — Albert nije za našim stolom. Malo zbunjen pozdravlja nas iz jednog ugla. Sedi s jednom plavojkom.

— Toga smo se oslobodili — kaže nam Vili proročki.

Ja stalno gledam naokolo ne bih li ugrabio dobru igračicu. To nije baš jednostavno, jer mnoga izgleda za stolom laka kao srna, a igra kao trudan slon. Sem toga, jagma je za lakim igračicama. Ali ipak sam uspeo da se sporazumem s jednom malom švaljom.

Zatutnja tuš. Neko, s hrizantemom u rupici od kaputa, istupi i objavi da će jedan par igrača iz Berlina pokazati najnoviju igru: fokstrot. Mi

je ne znamo, samo smo čuli o njoj.

Radoznali smo i okupljamo se. Orkestar intonira neku odsečnu muziku. Oba igrača skakuću kao jaganjci jedan oko drugog. Poneki put se udalje, pa se onda opet uhvate rukama i u krugu vrte šepuckajući. Vili se izdiže i guta ih očima. To je igra po njegovom ukusu.

Unesoše sto sa nagradama. Jurnusmo tamo. Po tri su nagrade za uanstep, boston i fokstrot. Fokstrot ne dolazi u obzir za nas, jer ga ne znamo; ali u drugim dvema nasrnućemo kao Bliher.

Prva je nagrada za svaku igru: deset galebovih jaja ili boca rakije. Vili se nepoverljivo raspituje da li se galebova jaja jedu. Umiren se vraća. Drugu nagradu čine: šest galebovih jaja ili kapuljača od čiste vune, a treću četiri jajeta ili dve kutije cigareta marke „Junačka slava Nemačke”.

— Njih nipošto nećemo uzeti — primećuje Karl, koji je upućen u to.

Turnir počinje. Za boston smo odabrali Karla i Alberta; za uanstep Vilija i mene. U Vilija, doduše, malo nade polažemo. On može pobediti samo ako sudije imaju smisla za humor.

U bostonu dolaze Karl i Albert, sa tri druga para, u završnu rundu. Karl ima prednost — visoki okovratnik njegove ekstrauniforme, lakovane čizme, pa lanci i prstenje njegova konjića iz saonica odaju sliku elegancije koja zbunjuje da joj se ne može odoleti. Po držanju i stilu jedinstven je, ali po harmoniji Albert je bar isto tako dobar. Sudije beleže kao da je kod Valdmana utakmica za sudnji dan. Karl pobeđuje i uzima deset galebovih jaja, jer tu rakiju vrlo dobro poznaje; on ju je i prodao ovima. Velikodušno nam poklanja svoj plen; on ima nešto bolje kod kuće. Albert osvaja drugu nagradu. Plavoj devojci nosi šest galebovih jaja, pošto je prvo zbunjeno pogledao ka našem stolu. Vili pusti jedan zvižduk.

U uanstepu poletim ja s malom švaljom i mi takođe ulazimo u završnu rundu. Vili je, na moje iznenađenje, jednostavno izostao, uopšte se nije ni pojavio. Ja briljiram jednom naročitom varijantom savijanja u kolenu i šasiranja natrag, koju ranije nisam pokazao. Mala igra kao perce, i mi ulovismo drugu nagradu. Podelili smo je.

Ponosan se vraćam za naš sto, sa srebrnom počasnom iglom državnog saveza za igrački sport na grudima, i prebacim Viliju:

— Zašto nisi bar pokušao, zvekane! Možda bi dobio bronzanu medalju!

— Zaista, zašto to nisi učinio? — odobrava mi Karl.

Vili ustade, ispruži se, dotera žaket, pogleda nas suvereno, i odgovori samo jednom reči:

— Zato!

Onaj sa hrizantemom u taj mah poziva na utakmicu u fokstrotu. Javlja se samo nekoliko parova. Vili ne ide, on gordo stupa prema parketu.

— Pa on ni pojma nema o tome — prsnu Karl u smeh.

Nagnuti preko stolica, s nepregnutom pažnjom gledamo šta će biti. Ukrotiteljka lavova dolazi u susret Viliju. On joj s velikim gestom pruža ruku. Muzika počinje.

U tom času pretvara se Vili u razbesnelu kamilu. Skače i klati se, cupka i vrti se, rita se i baca damu tamo-amo pa juri u kratkom svinjskom kasu kroz dvoranu, držeći cirkusku jahačicu pored sebe, a ne pred sobom, tako da ona pocupkuje držeći se o ispruženu desnu ruku njegovu, dok je on na drugoj strani potpuno slobodan, bez bojazni da će joj izgaziti noge. Odmah zatim podražava ringlšpil, tako da mu repovi žaketa stoje vodoravno; u sledećem času potrča sitnim skokovima preko sale kao jarac s biberom pod repom; zatim buči, kovitla se, besni i na kraju završava jednom jezivom piruetom, vrteći svoju damu visoko kroz vazduh.

Niko u sali ne sumnja da gleda dosad nepoznatog veštaka u arhifokstrotu. Vili je uočio i iskoristio svoju priliku. Tako nadmoćno pobeđuje da iza njega zadugo ništa ne dolazi, a onda tek druga nagrada. Pobedonosno nam pruža bocu s rakijom. Doduže, tako se oznojio da mu je žaket pustio boju: košulja i prsni su pocrneli, i žaket je postao skoro svetliji.

Turnir je završen, ali se igranje nastavlja. Mi sedimo za stolom i ispijamo Vilijevu nagradu. Samo nema Alberta — ne može da se odvoji od one plavojke.

Vili me munu:

— Hej, tu je Adela.

— Gde je? — pitam ga radoznalo.

Pokazuje mi palcem u gužvu na parketu.

Zaista, eno je, igra valcer s jednim dugim, crnim đidom.

— Je li već odavno ovde? — raspitujem, jer bih voleo da je videla našu pobeđu.

— Pre pet minuta je došla — odgovara Vili.

— Sa tim dugajlijom?

— Sa dugajlijom.

Adela drži u igri glavu malo zavaljenu unazad. Jednu je ruku stavila na rame crnog delije. Kada joj gledam lice sa strane, katkad mi dah zastane, jer mi oživljava uspomene na one večeri pre rata. Ali spreda joj je lice oblije, a kad se smeje, sasvim mi je strano.

Povukoh dobar gutljaj iz Vilijeve boce. Sada baš, u prolazu pored nas, igra mala švalja. Ona je tanja i nežnija od Adele. Nedavno, u magli na Velikoj ulici, nisam to uočio: Adela je postala prava žena, s punim dojnama i snažnim nogama. Ne mogu da se setim da li je ranije bila takva — tada verovatno nisam ni obraćao pažnju na to.

— Postala je jedra cura — veli Vili, kao da pogađa moje misli.

— Jezik za zube! — odgovorih mu ljutito!

Valcer je završen, Adela se naslonila na vrata. Oдох onamo. Ona me pozdravlja. Pri tom i dalje brblja i smeje se sa onim crnomanjastim đidom. Zastadoh i gledam je. Srce mi lupa kao pred nekom velikom odlukom.

— Zašto me tako gledaš — pita ona.

— Onako tek — branim se. — Hoćemo li igrati?

— Ovu ne, sledeću — odgovara ona i odlazi sa svojim pratiocem na parket.

Sačekao sam je. Igramo boston. Veoma se trudim da dobro igram, i ona mi se s priznanjem osmehuje.

— Na frontu si naučio da igraš?

— Tamo baš ne — velim ja. — Ali maločas dobismo nagradu.

Ona me pogleda.

— Šteta — mogli smo je zajedno osvojiti. A šta si dobio?

— Šest galebovih jaja i jednu značku — odgovorih, a vrućina mi navali u glavu.

Violine tako tiho sviraju da se čuju šumovi mnogih nogu.

— Sada igramo zajedno — velim joj. A sećaš li se kako smo uveče, posle gimnastike, trčali jedno za drugim?

Ona klimnu glavom.

— Da, tada smo bili još prilično detinjasti. Pogledaj malo preko, onu devojkicu u crvenoj haljini — takve bluže, koje se spuštaju na suknju, sada su najmodernije. Ukusno, zar ne?

Violine predaju melodiju čelu, drhte i kao da prigušeno plaču, trepere iznad zlatnomrkih tonova njegovih.

— Kada sam te prvi put oslovio, oboje smo pobjegli — nastavljam ja. — To je bilo u junu, na gradskom nasipu. Sećam se kao danas...

Adela nekome maše glavom. Tek onda se opet okrenu meni.

— Da, glupo je bilo to. Zbilja, umeš li tango da igraš? Onaj garavi preko sjajno igra tango.

Ne odgovorih joj. Muzika je prestala.

— Hoćeš li malo za sto? — pitam je.

Ona pogleda onamo.

— Ko je onaj vitki, s lakovanim cipelama?

— Karl Breger — odgovorih.

Sela je za naš sto. Vili joj nudi čašicu i šali se. Ona se smeje i gleda Karla. S vremena na vreme baci pogled i na Karlova konja iz saonica; to je ona devojkica u modernoj haljini. Začudeno posmatram Adelu — jako se izmenila. Da li me je uspomena i ovde obmanula? Je li rasla i bujala, dok nije izrasla iznad stvarnosti? Pa ovo je strana devojkica, previše glasna i mnogo govori. Da se u njoj ne krije neko drugi koga bolje poznajem? Zar se neko može toliko izmeniti samo zato što je postao malo stariji? Možda su to godine — razmišljam ja — prošlo je više od tri godine, tada je imala šesnaest i bila dete, a sada joj je devetnaest i odrasla je. I najednom me obuze neizreciva seta vremena — teče, teče i menja se, a kad se čovek vrati, ništa više ne zatekne. O, težak je rastanak — ali povratak je još teži.

— Što praviš tako smešno lice, Ernst? — pita me Vili. — Jesi li gladan?

— Dosadan je — primeti Adela smejući se. — Takav je i ranije bio. Budi već jednom veseo! To devojkice više vole no kad sediš kao žalosna vrba!

Prošlo je, razmišljam ja. I to je prošlo. Ne zbog toga što je flertovala s onim crnomanjastim i s Bregerom, ni zato što me smatra dosadnim, a ni stoga što je drukčija.

— Da — ne, ja uviđam da je sve bez smisla. Jurio sam i jurio unaokolo, kucao na svim vratima svoje mladosti i hteo opet da

uđem, mislio sam da me ona mora opet primiti, jer sam još uvek mlad, a i toliko sam želeo da zaboravim... Ali ona je iščezla kao fatamorgana, razbila se nečujno, raspala se pri mome dodiru... Nisam to mogao da shvatim — ovde je ipak bar nešto moralo ostati, te sam neprestano pokušavao, i najzad sam postao smešan i tužan zbog toga... Sada uviđam da je i ovde, u predelu mojih uspomena, besneo tih, nečujan rat,

I da je besmisleno i dalje nešto tražiti. Između prošlosti i sadašnjice stoji vreme kao širok ponor — ne mogu natrag, i ne ostaje mi ništa drugo nego da krenem napred, svejedno kuda, Jer sada još nemam cilja.

Stežem čašicu s rakijom i gledam gore. Evo, Adela sedi i još ispituje Karla gde se ispod ruke mogu nabaviti svilene čarape; igraju kao i maločas i muzika još jednako svira isti valcer iz „Tri devojčice”; i ja još uvek sedim na stolici, dišem i živim kao i malopre... Nije li munja udarila i otrgla me, nije li iznenada potonuo kraj oko mene, nisam li ja preostao i sada tek stvarno sve izgubio?

Adela ustaje i oprašta se od Karla.

— Dakle, kod Majera i Nikla — veli ona raspoloženo. — Zaista, oni svačim trguju ispod tezge. Sutra ću otići onamo. Do viđenja, Ernst!

— Otpratiću te malo — velim joj.

Napolju mi pruži ruku.

— Dalje ne možeš sa mnom, neko me čeka ovde.

Uviđam da sam sentimentalna budala, ali nema mi pomoći: skidoh kapu i duboko je pozdravih, kao da sam na velikom rastanku — ne samo od nje nego od svega što je bilo. Ona me ispitivački gleda jedan časak.

— Ponekad si zaista smešan.

Pevajući ode putem.

Oblaci su se razišli. Nad gradom je vedra noć.

Dugo sam gledao za njom, a onda sam se polako vratio.

## IV

U velikoj sali Konersmana prvi je pukovski sastanak otkako smo se vratili iz rata. Pozvani su drugovi. Treba da bude velika svečanost.

Karl, Albert, Jup i ja došli smo čitav čas ranije. Ne možemo da dočekamo opet da vidimo stara lica.

Sedimo privremeno u sobi do velike sale i čekamo Vilija i ostale. Baš smo nameravali da odigramo jednu rundu, kada se otvoriše vrata i uđe Kozole. Kocke nam ispadoše iz ruku, jer nas njegov izgled prosto zapanjio. U civilu je.

Do sada je, kao gotovo i svi mi, stalno nosio svoju staru uniformu. Danas, međutim, u počast dana, prvi put se pojavio u civilu: u plavom ogrtaču sa somotskom jakom, sa zelenim šeširom na glavi, sa krutom kragnom i kravatom oko vrata. Sasvim drugi čovek.

Nismo još sebi došli od čuđenja, a pojavi se i Tjaden. I on je prvi put u civilu — prugast kaput, žute polucipele i štap sa posrebrenom drškom. Visoko uzdignute glave šepuri se po sobi. Iznenadio se kad je ugledao Kozola. I Kozole se iznenadi. Nikad se nisu videli drukčije nego u uniformi. Odmeravali su se nekoliko časaka, a onda prsnuše u smeh. Kao civili, jedan drugom izgledali su blesavo smešni.

— Čoveče božji, Ferdinande, ja sam uvek mislio da si ti fini čovek — kliberi se Tjaden.

— Zašto? — pita ovaj i prestade da se smeje.

— Po tome — pokazuje Tjaden na Kozolov ogrtač. — Pa vidi se da je kupljen kod starinara.

— Volu! — promumla Ferdinand besno i okrenu se od njega.

Ali ja vidim da polako crveni. Ne verujem svojim očima — stvarno se zbunio, i, kad misli da ga niko ne gleda, potajno posmatra svoj ismejani ogrtač. O uniformi svojoj se nikad ne bi brinuo, ali sada, evo, čisti izlizanim rukavom neke mrlje, a onda dugo gleda Karla Bregera koji ima prvoklasno novo odelo. Ne zna da sam ga ja posmatrao. Posle nekog vremena pita me:

— Šta je Karlov otac?

— Sreski sudija — odgovorih mu.

— Tako. Sreski sudija — ponavlja on zamišljeno. — A Ludvigov?

— Poreski sekretar.

Neko vreme ćuti, a onda mi kaže:

— No onda sigurno uskoro nećete imati veze s nama...

Ja planuh:

— Ti si lud, Ferdinande!

S nevericom slegnu ramenima. Ja se sve više čudim. Ne samo da drukčije izgleda u tim prokletim civilnim prnjama, nego se stvarno i promenio. Do sada nije ni obraćao pažnju na to, a sada čak svlači ogrtač i veša ga u najtamnijem uglu.

— Ovde je suviše toplo — veli on ljutito, kada je video da ga posmatram. Ja potvrđujem glavom. Posle nekog vremena pita me neraspoložen:

— A tvoj otac?

— Knjigovezac — odgovorih mu.

On živnu.

— Zaista? A Albertov?

— On je mrtav. Bio je bravar.

— Bravar — ponovi on radosno, kao da je to skoro papa. — Bravar — to je divno. Ja sam dreer. Pa mi bismo onda bili kolege.

— Tako je — kažem ja.

Vidim kako se krv vojnika Kozola vraća u civila Kozola. Dobija opet boju i snagu.

— Zaista bi šteta bila — uverava me on ubedljivo, a baš u tom trenutku prođe Tjaden i ponovo se iskezi na nj. Bez reči, i ne dižući se, on mu samo prilepi jedan sjajno odmeren udarac nogom.

Opet je onaj stari.

Vrata što vode u veliku salu počinju da lupaju. Dolaze prvi drugovi. I mi ulazimo. Prazna prostorija s papirnim vencimai praznim stolovima ostavlja neugodan utisak. Po uglovima stoji nekoliko grupa. Ugledah Juliusa Vedekampa u njegovoj izbledelej vojničkoj bluzi i brzo gurnuh nekoliko stolica u stranu da ga pozdravim.

— Kako je, Julius? — pitam ga. — Da li se još sećaš da mi duguješ krst od mahagonija? Hteo si tada da mi ga napraviš od klavirskog poklopca. Dobro ga čuvaj, junačino stara...

— I meni bi već dobro došao, Ernst — odgovori on turobno.



— Umrila mi je žena.

— Do vraga, Julius — zaprepastih se ja. — A šta joj je bilo?

On slegnu ramenima.

— Verovatno je propala stojeći večitno u redu, zimi, pred radnjama. Onda je došlo i dete, pa nije mogla više da izdrži.

— A dete?

— I ono je umrlo. — I uzdignu svoja kriva ramena, kao da zebe. — Da, Ernst, i Šefler je mrtav, to već znaš, je li?

Ja klimam glavom.

— A kako se to desilo?

Vedekamp zapali lulu.

— Pa, sedamnaeste je dobio pogodak u glavu, je li? Tada se sasvim izlečio. Pre šest nedelja najednom dobije tako blesave bolove da je stalno hteo da udara glavom o zid. Četiri čoveka su bila potrebna da ga odvedu u bolnicu. Zapaljenje ili nešto slično. Već idućeg dana došao mu je kraj.

Upali i drugu šibicu.

— I njegovoj ženi ne daju sada penziju.

— A Gerhard Pol? — raspitujem dalje.

— On ne može da dođe; a ni Fasbender, ni Frič. Nezaposleni su. Nemaju novaca ni za ždranje. A rado bi došli stari drugovi.

Sala se već upola ispunila. Nalazimo još mnoge drugove iz naše čete, ali čudno: ipak nema pravog raspoloženja. A nedeljama smo se radovali ovom sastanku, nadajući se da će nam doneti oslobođenje od pritiska, nesigurnosti i nesporazuma. Možda je tome krivo civilno odelo koje je svuda izmešano s ostacima uniformi, a možda su se poziv, porodica i socijalni položaj zabili među nas kao drveni klinovi. Tek, ovo nije više pravo staro drugarstvo.

Sve se izmenilo. Tu je Bose, budala naše čete, s kojim smo terali šegu, jer se uvek pravio lud i glup; na frontu je uvek bio prljav i zapušten, i više puta smo ga hvatali i trpali pod pumpu. Sada, pak, sedi među nama u odelu od najfinijeg kamgarna, s biserom u kravati i s gamašnjama na nogama — ovo je čovek koji dobro stoji i vodi reč. A pored njega Adolf Betke, koji je na frontu nad njim bio visoko kao toranj, tako da je Bose srećan bio kad bi ga ovaj samo oslovio — on je sada samo siromašan mali obučar sa nešto zemlje. Ludvig Brajer

nosi, mesto potporučničke uniforme, svoje vrlo tesno, izlizano đlačko odelo s dečlačkom pletenom kravatom nakrivo namaknutom — a njegov bivši posilni dobroćudno ga tapše po ramenu; on je opet instalater vodovoda, s radnjom na živom mestu u glavnoj poslovnoj ulici. Valentin ima ispod poderane, otvorene uniforme stari beloplav sviter, i izgleda kao odrpanac — a kakav vojnik beše? Lederhoze, međutim, grbavo pseto, sa sjajnim šeširom i kao kanarinac žutim gumenim ogrtačem, sada nadmeno sedi i puši engleske cigarete. Sve je ispreturano.

Ali to bi još nekako išlo. Međutim, i govor je postao drukčiji, a i to dolazi s odelom. Ljudi koji ranije nisu znali ni da beknu, najednom su postali bućni. Oni u dobrim odelima drže se pokroviteljski, a oni u ritama većinom su tihi. Jedan profesor, koji je bio podoficir, i to loš podoficir, raspituje se s visine o Karlovom i Ludvigovom ispitu. Zbog toga bi trebalo da mu Ludvig saspe pivo za vrat. Karl mu odgovori s krajnjim nipodaštavanjem obrazovanja, ispita i ostalog, a mesto toga hvali poslove i trgovinu.

Pozlilo mi je od ovog brbljanja ovde. Bolje bi bilo da se nikada nismo ni sastali, bar bi nam ostala uspomena. Uzalud pokušavam da zamislim sve ove ljude opet u uniformi i ovu Konersmanovu mehanu kao kantu u pozadini. Ne uspevam. Stvari koje vidim snažnije su. Jaće je ovo što je tuđe. Ono zajedničko ne preovlađuje više. Raspalo se već u pojedinačne interese. Poneki put, doduše, ponešto još provejava iz onog vremena kada smo svi nosili ista odela, ali i to je izbledelo i nejasno. Ovo su još naši drugovi, a ipak nisu više, i to je ono što rastužuje. Sve je ostalo propalo u ratu, ali u drugarstvo smo verovali. Sada pak vidimo: što nije postigla smrt, postiže život — rastavlja nas.

Ali mi to nećemo da verujemo. Ludvig, Albert, Karl, Adolf, Vili, Valentin i ja skupljamo se oko istog stola. Vlada potišteno raspoloženje.

— Mi bar zajedno da se držimo — veli Albert gledajući po sali. Odobravamo mu i pružamo ruke jedan drugom, a za to vreme u sali već počinje skupljanje dobrih odela. U tome novom poretku mi ne sudelujemo. Mi ćemo poći od onoga što drugi guraju u stranu.

— Daj ruku, Adolfe, i ti si naš — pozivam ja Betkea.

On se nasmeja prvi put posle dugog vremena i položi svoju šaku na naše ruke.

Još neko vreme sedimo zajedno. Adolf Betke je ubrzo otišao. Rđavo je izgledao. Nameravam ovih dana da ga posetim. Dolazi kelner i šapuće nešto Tjadenu. Ovaj odmahuje.

— Dame nemaju ovde šta da traže.

Gledamo ga iznenađeni. Tjadenu to laska i smeši se. Kelner se vraća. Za njim ide brzim korakom jedna jedra cura. Tjaden je preneražen. Mi se cerimo. Ali Tjaden ume da se pomogne. Širokim gestom pokaza:

— Moja verenica.

Time je za njega okončana stvar. Vili preuzima dalje predstavljanje. Počinje Ludvigom i završava sobom. Onda ponudi devojkicu da sedne. Ona to učini. Vili sede pored nje i stavi ruku na naslon njene stolice, pa otpočne razgovor:

— Vaš otac je ona poznata konjska kasapnica na Novom šancu?

Devojka potvrđuje glavom. Vili joj se primakne. Tjaden se nimalo ne uzrujava zbog toga. Udobno pije svoje pivo. Devojka se brzo raskrivi pored Vilijevog duhovitog i svojskog zabavljanja.

— Toliko sam želela da već jednom upoznam gospodu — priča ona. — Moje zlato je tako često govorio o vama, ali kad god sam rekla da vas dovede, nikada nije hteo.

Vili proždire Tjadena očima.

— Šta? Da dovede? Pa mi ćemo strašno rado doći, zaista neobično rado. Ni reči nam nije rekla ta bitanga.

Tjaden se malo uznemiri. Sada se i Kozole naginje.

— Tako, dakle, često je govorio o nama, to zlato? A šta je pričao?

— Moramo ići, Marihen — dobaci Tjaden i ustade. Kozole ga pritisnu na stolicu.

— Sedi, zlato. A šta je to pričao, gospođice?

Marihen je sasvim prisna. Koketno pogleda Vilija.

— Vi ste gospodin Homajer?

Vili se pokloni pred kasapnicom.

— Onda je vas spasao on — čavrlja ona — dok se Tjaden vrpolti na stolici kao da sedi na mravinjaku. — Zar se ne sećate?

Vili se uhvati za glavu.

— Kasnije sam bio zatrpan a to teško deluje na pamćenje. Tada sam, na žalost, mnogo šta zaboravio.

— Spasao? — pita Kozole zaustavljena daha.

— Marihen, ja idem, hoćeš li sa mnom ili ne? — izjavljuje Tjaden.

Kozole ga čvrsto drži.

— On je tako skroman — kikoće se Marihen sva ozarena. —

A ubio je tri crnca koji su hteli sekirom da zakolju gospodina Homajera. Jednoga pesnicom...

— Pesnicom — ponavlja Kozole prigušeno.

— A drugu dvojicu njihovim sekirama.

Marihen pogleda Vilijevih sto devedeset santimetara, pa energično klima glavom svom vereniku.

— Može se već jednom mirno reći, zlato moje, šta si sve uradio.

— Tako je — odobrava Kozole. — Zaista se može reći.

Vili se za časak zamišljeno zagleda Mariheni u oči, pa izjavi:

— Da, divan je on.

Zatim klimnu glavom Tjadenu.

— Hodi časkom napolje.

Tjaden se s oklevanjem diže. Ali Vili nema loše namere. Pod ruku se vraćaju posle nekoliko minuta. Vili se sagnu Mariheni:

— Dakle, uglavili smo: sutra uveče dolazim u posetu. Red je da se zahvalim za spasenje od crnaca. Ali i ja sam jednom spasao vašeg verenika.

— Tako? — začudi se Marihen.

— On će vam to možda ispričati jednom — ceri se Vili. S olakšanjem se očisti Tjaden sa svojom verenicom.

— Sutra kolju — kaže nam Vili.

Ali niko ga ne sluša. Suviše dugo smo se uzdržavali, te vrištimo sada kao puna staja gladnih konja. Kozole hoće da povraća, toliko se trese od smeha. Tek kasnije uspeva Vili da nam saopšti pod kakvim je povoljnim uslovima zaključio s Tjadenom liferaciju konjskih kobasica.

— Taj je u mojoj ruci — smeška se on.

## V

Danas posle podne sedeo sam kod kuće i pokušavao da radim. Ali ništa nije bilo od toga, i evo već čitav čas bez cilja tumaram ulicama. Prolazim pored Holandskog bifea. To je već treća radnja s alkoholnim pićima otvorena u toku poslednje tri nedelje. Sa svojim šarenim firmama, na sve strane niču između kuća takve radnje kao pečurke. Holandski bife je najveća i najfinija među njima.

Ispred osvetljenih staklenih vrata stoji portir, odeven upola kao husarski pukovnik a upola kao vladika, ogroman delija sa zlatom okovanom palicom u ruci. Kad ga pogledah malo oštrije, namah nestade njegova dostojanstva i, cereći se, upire mi palicu u stomak:

— Zdravo, Ernst, staro strašilo ptica! *Koman sa va*, štono veli Francuz.

To je podoficir Anton Demut, bivši naš kuvar. Pozdravih ga oštro vojnički, jer su nam u vojsci utuvili da se počast odaje uniformi a ne njenom nosiocu. A ova fantastična uniforma nešto je izvanredno, i zaslužuje bar toliko da joj se oda pozdrav u stavu mirno.

— Na zdravlje, Antone — smejem se ja. — Brzo mi reci, da bismo odmah prešli na pametan razgovor, imaš li šta za krkanje?

— Važi — odgovori on potvrdno. — Ovde je, naime, i Elstermanov Franc. Kao kuvar!

— Kada mogu da navratim? — pitam ga, jer ta rečenica je dovoljna da mi sve objasni. Elsterman i Demut su bili najveći rekvizitori u celoj Francuskoj.

— Noćas posle jedan — namiguje mi Anton. — Jedan inspektor ishrane doturio nam je tuce gusaka. Roba s crne berze. Možeš biti siguran da će Elstermanov Franc nekoliko prethodno amputirati! Ko sme tvrditi da među guskama nema rata u kome mogu izgubiti noge?

— Niko — odgovorih ja, pa ga onda pitam: — Kako ide radnja?

— Svako veče prepuno. Da pogledaš časkom?

On gurnu zavesu malo u stranu, i ja provirih kroz otvor. Meka, topla svetlost rasuta po stolovima, plavkasti dim duvana vuče se oblacima,

tepisi se belesaju, porculan sija, srebro blista. Za stolovima sede žene okružene kelnerima, a uz njih muškarci koji se nimalo ne znoje niti su zbunjeni. Sa čudnim mirom izdaju naloge.

— Kako bi bilo s jednom takvom pravom na tociljajku? — veli mi Anton i munu me u rebra.

Ne odgovaram mu, jer me raznobojni, magloviti isečak života neobično uzbudio. U njemu je nešto nestvarno, kao da sanjam da stojim ovde, u mračnoj ulici u snežnom brlogu i gledam ovu sliku kroz otvor na vratima. Opčinjen sam njome, mada sam svestan da verovatno samo izvestan broj cmoberzijanaca ovde troši novac. Ali mi smo suviše dugo ležali u blatnjavim jamama u zemlji a da nam se ne bi poneki put pojavila plaha i luđačka požuda za luksuzom i elegancijom, jer luksuz znači čuvanje i negu, a mi to baš ne poznajemo.

— No, šta veliš — pita me Anton opet. — Sasvim zgodne mačkice za postelju, je li?

Smešan sam samom sebi, ali ne znam odmah tačno da mu odgovorim. Sav taj život kojem sam se već godinama odavao najednom mi izgleda surov i odvratan. Srećom, Anton se u taj mah dostojanstveno ukruti, jer je pred vratima stao jedan auto. Vitko žensko čeljade iziđe i ode kroz vrata. Malo je nagnuta napred, krzno na grudima drži skupljeno, kosa joj sjaji pod pripijenim zlatnim šlemom, kolena priljubljena jedno uz drugo, noge vitke, lice usko. Prolazi pored mene s lakim gibanjem zglobova, ostavljajući za sobom mutan i gorak miris, i najednom me uhvati mahnita želja da sa ovim ženskim čedom uđem kroz vrata do stolova, u prijatnu, bezbednu atmosferu bara i svetlosti, i bezbrižno da hodam kroz blagi život uokviren kelnerima, slugama i neprobojnim slojem novca, bez bede i blata, koji su nam već godinama nasušni hleb.

Mora da izgledam kao pravi balavac, jer iz brade Antona Demuta prsnu smeh, i on me iskosa pogleda i munu u slabinu.

— Iako idu u svili i kadifi, u krevetu su sve jednake.

— Razume se — velim ja i dodajem jedan svinjski vic, da ne bi primetio šta se u meni zbiva. — Dakle, u jedan, Anton!

— Važi — odgovara on dostojanstveno. — Ili: *bonsoar*, kako kaže Francuz.

Idem dalje, ruku duboko zavučeni u džepove. Sneg mi šljapka pod cipelama. Mrzovoljno ga oturam u stranu. A šta bih radio kada bih zaista sedeo s takvom jednom ženom za stolom? Mogao bih samo da blenem u nju, ništa drugo. Ne bih umeo ni jesti a da se ne zbunim. Razmišljam: mora da je teško po ceo dan provoditi s takvim stvorenjem. Stalno paziti i paziti. A noću tek — tada baš ništa ne bih znao. Imao sam, doduše posla sa ženama; ali to sam od Jupa i Valentina naučio, to sigurno ne priliči kod ovakvih dama.

U junu 1917. bio sam prvi put kod jedne žene. Naša je četa bivakovala u barakama. Bilo je podne, mi smo se jurili po livadama kroz visoku letnju travu, sa dva mlada psa lepršavih ušiju i sjajne dlake. Nebo je bilo plavo, a rat daleko od nas.

Jup je dotrčao iz kancelarije. Psi su mu pojurili u susret i skakali visoko na njega. On ih je odgurnuo i vikao:

— Naređenje stiglo, večeras pokret!

Znali smo šta to znači. Danima je već tutnjala uraganska vatra velike ofanzive na zapadnom horizontu, danima smo gledali kako se vraćaju borbom iznureni pukovi. Kad bismo upitali koga od njih, samo bi odmahnuo rukom i dalje ukočeno gledao preda se. Danima su se kotrljala kola s ranjenicima, i danima smo već svako jutro kopali duboke redove grobova...

Digosmo se. Betke i Vesling odoše do svojih ranaca da nađu hartiju za pisma. Vili i Tjaden krenuše prema poljskoj kujni, a Franc Vagner i Jup nagovarahu me da pođem s njima u javnu kuću.

— Čoveče božji, Ernst — reče mi Vagner — pa moraš i ti već jednom dobiti pojam o tome šta je žena! Ko zna da li se nećemo sutra već svi izvrnuti, jer tvrde da oni tamo imaju čitavo čudo nove artiljerije. Bilo bi sasvim blesavo kada bi kao čedna devica otišao pod ledinu.

Vojni burdelj bio je u jednom malom gradu, udaljenom otprilike jedan čas. Dobili smo objave, i morali smo prilično dugo čekati, jer su i drugi pukovi išli na front, pa su mnogi hteli na brzinu da ugrabe od života što se još moglo ugrabiti. U jednoj sobici morali smo predati svoje objave. Jedan sanitetski kaplar nas je pregledao, i onda su nam uštrcali po nekoliko kapi protargola, a jedan podnarednik nam je

objasnio da je cena tri marke i da zbog velike navale ne sme trajati duže od deset minuta. Zatim smo se poredali na stepenicama.

Polako se pomerao red. Gore se neprestano čula lupa vratima. Svaki put bi po jedan izišao, i onda se čulo: sledeći!

— Koliko tu ima krava? — upita Franc Vagner jednog pionira.

— Tri — odgovori ovaj. — Ali ne smeš birati. Lutrija je to — ako si baksuz, ukebaćeš kakvu babu.

Skoro mi je pozlilo u tom zatvorenom stepeništu, u kome je ključalo od zapare i isparenja izgladnelih vojnika. Rado bih se povukao, jer više nisam osećao čak ni radoznalost. Ali bojao sam se da će mi se smejati, te sam i dalje čekao.

Najzad sam i ja došao na red. Moj prethodnik se probatrga pored mene, i ja uđoh. Soba je bila niska i tamna i jako mirisala na karbol i znoj, a u njoj sve izanđalo, tako da mi je bilo čudno što pred prozorom vidim granje jedne lipe u čijem se svežem lišću igrao vetar i sunce. Zdelo sa ružičastom vodom stajala je na stolici, a u uglu je bila nekakva poljska postelja, na kojoj je ležao pohaban jorgan. Ona je bila debela, u kratkoj, providnoj košulji, nije me ni pogledala, već je odmah legla. Tek iza toga, pošto nisam prilazio, pogledala me je nestrpljivo, a onda se na njenom sunderastom licu pojavi crta razumevanja. Videla je da sam još sasvim mlad.

Prosto nisam mogao. Uhvatila me jeza i davilo gađenje. Da bi me razdrmala napravila je neke pokrete, nezgrapne i odvratne pokrete, htela je da me privuče, pa se čak i smeškala, sladunjavo i usiljeno. Skoro da se čovek sažali na nju, jer ona je bila, najzad, samo bedan pukovski madrac, morala je svakog dana da izdrži dvadeset do trideset ljubavnika, a možda i više. Ostavio sam joj novac i brzo izišao, pa se izgubio niz stepenice.

Jup mi namignu.

— Kako je bilo?

— Besno! — odgovorih kao da sam stari stručnjak. Htedosmo otići, ali smo prethodno morali opet proći pored sanitetskog kaplara, koji nam je opet uštrcao pomalo protargola.

To je dakle, ljubav, razmišljao sam, očajan i malaksao, dok sam pakovao svoje stvari. To je, dakle, ljubav, kojom su sve moje knjige kod kuće bile ispunjene i od koje sam tako mnogo očekivao u nejasnim snovima moje mladosti.



Savio sam šinjel, upakovao šatorsko krilo, primio municiju, a onda krenusmo. Bio sam ćutljiv i tužan, i razmišljao o tome da mi sada ništa nije ostalo od svih poletnih snova o životu i ljubavi, do samo puška, debela bludnica i potmula tutnjava na horizontu, u koju smo polako ulazili. Za to vreme se smrklo, naiđoše rovovi i smrt, Franc Vagner pogibe te noći, i izgubismo još dvadeset i tri čoveka.

Sipi kiša sa drveća. Dižem jaku. Sada često čeznem za nežnošću, za smemim rećima, za poletnim, širokim osećanjima. Hteo bih da se izvućem iz užasne jednolikosti poslednjih godina. Ali šta bi bilo kada bi se to zaista ostvarilo, kad bi me zaista našla ona mekota i širina od ranije, kada bi se zaista našao neko dobar, neka vitka, nežna žena, kao ona sa zlatnim šlemom i gipkim zglobovima — šta bi bilo, čak i kad bi nas zaista zanos plave i srebrnaste večeri obvio sutonom beskrajnosti i zaborava? Zar se ne bi u poslednjem trenutku uvukla u to slika debele bludnice, zar ne bi glasovi mojih kasarnskih podoficira vriskom ubacili u to svoje svinjarije, zar ne bi uspomene, iskidani razgovori, vojničke nedvosmislenosti rastrgle i izrešetale svako čisto osećanje? Mi smo skoro još ćedni, ali je naša uobrazilja rastrojena, a da to nismo ni primetili, i pre no što smo išta znali o ljubavi već su nas javno postrojene pregledali zbog polnih bolesti. Ono što oduzima dah, ona neobuzdanost, vetar, tama, pitanje, sve što je bilo kada smo kao dećaci od šesnaest godina trćali za Adelom i drugim devojećicama kroz treperavu svetlost fenjera, to se kasnije nikada više nije vratilo, čak i kad nisam bio kod bludnice, kad sam mislio da je drukćije, kad mi se žena pripila i požuda me tresla. Posle toga sam uvek bio žalostan.

Nesvesno brže koraćam i naglo dišem. Hoću opet da to zadobijem. Treba da se vrati, jer inaće nema smisla živeti...

\* \* \*

Uputio sam se u stan Ludviga Brajera. U njegovoj sobi još gori svetlost. Bacih kamenćić na prozor. Ludvig siđe i otvori mi vrata.

Gore u sobi Georg Rae stoji pred sandućićem Ludvigove mineralne zbirke. U ruci drži velik gorski kristal i obrće ga da svetluca.

— Dobro da te naiđoh, Ernst — smeška se on. — Bio sam već kod tebe. Sutra odlazim.

On je u uniformi. Meni zapinje reč u grlu.

— Georg... nećeš valjda...

On klima glavom.

— Hoću! Opet ću biti vojnik. Tako je. Sve je već svršeno. Sutra napred!

— Razumeš li ti to? — pitam Ludviga.

— Da — odgovara on. — Razumem. Ali to mu ništa ne koristi.

Zatim se obrati Georgu:

— Ti si razočaran, Georg, ali razmisli da je to prirodno. Na frontu su nam živci bili napeti do krajnosti, jer se uvek radilo o smrti i životu. Sada se lepršaju kao jedra u zatišju, jer ovde se radi o malim uspesima ...

— Tačno — upade mu Rae u reč. — Radi se o sitničarskom mučenju ishranom, štreberstvom i nekoliko iskrpljenih ideala. Od toga mi je baš i muka, i zato hoću da odem.

Ja ga i dalje odgovaram:

— Ako bezuslovno hoćeš nešto da preduzmeš, možeš saradivati u revoluciji; možda ćeš postati ministar vojni.

Georg prezrivo odbija:

— Ah, ta revolucija. Nju izvode s rukama na šavovima čakišira, partijski sekretari koji su se uplašili od svoje hrabrosti. Pogledaj samo kako su se socijaldemokrati već uhvatili za kose, nezavisni, spartakisti, komunisti. Dotle će im oni drugi mirno poskidati ono nekoliko pravih glava šao imaju, a ovi neće ni primetiti.

Ludvig se umeša:

— Ne, Georg, nije tačno. Mi smo pravili revoluciju sa suviše malo mržnje — to je istina; i mi hoćemo od samog početka da budemo pravedni — usled toga je sve popustilo. Revolucija mora besneti kao požar u šumi — onda se može docnije početi da seje; ali mi nismo ništa hteli da uništimo, a ipak hoćemo da obnavljamo. Čak ni za mržnju nismo više imali dovoljno snage, tako smo bili umorni i iscrpeni ratom. Dobro znaš da se čak i u orkanskoj vatri može zaspati od umora. Ali možda nije još prekasno da se radom postigne ono što je u napadu propušteno.

Okrećući pod lampom kristal da svetluca, Georg prezrivo odgovori:

— Radom. Mi umemo da se borimo, ali ne i da radimo.

— Moramo ponovo naučiti — mirno veli Ludvig iz ugla svog divana.

— Za to smo iskvareni — odvraća Georg.

Za trenutak je tišina. Napolju huji vetar. Rae hoda velikim koracima po maloj Ludvigovoj sobi i čini se da stvarno ne pristaje više među ove zidove knjiga, tišina i rada — kao da njegovo oštro, jasno lice iznad sive uniforme spada još u rovove, borbu i rat. Rukama se odupro o sto nagnut prema Ludvigu. Svetlost lampe pada mu na epote, a iza nje svetluca kvarc iz mineralne zbirke. Smotreno počinje da govori:

— Je li, Ludvig, a šta da radimo ovde? Pogledaj samo oko sebe: kako je bedno i neutešno sve to! Mi smo na teretu sebi i drugima. Propali su nam ideali, propali snovi, i lutamo po ovom svetu valjanih praktičnih ljudi i crnoberzijanaca, kao Don Kihoti bačeni u neku stranu zemlju.

Ludvig ga dugo posmatra.

— Čini mi se da smo bolesni, Georg. Rat nam je još u žilama.

Rae klima glavom.

— I nikad ga se nećemo osloboditi.

— Hoćemo — tvrdi Ludvig. — Inače je sve ono uzalud bilo.

Rae skoči i udari pesnicama o sto.

— I bilo je uzalud, Ludvig. Zbog toga i hoću da poludim! Kakvi smo bili kad smo pošli u onoj oluji oduševljenja! Kao da je novo doba granulo, bilo je zbrisano sve staro, trulo, polovno, partijsko, mi smo bili omladina kao nijedna ranije.

Dohvati grumen kristala kao da je ručna bomba. Trzaju mu se šake.

— U mnogim sam skloništima ležao — nastavlja on. — Svi smo bili mladi, čučali smo oko bedne sveće i čekali, a iznad nas je besnela paljba kao zemljotres — nismo bili više regruti, znali smo šta čekamo, i znali smo šta dolazi. — Ali u tim licima u polutama pod zemljom bilo je više od pribranosti, više od smelosti, više od spremnosti na pogibiju — u tim nepokretnim tvrdim licima bila je volja za drugačijom budućnosti, koja je bila u njima i kad se jurišalo, pa čak i kad se umiralo! Iz godine u godinu postajali smo sve mirniji, mnogo šta je otpalo, ali to je jedino ostalo. A sada, Ludvig, gde je sada to? Možeš li shvatiti da je sve to utonulo u ovu smesu reda, dužnosti, žena, pravilnosti, i kako se sve ne zove to što ovde nazivaju životom? Ne, tada smo živeli, makar mi sto puta rekao da

mrziš rat. Tada smo živeli, jer smo bili zajedno, jer je u nama gorelo ono što vredi više nego sav ovaj brlog ovde.

Zadihan je, ali nastavlja:

— Mora da je nečem valjalo to, Ludvig! Jedared, samo za trenutak, kada je oglašena revolucija, pomislio sam: sada će doći oslobođenje, sada će natrag poteći reka, pa će srušiti stare i izgraditi nove obale, i, tako mi boga, bio bih uz njih! Ali je reka rasturena u hiljade rukavaca, revolucija je postala jabuka razdora oko položaja i položajčica, ona je usahla, zabrljana, upijena pozivima, odnosima, porodicom i strankama. Ali se ja u to ne mešam. Odlazim onamo gde ću ponovo naći drugarstvo.

Ludvig se diže. čelo mu je crveno. Oči mu gore. Sasvim izbliza gleda Georgu u lice.

— A zašto, Georg, zašto? Zato što su nas obmanuli. Obmanuli kako još i ne slutimo! Zato što su nas strahovito zloupotrebili! Govorili su nam o domovini, a mislili na osvajačke planove pohlepne industrije. Govorili o časti, a mislili na svađu i vlastoljublje šake slavljujubivih diplomata i knezova. Govorili o narodu, a mislili na težnju besposlenih generala da delaju!

Uhvati Georga za ramena i prodrma ga, pa opet nastavi:

— Zar ti nije jasno to? Strpali su u reč patriotizam blato svojih fraza, svoju pohlepu za slavom, svoju žudnju za moći, svoju lažnu romantiku, svoju glupost, svoju požudu za poslovima, pa nam to prikazali kao blistav ideal. I mi smo verovali da je to poklič za novo, snažno, veliko doba! Zar ti nije jasno. Ratovali smo protiv sebe samih, a nismo ni znali. Svaki kuršum koji je pogodio, jednog od nas je udario! Slušaj, otvori uši: omladina sveta se podigla, i u svakoj zemlji je mislila da se bori za slobodu! I u svakoj zemlji je obmanuta i zloupotrebljena, u svakoj zemlji je pobijena i uzajamno se istrebila! Zar ti nije jasno? Postoji samo jedna jedina borba: protiv laži, polutanstva, kompromisa, starosti! A mi smo dozvolili da nas uhvate svojim frazama, i umesto protiv njih, borili smo se za njih. Verovali smo da se radi o budućnosti! A radilo se protiv budućnosti. Naša je budućnost mrtva, jer je mrtva omladina koja ju je nosila. Mi smo samo još oni preostali, ostaci! A oni drugi, oni siti i zadovoljni, oni su sitiji i zadovoljniji nego ikad ranije! Jer oni su bili nezadovoljni, oni koji su napadali i jurišali, oni su za to umirali! De, razmisli o tome!

Jedno pokolenje je upropašćeno. Pokolenje nade, vere, volje, snage i znanja bilo je hipnotisano tako da je samo sebe poubijalo, iako je u celom svetu imalo iste ciljeve!

Glas mu se kida. Oči su mu pune jecaja i besa. Skočismo svi. Ja ga obgrlih.

— Ludvig!

Rae uzme svoju kapu i baci kamen natrag u zbirku.

— Do viđenja, Ludvig, stari družo!

Ludvig stoji prema njemu. Usta su mu stisnuta. Jabučice iskočile.

— Ti odlaziš, Georg — procedi on — ali ja ostajem! Ja još ne napuštam!

Rae ga dugo gleda, pa mu mirno kaže:

— Beznadežno je.

Zatim namesti kopču na opasaču.

Ispraćam Georga niz stepenice. Dole se olovna zora uvlači kroz vrata. Kamene stepenice odjekuju. Izlazimo kao iz skloništa. Ulica je sasvim prazna i siva.

Odužila se nadaleko. Rae pokazuje preko, na kuće.

— Sve sami rovovi, Emst — sve sama skloništa — rat se nastavlja, ali gadan rat, jedan protiv drugog...

Pružamo jedan drugome ruku. Ne mogu da govorim. Rae se smeška.

— Šta ti je, Emst? Pa to nije pravi front, onaj tamo gore na istoku! Glavu gore! Mi smo vojnici! Ne rastajemo se prvi put sada...

— Ipak, Georg, sada se izgleda prvi put stvarno rastajemo ...

Stajao je još jedan trenutak preda mnom. Onda polako klimnu glavom i pođe ulicom, vitak, miran. Nije se ni osvrnuo. Kada je zamakao, još neko vreme čuo sam njegove korake.

**PETI DEO**

## I

Stigla je naredba da se ratnici ocenjuju vrlo blago. Tako se i zbililo. Zahvaljujući tome, svi smo položili. Sledeći tečaj, koji pohađaju Ludvig i Albert, polagaće za tri meseca. Dotle obojica moraju čekati, iako su oni nama četvorici izradili pismene zadatke.

Nekoliko dana posle ispita raspoređeni samo kao zamenici učitelja po okolnim selima. Ja se radujem tome — sit sam ovog života bez cilja. Navodi samo na razmišljanje i tugu, na besmisleni i bučnu raspuštenost. Sada hoću da radim.

Spakovao sam kofere i otišao s Vilijem. Imali smo sreću — postali smo susedi. Sela su nam udaljena jedva za jedan čas hoda.

Stan sam dobio na jednom starom majuru. Pred prozorima su hrastovi, a iz staje se čuje blejanje ovaca. Gazdarica me posadi u veliku naslonjaču, i prvo mi postavlja za jelo. Ona je uverena da su svi varošani poluizgladneli, a tako nekako i jeste. S tihim ganućem gledam kako se pojavljuju na stolu skoro zaboravljene stvari: velika šunka, kao ruda dugačka kobasica, kao sneg beo pšenični hleb, i toliko hvaljene Tjadenove palačinke od heljdina brašna s ogromnim okcima slanine u sredini. Toliko je bilo svega da bi se mogla čitava jedna četa da ishrani.

Ja se latih posla, a gazdarica stoji pored mene s rukama na kukovima i s blaženim osmejkom na licu. Posle jednog časa stenjem i moram da prestanem, mada me strina Šomaker i dalje nudi.

Baš u tom trenutku nailazi Vili, i ja upozorih gazdaricu:

— Sada pazite, imaćete šta da vidite. Prema njemu sam ja pravo siroče.

Vili zna svoju vojničku dužnost. Ne okleva, no prelazi na delo. Posle kratke ponude od strine Šomaker počinje s palačinkama. Kada je dospeo do sira, seljanka se već naslanja na orman i raširenih očiju gleda Vilija, kao da je osmo čudo sveta. Oduševljena, donese još jednu činiju pudinga, a Vili smaza i nju. Zatim ostavi kašiku i brekćući izjavi:

— Tako. Sad sam baš ogladneo. Kako bi bilo da sada počnem ozbiljno da jedem?

Ovom rečenicom zauvek je osvojio srce strine Šomaker.

\* \* \*

Zbunjen i pomalo nesiguran sedam za katedru. Preda mnom sedi četrdesetoro dece. To su najmlađi. Kao lenjirom poravnati sede u osam klupa, jedan iza drugog, s pisaljka i kutijama stegnutim u malim debelim pesnicama, a s tablicama i sveskama pred sobom. Najmanji imaju sedam, a najstariji deset godina. Škola ima svega tri razreda, i zato je u svakom spojeno više godišta.

Po podu stružu drvene cipele. U peći gori treset. U svojim vunanim šalovima i s kožnim torbicama mnoga su deca po dva časa pešačila do škole. Odelo im se okvasilo i počinje da se isparava u toploj sobi.

Lica okruglih kao jabuke, bulje ovi mališani u mene. Neke devojčice krišom se smeju. Jedan plavokosi mališan predano čačka nos. Drugi, krijući se iza leđa svog prednjaka, trpa u usta hleb sa maslom. Ali svi pažljivo posmatraju svaki moj pokret.

Neugodno se vrpaljim na stolici. Još pre jedne sedmice i ja sam tako sedeo u klupi i posmatrao zaobljene i izveštale Holermanove pokrete, dok je on govorio o pesmicama oslobodilačkog rata. Danas i sam postadoh Holerman. Bar za ove preda mnom. Digoh se i priđoh tabli s rečima:

— Deco, sada ćemo pisati veliko L latinicom — kažem i pristupam tabli. — Deset redova L, pa pet redova „Lina” i pet redova „Lastavica”.

Polako pišem te reči kredom na tabli. Iza mene se začu šuškanje i šuštanje. Očekujem da će me ismejati, okrenuh se. Ali su samo otvorili sveske i namestili tablice — četrdeset glavica poslušno se nagnje nad svoj rad. Skoro sam iznenađen time.

Pisaljke škripe, pera grebu. Ja se šetam između klupa.

Na zidu visi raspeće, ispunjena sova i mapa Nemačke. Napolju, ispred prozora, žure niski oblaci.

Karta Nemačke izrađena je u zelenim i smeđim bojama. Zastadoh pred njom. Granice su crveno izvučene, i protežu se čudnim vijuganjem odozgo na dole. — Keln — Ahen evo uske crne mreže



železnica — Herbestal. Lijež, Brisel, Lil — podižem se na prste — Rube, Aras, Ostende — gde li je Kemelberg? Nema ga na karti — ali evo Langermark, Ipem, Biksšote, Staden — kako su mali na karti, tek sićušne tačke, tihe sićušne tačke — a ipak je tamo grmelo i tresla se zemlja kad je otpočeo pokušaj proboja i kada smo već do noći izgubili sve naše oficire ...

Okrenem se i pogledam po svetlim i tamnim glavama koje su revnosno nagnute nad rečima Lina i Lastavica. Čudnovato je to — za njih će te sićušne tačke na mapi biti samo obično školsko gradivo — nekoliko novih imena mesta i nekoliko datuma za učenje napamet istorije sveta — kao što je sedmogodišnji rat i bitka u Teutoburškoj šumi.

U drugom redu skoči neki švrca i podiže svoju svesku. On je ispisao svih dvadeset redova. Priđoh mu i pokazah da je donju crtu u slovu L previše razvukao. On me gleda tako svetlim pogledom iz svojih vlažnih, plavih očiju, da sam prisiljen na trenutak da spustim pogled. Brzo sam otišao do table i napisao dve reči s novim početnim slovom: „Karl” i — za trenutak sam zastao ali nisam mogao drukčije, kao da je neka nevidljiva ruka vodila kedu — Kemelberg.

— Šta je to Karl — pitam.

Svi se prsti dižu.

— Čovek! — viče onaj mališan.

— A Kemelberg? — pitam dalje, posle kratkog zastoja, skoro stegnuta srca.

Tajac. Najzad se javi jedna devojčica, i sa oklevanjem izusti:

— Iz biblije.

Gledam je neko vreme, pa odgovorim:

— Ne, nije tačno. Ti si mislila na Maslinovu Goru ili Livan, je li?

Devojčica plašljivo klima glavom. Ja je pogladih po kosi.

— Onda ćemo prvo to pisati. Livan je vrlo lepa reč.

Opet između klupa hodam zamišljen. Preko ivice sveske, katkad padne na mene po koji ispitivački pogled. Stanem pored peći i posmatram ta mlada lica. Većina su valjani i prosečni, neki prepredeni, ostali glupavi. Ali u nekolicini treperi nešto svetlije. Ovima u životu neće baš sve izgledati prirodno i ići glatko...

Najednom me spopade velika malodušnost. Sutra ćemo preći predloge, razmišljam — iduće nedelje pišaćemo diktat — kroz

godinu dana znaćemo napamet pedeset pitanja iz veronauke — kroz četiri godine počecemo s velikom tablicom množenja i — vi ćete rasti, a život, tup ili buran, umeren ili razoran, dohvatiće vas u svoja klešta — vi ćete imati svoje sudbine, i one će vas stići, ovako ili onako — šta vam ja mogu pomoći svojom konjugacijom ili nabranjanjem nemačkih reka... Vas je četrdeset — četrdeset raznih života stoje iza vas i čekaju. Kad bih vam mogao pomoći, kako bih to rado učinio! Ali ko može drugome stvarno pomoći? Ni Adolfu Betke nisam mogao da pomognem.

Zvoni. Prvi čas je završen.

\* \* \*

Drugog dana Vili i ja obukosmo žakete — moj je baš na vreme bio gotov — i odosmo pastoru u posetu. To nam je dužnost.

Primio nas je ljubazno, ali vrlo uzdržljivo, jer smo zbog naše pobune u školi stekli prilično loš glas u solidnim krugovima. Uveče smo hteli da posetimo još i predsednika opštine, jer nam je i to dužnost. Ali njega smo sreli već u krčmi, koja je ujedno i pošta.

To je prepreden seljak sa rošavim licem; on nas je odmah ponudio velikim rakijama. Primili smo. Trepćući očima priđoše još dva-tri seljaka, pozdraviše se s nama i isto tako ponudiše nam rakiju. I s njima se kucamo ljubazno. Oni krišom daju znake i namiguju jedan drugom. Siroti zevzeci! Odmah smo, razume se, primetili da hoće da nas napiju, da bi se prošegačili s nama. Čini nam se da su to češće već činili, jer, smeškajući se, pričaju nam o mladim učiteljima koji su ranije bili ovde. Veru ju da će nas brzo oboriti, i to iz tri razloga: zato što varošani, po njihovom mišljenju, manje podnose nego oni; zato što su učitelji obrazovani i već zbog toga slabiji na piću; i zato što tako mladi momci ne mogu još imati dovoljno iskustva. Verovatno je tako bilo s učiteljima koji su ranije bili ovde, ali oni ne računaju u ovom slučaju s jednom činjenicom: da smo mi nekoliko godina bili vojnici i da smo rakiju pili iz manjerki. Primismo borbu. Seljaci nameravaju samo da nas naprave malo smešnim, ali mi branimo trostruku čast, i to nam povećava snagu.

Predsednik, opštinski pisar i nekoliko seljaka sede prema nama. To su izgleda najizdržljivije ispičuture. Kucaju se s nama, smeškajući se

ovlaš, sa seljačkim lukavstvom. Vili se pravi kao da ga je već uhvatilo. Osmehivanje se pojačava kod seljaka.

I častimo jednom rundom piva s rakijom. Na to pade njihovih sedam rundi. Seljaci misle da smo time dotučeni. Pomalo iznenađeni gledaju nas kako hladnokrvno ljuštimo čašu za čašom. Izvesno priznanje proviruje iz njihovih očiju kojima nas mere. Vili, nepokretna lica, poručuje novu rundu, dovikujući krčmaru:

— Samo ne pivo! Ljuto piće!

— Sto mu gromova, zar samo rakiju? — pita predsednik opštine.

— Razume se, inače ćemo do zore ostati, jer od piva se čovek stalno ponovo otrezni — primeti Vili mirno.

U očima predsednikovim raste čuđenje. Jedan od seljaka nesigurnim glasom tvrdi kako vraški umemo da ločemo. Nekoliko naših protivnika već pokušava potajno da prospe čaše pod sto. Ali Vili pazi da nijedan ne zabuši. Natera ih da drže ruke na stolu, a čaše da sipaju u ždrelo. Ne smeju se više. Mi preovlađujemo.

Posle jednog časa većina leži bleđa lica po sobi, ili se bez reči tetura napolje. Grupa za stolom spala je na predsednika i pisara. Počinje dvoboj između njih dvojice i nas. I mi, doduše, vidimo već dvostruko, ali njih dvojica odavno već mucaju, i to nam daje nove snage.

Posle pola časa, pošto smo se svi zajapurili, Vili zadade glavni udarac. Dreknju prema šanku:

— Četiri vodene čaše pune konjaka!

Predsednik se trže. Donesoše čaše. Dve Vili gurnu njima u šake.

— U zdravlje!

Oni blenu u nas.

— Ispiti! Napred, na iskap! — viče Vili, a glavurda mu blešti.

Pisar hoće da se izmigolji, ali Vili ne popušta.

— U četiri gutljaja — bogorada predsednik, već sasvim klonuo.

— U jednom gutljaju! — uporno navaljuje Vili, pa ustade i svojom čašom kucnu pisarevu.

Ja takođe skočih, pa oboje zagrmesmo onoj zbunjenoj dvojici:

— Napred! U zdravlje! Na iskap! U vašu čast!

Oni nas gledaju kao telad koju vode na klanje, pa ispiše jedan gutljaj.

— Dalje! Zar da zabušavate? Na noge! — riče Vili.

Teturajući se, ustali su i piju. Pokušavaju na razne načine da prekinu, ali mi urlamo na njih, pokazajući im svoje čaše.

— Živeli! I ostatak! Gutaj!

I oni popiše sve. A onda im se najednom ustakliše oči, i polako ali sigurno spustiše se na zemlju. Mi smo pobedili. Da smo pili polako, možda bi nas savladali. Ali mi smo izvežbani u ispijanju na brzinu, i naša prednost bila je u tome što smo im nametnuli svoj tempo.

Ponosno se teturamo posmatrajući bojno polje. Niko sem nas ne stoji više. Pismonoša, koji je ujedno i krčmar, naslonio je glavu na šank i plače za svojom ženom, koja je umrla pri porođaju, dok je on bio na frontu.

— Marta, Marta! — jeca on neobično visokim glasom.

Kelnerica nam priča da uvek plače u to vreme. Plakanjem nam para uši. A i vreme je da već idemo odavde.

Vili zgrabi predsednika, a ja pisara, koji je lakši, i odvukosmo ih kući. To je vrhunac našeg trijumfa. Pisara smo ostavili pred kapijom i lupali dok se nije pojavila svetlost. Predsednika, međutim, očekuju. Žena mu stoji u vratima. Kad nas je videla, zakrešta:

— Isuse, novi učitelji! Tako mladi, a već takve pijandure! Lepo će nam biti!

Vili pokuša da joj objasni da je čast bila u pitanju, ali se zagrcnuo. Najzad je upita:

— Gde da ga odnesemo?

— Ostavite pijanduru, neka leži tu! — odlučno izjavi ona.

Mi ga položimo na divan.

Posle toga, smeškajući se detinjasto, Vili zamoli crnu kafu. Žena pogleda u nj kao u Hotentota.

— Pa doneli smo vam muža! — objašnjava Vili sav srećan.

Pred tako nesvesnom drskošću kapitulira čak i ova tvrda baba. Vrteći glavom i dajući nam dobre savete, nali nam nekoliko šolja kafe. Mi smo joj sve odobravali, jer u to doba ne bismo mogli učiniti ništa pametnije...

Od tog dana važili smo u selu kao ljudi i svi su nas pozdravljali sa puno poštovanja.

## II

Jednolično i ravnomerno prolaze dani. Četiri časa nastave pre podne i dva časa posle podne, a između toga beskrajno dugo vreme, sedenje i hodanje naokolo, sam sa sobom i svojim mislima.

Najgore je nedeljom. Prosto je neizdržljivo ako čovek neće da sedi u krčmi. Ovde je još i glavni učitelj, koji već trideset godina živi u ovom selu, i koji je za to vreme postao prvoklasan odgajivač svinja i dobio mnogo nagrada. Ali o nečem drugom jedva se s njim i može govoriti. Kada ga vidim, najradije bih odmah pobegao, jer me plaši pomisao da ću i ja postati takav. Tu je i jedna učiteljica, čestito starije stvorenje, koja se već trza kad neko izvali „Sto mu gromova” i „Marjanovo...” Ni ona ne unosi baš mnogo veselosti.

Vili se bolje snašao. On ide kao ugledna ličnost na svadbe i krštenja. Ako konji imaju proliv ili se krave teško tele, on seljacima pomaže savetima i delom. A uveče po krčmama sedi s njima i igra skata, i redovno ih presvuče do gole kože.

Ne volim više da sedim po krčmama, milije mi je u mojoj sobi. Ali tu mi se časovi otegnu, a često se iz uglova pomaljaju čudnovate misli — kao blede, žućkaste ruke koje mašu i prete, čudno izmenjene sene sablasne prošlosti, uspomene koje se ponovo dižu, siva, bestelesna lica, tužba i optužba....

Jedne sumorne nedelje ustao sam rano, obukao se i otišao na voz da posetim Adolfa Betke. Plan je dobar: biću opet s bičem koje mi je zaista blisko, a kad se vratim, proći će i ta dosadna nedelja.

Stižem posle podne. Vrata škripe. Pas laje u kućici. Brzo prođoh kroz drvored voćaka. Adolf je kod kuće. Tu mu je i žena. Kad sam ušao i pružio Adolfu ruku, ona iziđe. Sedoh. Posle izvesnog vremena on mi reče:

— Sigurno se čudiš, Ernst, je li?

— Zašto, Adolfe?

— Zato što je ona opet u kući.

— Ne, to je tvoja stvar.

On mi doturi činiju s voćem.

— Hoćeš li jabuku?

Ja uzeh jabuku, a njega ponudih cigarom. On odgrize vršak, pa nastavi:

— Eto, Ernst, sedeo sam i sedeo ovde, i skoro sam poludeo. Kuća je strašna kad je čovek sam. Ideš kroz sobe... Ovde ti visi njena bluza, tu je njen pribor za šivenje, tamo stolica na kojoj je uvek sedela i šila... A uveče stoji tu druga postelja, bela i napuštena, svaki čas pogledaš onamo, prevrćeš se i ne možeš da zaspiš. Mnogo štošta onda ti prođe kroz glavu, Ernst...

— Verujem, Adolf...

— A onda odjuriš, pa piješ i praviš gluposti...

Ja klimam glavom. Čuje se sat. U peći pucketa. Žena tiho ulazi i stavlja hleb i maslo na sto. Onda opet iziđe. Betke prevuče rukom po stolnjaku.

— Da, da, Ernst... A i njoj je tako bilo. I ona je tako sedela, kroz sve one godine, i ona je tako ležala i bojala se i nesigurna bila, i mislila i osluškivala. I najzad je došlo... U početku zacelo nije htela, ali kad se već desilo, nije znala da pomogne sebi, i onda je i dalje išlo tako.

Žena uđe i donese kafu. Hoću da je pozdravim, ali ona me ne gleda.

— Zar nećeš i za sebe doneti šolju? — pita je Adolf.

— Moram još u kujnu — kaže ona. Glas joj je tih i dubok.

— Sedeo sam ovde i govorio sebi: izbacio si je i sačuvao svoju čast. Ali šta imaš od te časti — to se samo kaže tako, a ti si sam, i nije ti bolje ni s čašću ni bez nje. Onda sam joj rekao da može ostati ovde. A i čemu sve to — čovek je umoran i živi samo tih nekoliko godina, a i ostalo bi tako da nisam doznao ono. Ko zna šta bi sve čovek uradio kada bi uvek sve znao.

Adolf nervozno lupka rukom o naslon stolice.

— Uzmi kafu, Ernst, eto i masla.

Ja nalijem, pa pijemo, a onda on tiho nastavi:

— Vidiš, Ernst, vama je lakše, vi imate svoje knjige i obrazovanje i još mnogo štošta. Ali ja... ja nemam ništa drugo sem žene...

Ništa mu ne kažem na to, jer mu ne bih mogao objasniti — nije više onaj s fronta, a nisam ni ja.

Posle nekog vremena upitah ga:

— A šta ona kaže na to?

Adolf spusti ruku.

— Ona stvarno malo šta kaže, a i ne može se mnogo izvući iz nje. Sedi i gleda te. Jedino što ponekad plače. Malo govori.

Skloni svoju šolju u stranu.

— Jedared kaže da je to bilo samo zato da bi neko bio ovde. A onda, da to ne shvata, da nije znala da time meni čini na žao, da joj je bilo kao da sam ja ovde. Ali to se ne može razumeti, tako nešto čovek mora znati da razlikuje — inače ona je razborita.

Premišljam.

— Možda hoće da kaže, Adolf, da za sve to vreme nije bila sasvim pri sebi, kao da je samo snivala.

— Može biti — odgovori on. — Ja ne razumem to. A sigurno nije dugo ni trajalo.

— Za onoga sigurno neće više ni da čuje? — pitam ga.

— Ona kaže da je njeno mesto ovde.

Razmišljam o tome. A šta da pitam dalje?

— Da li ti je sada bolje, Adolf?

On me pogleda.

— Ne baš sasvim, Ernst. Možeš pojmiti. Još ne. Ali će biti bolje. Ne misliš li i ti?

Ni on sam kao da ne veruje baš sasvim.

— Sigurno će biti bolje, Adolf — kažem mu ja i ostavljam na sto nekoliko cigara koje sam uštedeo. Razgovarali smo još malo, a onda sam krenuo. U hodniku sretoh ženu, koja hoće žurno da prođe.

— Do viđenja, gospođo Betke — rekoh joj i pružih ruku.

— Do viđenja — odgovori ona i dade mi ruku okrenuta lica.

Adolf me prati do stanice. Vetar zviždi. Posmatram ga sa strane, i mislim o tome kako je u rovu gledao preda se i smeškao kad god smo govorili o miru. Šta je sve ispalo od toga...

Voz odlazi, a ja mu s prozora još brzo rekoh:

— Adolfe, vrlo dobro te razumem, i ne znaš kako te dobro razumem.

On ode poljem sam svojoj kući.

\* \* \*

Zvoni za veliki odmor u deset časova. Predavao sam u višem razredu. Pored mene sada napolje jure četrnaestogodišnji dečaci. Posmatram ih s prozora. Za nekoliko trenutaka izmene se potpuno, zbace se sebe školsku stegu i ponovo zadobiju svežinu i prostodušnost svoje mladosti.

Nisu prirodni kada sede preda mnom — ili su podmukli i laktaši, ili licemerni i buntovni. Tako ih je vaspitala sedmogodišnja nastava. Neiskvareni, iskreni i bez ikakve slutnje, kao mlade životinje, došli su u školu sa svojih livada, od svojih igara i snova. Kod njih još važi osnovni zakon živih bića: najživlji i najsnažniji je vođa, koga ostali slušaju. Ali s nedeljnim obrocima obrazovanja postepeno je nakalemljen drugi, veštački zakon ocenjivanja; onaj koji je najbolje pokusao svoje obroke, odlikovan je i važi za najboljeg. Ostali su imali da se ugledaju na njega. Nije čudo što su se najživlji protivili. Ali su morali da se povinuju, jer dobar učenik je ideal škole. Ali kakav je to ideal? I šta je postalo od dobrih đaka u životu? U staklenoj bašti škole imali su kratak prividan život, a kasnije se utoliko sigurnije izgubili u prosečnosti i beznačajnoj podređenosti. Samo su loši đaci unapredili svet.

Posmatram ih u igri. Sa snažnim i gipkim pokretima predvodi ih kuždravi Damholt, koji sa svojom energijom vlada celim prostorom. Oči mu sevaju borbenašču i hrabrošču, mišići i žile su mu zategnuti, a ostali ga slušaju bez oklevanja. Kroz deset minuta, međutim, isti će taj deran, kada bude sedeo ovde u klupi, biti zakopčan, jogunast dečko, koji nikad ne zna svoj zadatak i verovatno neće položiti ispit o Uskrsu. U lice će mi se napraviti krotak, a iza leđa se izbe kuljiti, tečno će lagati kad ga budem pitao da li je prepisao zadatak, i brzo će mi pljunuti na čakšire ili podmetnuti ekserče na stolicu, samo ako mu se pruži prilika. A najbolji učenik, koji je sada napolju bedna prilika, u učionici će rasti i samosvesno dizati prst kad Damholt ne bude znao da odgovori i ponizno i besno bude očekivao svoju dvojku. Odličan učenik zna sve, pa i to. Ali Damholt koga bih zapravo morao kazniti, hiljadu puta mi je miliji od ovog bledog primernog učenika.

Sležem ramenima. Zar nije već jednom bilo tako? Na pukovskom sastanku u sali Konersmana? Zar nije i tamo poziv vredeo sve a



čovjek ništa, iako je ranije bilo sasvim drukčije? Vrtim glavom. Kakav li je ovo svet u koji smo opet zapali...

Damholtov se glas opet ori po dvorištu. Razmišljam o tome da li bi potpuno drugarsko ophođenje učitelja sa učenikom dalje odvelo. Možda bi se time odnos popravio i mnogo šta izbeglo, ali bi to u suštini bila samo obmana. Znam to i po nama samima: omladina jasno vidi i nepodmitljiva je. Ona se drži zajedno i čini neprobojan front protiv odraslih. Ona nije bolećiva — može joj se približiti, ali se ne može k njoj ući. Ko je jednom izgnan iz raja, nikad se više ne može vratiti. Postoji zakon godina. Hladnokrvno, sa svojim oštrim pogledom Damholt bi drugarski stav iskoristio za sebe. Možda bi čak pokazao izvesnu privrženost, ali ga to ne bi sprečilo da uoči svoju korist. Zanesenjaci su vaspitači koji veruju da osećaju zajedno sa omladinom. Omladina i ne želi da je razumeju — ona želi da ostane takva kakva je. Ako joj se odrasli približi suviše nametljivo, smešan joj je kao da je obukao dečje haljinice. Mi možemo osećati s omladinom, ali omladina ne oseća s nama. U tome je njen spas.

Zvoni. Odmor je završen. Damholt s oklevanjem ulazi u red pred vratima.

\* \* \*

Tumaram kroz selo, prema ledini. Volf trči ispred mene. Iznenada skoči jedna doga sa nekog majura i baci se na njega. Volf je nije bio primetio. Stoga je uspela da ga obori u prvom naletu. U sledećem trenutku vidi se samo klupče od prašine, tela što se treskaju i čuje se besomučno režanje.

Iz kuće trči seljak s motkom u ruci i viče mi izdaleka:

— Za ime božje, učitelju, zovite vaše pseto! Pluto će ga razneti u paramparčad!

Ja odmahujem, a seljak urla:

— Pluto! Pluto! Gade prokleti, ovamo!

Uzbuđen i bez daha dolazi on i hoće da udara po njima. Ali vihor prašine odjuri s besnim lavežom sto metara dalje i tamo se ponovo smeša. Seljak spusti tojagu i dahće:

— Taj je izgubljen. Ali da znate: neću ga platiti! Mogli ste ga dozvati!

— Ko je izgubljen? — pitam ga ja.

— Vaš pas — odgovara seljak ponizno. — Ova moja beštija poklala je već čitavo tuce.

— Ali, ovde ćemo prvo sačekati ishod — velim mu ja. — Volf nije običan ovčarski pas, dragi moj. To je ratni pas, stari vojnik!

Prašina se razila. Oba su psa dospela na jednu livadu. Vidim kako doga pokušava da obori Volfa i dohvati ga za krsta. Ako uspe, Volf je izgubljen, jer može jednostavno da mu pregrize kičmu. Ali se ovčarski pas, kao jegulja, izmigolji na jedan santimetar ispod njenih čeljusti, pa se obrnu i odmah poče ponovo da napada. Doga reži i laje, a Volf se potpuno muklo bori.

— Do vraga! — ljuti se seljak.

Doga se stresa, priskače, grabi u vazduh, besno se obrće, ponovo napada i opet promaša; izgleda kao da je sama, tako se malo vidi ovčarski pas. On leti kao mačka, sasvim blizu zemlje, na šta je navikao kao obaveštajni pas, provlači se između doginih nogu, napada je odozdo, kruži oko nje, juri unaokolo, pa je iznenada zagriže u trbuh i čvrsto je drži.

Kao pobesnula, zaurla doga i baci se na zemlju da bi ga tako šćepala. Ali Volf ju je u magnovenju, brže nego senka, pustio pa uhvatio za grlo, i sada ga prvi put čujem da reži, potmulo, opasno, pošto je oborio protivnika i čvrsto ga drži, ma koliko da doga udara oko sebe i valja se po zemlji.

Seljak mi sada viknu:

— Za ime božje, učitelju, zovite vašeg psa! Iskidaće mi Pluta u paramparčad!

Ja mu mirno odgovaram:

— Ma koliko ga je zvao, sada neće doći. A tako i treba da bude. Prvo neka svrši s tim govnerskim Plutom.

Doga stenje i cvili. Seljak podiže motku da joj priskoči u pomoć. Ja mu oduzeh batinu, zgrabih ga za prsa i dreknuh:

— Sto mu muka, pa taj skot je započeo.

Zamalo da napadnem seljaka.

Srećom, tako sam stajao da sam video kako Volf naglo pusti dogu i pojuri k meni, jer je mislio da sam u opasnosti. Tako mi je pošlo za rukom da ga uhvatim, jer bi inače seljaku potreban bio bar novi kaput.

Za to vreme Pluto je odmaglio. Tapšem Volf a po vratu i umirujem ga, a seljak muca van sebe:

— Pa to je sam nečastivi...

— Dakako — kažem ja ponosno. — To je stari ratnik. Ne valja započinjati s njime.

Tumaramo dalje. Iza sela leže livade, a onda počinje ledina na zovama i mogilama. U blizini brezova šumarka pase stado ovaca. Vunom pokrivena leđa sijaju im se na zahodu sunca kao staro zlato.

Najednom opazih kako Volf dugim skokovima juri prema stadu. Pomislih da je podivljao od doživljaja s dogom, pa potrčah za njim da bih sprečio pokolj među ovcama. Dovikujem pastiru:

— Pazi! Pazi na pseto!

On se smeje.

— Pa to je ovčarski pas. Neće taj ništa!

— Ipak, ipak! — vičem ja. — Ne poznaje ih! To je ratni pas!

— Koješta! — kaže ovčar. — Svejedno je što je ratni pas. Neće im ništa. Evo. Gledajte. Ta gledajte samo! Tako, kuće moje, nastavi! Doteraj ih!

Ne verujem svojim očima. Volf, Volf, koji nikada dosad nije video nijednu ovcu, goni sada stado na okup, kao da nikada ništa drugo nije radio... U dugim skokovima, lajući juri dva jagnjeta koja se behu udaljila i goni ih natrag. Kad god hoće da izmaknu na stranu, prepreči im put i uhvati ih za noge, tako da moraju pravo da idu.

— Odlično — kaže čobanin. — Samo ih štipa, savršeno tačno.

Kao da se Volf preobrazio. Oči mu sevaju, prostreljeno uho mu leprša, oprezno zaokružuje stado i vanredno je uzbuđen.

Čobanin mi izjavljuje:

— Smesta ga kupujem. Ni moj ne ume bolje. Gledajte samo kako goni stado prema selu! Taj nema šta da uči.

Ne znam šta se zbiva sa mnom. Vičem: Volf... Volf, a mogao bih zaplakati gledajući ga tako. Odrastao je pod granatama, a sada, mada mu niko nije ništa pokazao, zna šta mu je dužnost.

— Sto maraka u gotovu i jedna zaklana ovca — izjavljuje čobanin.

Ja odrečno klimam glavom i odgovaram:

— Ni za milion maraka, čoveče.

Čobanin drma glavom.

\* \* \*

Tvrde vlasi vreska češu me po licu. Savijem ih u stranu i podmetnem ruku pod glavu. Pas mirno diše pored mene, a iz daljine se čuje slab zveket klepetuša od stada. Inače je mir.

Večernjim nebom polako plove oblaci. Sunce zalazi. Tamno zelenilo zovina grmlja preliva se u mrko, i osećam kako se noćni povetarac tiho diže iz udaljenih šuma. Posle jednog časa hujaće kroz breze. Vojnicima je priroda bliska kao i seljacima i šumarima. Oni nisu živeli u sobi, oni znaju vreme vetra i cimetovom bojom obloženi miris zastrtih večeri. Oni poznaju senke što hrle zemljom kad oblaci ugrabe svetlost, oni znaju mesečev put...

U Flandriji, posle jednog besomučnog prepada, dugo je trajalo dok je stigla pomoć jednom ranjeniku. Mi smo mu obmotali sve zavoje i podvezali sve što smo mogli, ali on je i dalje krvario, prosto je iskrvario. A iza njega za sve to vreme, na večernjem nebu stajao je ogroman oblak, sasvim usamljen, kao brdo beline, zlata i rumenog bleska. Nestvaran i divan iza razrušenog mrkog predela, stajao je sasvim tih i svetao, a ranjenik na umoru ležao je tih i krvario, kao da jedan drugom pripadaju, a ipak mi je bilo nepojmljivo da je oblak na nebu tako lep i ravnodušan dok čovek umire...

Poslednji odsjaj sunca obojio je ledinu tmurnim crvenilom. Vivci uzleću kričeći. Bukavac doziva s bare. Nepomično gledam tu purpurno-smeđu površinu... Kod Huthulsta beše jedno mesto gde je na livadama bilo toliko bulki da se sve crvenelo. Zvali smo ih krvavim livadama, jer su u oluji imale bledu boju tek zgrušane, još sveže krvi... Tamo je Keler poludeo kada smo, izmučeni i umorni, prolazili jedne jasne noći. Izgledalo mu je, na nesigurnoj svetlosti meseca, da su to jezera krvi, i hteo da skoči u njih.

Zebem i pogledam gore. Čemu li ovo? Zašto mi sada tako često dolaze ove uspomene? I tako čudne, sasvim drukčije nego napolju na frontu? Da nisam suviše sam?

Volf se miče pored mene i laje u snu, sasvim visoko i tiho. Sniva li o svome stadu? Dugo sam ga gledao, onda ga probudio, pa smo se vratili.

\* \* \*

Subota je. Odoh Viliju da ga pitam hoće li sa mnom u grad, da tamo provedemo nedelju. Ali on odbija i pomisao na to:

— Sutra ovde imamo kljukanu gusku. Nikako je ne mogu izneveriti. A zašto ti ideš?

— Ne mogu nedeljom ovde da izdržim — odgovorih mu.

— Ne razumem to — kod ovakve hrane!

Odoh sam. S nekom nejasnom nadom uveče krenuh do Valdmana. Tamo je velika gužva. Neko vreme stojim i posmatram. Po parketu se kreće mnoštvo mladića koji su se provukli ivicom rata. Oni su puni samopouzdanja i znaju šta hoće, njihov svet ima jasan početak i jasan cilj: uspeh. Oni su mnogo određeniji nego mi, iako su mlađi.

Među igračima ugledah onu ljupku malu švalju s kojom sam pobedio u uanstepu. Pozvah je da igramo valcer, i onda ostasmo zajedno. Pre nekoliko dana primio sam platu i za taj novac poručujem nekoliko boca slatkog crnog vina. Pijemo ga zajedno, i što ga više pijem, sve bolje tonem u neku čudnu setu. Šta li onda reče Albert? Imati jedno biće koje tebi pripada.

Zamišljen slušam devojkino ćeretanje; kao lastavica ona cvrkuće o drugaricama, o zaradi po komadu belog rublja, o novim igrama i o hiljadu beznačajnih stvari. Kad bi joj platu povisili za dvadeset pfeniga po komadu — mogla bi ručavati u restoranu i onda bi bila zadovoljna. Zavidim joj na jasnom, jednostavnom životu, i stalno je dalje ispitujem. Svakoga ovde ko se smeje i ko je raspoložen hteo bih da pitam kako živi. Možda bi neko od njih mogao da mi kaže nešto što bi mi pomoglo.

Posle sam lastavicu otpratio kući. Stanuje u jednoj sivoj najamnoj kućerini, pod krovom. Zastali smo pred vratima. Osećam toplinu njene ruke u svojoj. Lice joj se nejasno belasa iz tame. Ljudsko lice, ruka u kojoj je toplina i život...

— Pusti me s tobom, pusti me...

Oprezno se šunjamo stepenicama koje škripe. Ja upalih šibicu, ali ona je odmah ugasi pa me uhvati za ruku i povede za sobom.

Uska sobica. Sto, divan mrke boje, postelja, na zidu nekoliko slika, u uglu šivaća mašina, probna lutka od trske i korpa s belim rubljem za šivenje.

Mala hitro donese špiritusnu lampu, pa kuva čaj od jabukovih ljusaka i deset puta već iskuvanog i ponovo osušenog čaja. Dve šolje, nasmejano malo i vragolasto lice, dirljivo plava haljinica, ljupko siromaštvo sobice, mala lastavica kojoj je mladost jedina imovina... Sedoh na divan. Da li tako počinje ljubav? Tako lako, u šali? Verovatno mora čovek pri tom preskočiti sebe sama.

Lastavica je mila. Sigurno spada u njen mali život i to da neko dođe i uzme je u naručje i opet ode. Šivaća mašina zvrji, drugi dolaze, lastavica se smeje, lastavica plače i stalno šije. Prebaci mali zastirač preko šivaće mašine, koja se time pretvori iz radnog živinčeta od nikla i čelika u humku punu crvenog i plavog svilenog cveća. Neće da se podseća na dan, ugnezdi mi se u zagrljaj, pa ćereta, cvrkuće i peva u svojoj lakoj haljinici — tanka je, bleđa, donekle izgadneta i laka da je čovek može odneti do postelje — tako joj je sladak izraz predanosti kad mi se obvije oko vrata, uzdiše i smeška se kao dete, zatvorenih očiju, uzdiše i dršće, nešto muca, duboko diše i pušta sitne krike — gledam je, stalno je gledam, hteo bih i ja da sam takav, i ćutke pitam: je li to ono?... je li to ono? — i onda me lastavica zove raznim imenima, stidljiva je, nežna i pripija se uza me — a kad pođem i upitam je: „Jesi li srećna, lastavice?“, ona me dugo ljubi i menja se u licu, maše mi, pozdravlja me i klima glavom ...

I ja silazim stepenicama i pun sam čuđenja. Ona je srećna, — kako brzo to ide. Ja ne shvatam. Zar nije ona ipak drugo biće, zaseban život, u koji ja nikad ne mogu ući? Zar ne bi ona ostala to i kad bi plamtela ljubav u meni? — O, ljubav... buktinja koja pada u ponor i pokazuje koliko je on dubok.

Prolazim ulicama prema stanici. Ne, to nije ono, ni to nije. Tu je čovek još više usamljen nego inače...

### III

Svetlosni krug lampe obasjava sto. Preda mnom leži gomila plavih svezaka. Pored njih stoji boca s crvenim mastilom. Pregledam sveske, podvlačim greške, stavljam unutra upijač i sklapam ih.

Onda ustajem. Je li to život? Ta jednolika ravnomernost dana i časova? Kako to u suštini malo ispunjava! Još ostaje vrlo mnogo vremena za razmišljanje. Nadao sam se da će me jednolikost umiriti. Ali ona me čini samo još nemirnijim. Kako su duge večeri ovde.

Idem preko dvorišta. Krave dišu i tapkaju u polumraku. Na niskim klupama pored njih čuče služavke i muzu ih. Svaka sedi zasebno, kao u nekoj sobici, čiji su zidovi cmobela tela krava. Male svetiljke trepere iznad njih u toplom isparenju staje, mleko u tankim mlazevima štrca u muzlice, a dojke devojačke njišu se u plavim cicanim haljinama. Devojke dižu glave, smeše se, dišu i pokazuju zdrave, bele zube. Oči im sijaju u tami. Miriše na selo i stoku.

Stojim neko vreme pred vratima, a onda se vratim u sobu. Pod svetlošću lampe leže plave sveske — uvek će tako ležati — hoću li ja uvek tako sedeti, sve dok polako ne ostarim i najzad umrem? Najbolje je da legnem.

Polako prelazi crven mesec preko krova koša i ocrtava mi na podu okvir prozora, kosi četvorougao sa krstom u njemu, koji se stalno pomera kako se mesec penje. Posle jednog časa dopuzio mi je na krevet, a senka krsta šunja mi se po grudima.

Ležim u velikom, crvenoplavom kariranom seljačkom krevetu i ne mogu da zaspim. Katkad mi se sklope oči, i tada šumno propadam u prostor bez granica — ali u poslednjem trenu trgne me i probudi iznenadan strah, pa dalje slušam kako na crkvenom tornju izbijaju časovi, slušam, čekam i prevrćem se.

Najzad ustajem i opet se obučem. Onda iziđem kroz prozor, izvučem i psa, pa idemo napolje, na ledinu. Mesec sija, vazduh šumi, a ravnica se daleko proteže. Taman železnički nasip je seče.

Sednem pod jedan klekov žbun. Posle nekog vremena vidim kako se pale signalne lampe na železničkoj pruzi.

Dolazi noćni voz. Tiho i metalno tutnji pruga. Pojavljuju se farovi lokomotive na horizontu i gone pred sobom ceo snop svetlosti. Voz sa osvetljenim prozorima projuri, za trenutak su mi sasvim blizu odeljenja voza s koferima i ljudskim sudbinama, ali već jure dalje, pruga polako svetluca u vlažnom sjaju, i samo je još crvena lampa pozadi voza iz daljine uprta ovamo kao usijano oko.

Gledam kako mesec postaje svetao i žut, tumaram kroz plavi suton brezovih šuma, kišne kapi vrcaju mi s granja u zatiljak, posrćem preko korenja i kamenja, a olovna zora rudi pri povratku kući. Lampa još gori — očajno pogledam po sobi — ne, to ne mogu izdržati, morao bih biti dvadeset godina stariji da bih se mogao pomiriti s time...

Umoran i iznuren pokušavam da se svučem. Ne uspevam. Ali još pre nego što zaspim stegnem pesnice — neću da napustim — još neću da napustim...

A onda opet šumno propadam u prostor bez granica...

... i oprezno se provlačim dalje. Polako, jedan po jedan santimetar. Sunce prži po žutim padinama, žutilica cveta, vazduh je vreo i tih, privezani baloni i beli oblačići protivavionskih topova vise na horizontu. Pred mojim šlemom njišu se crvene latice jedne bulke.

Sasvim slab, jedva primetan šum dopire iz preka, iza onog žbunja. Onda opet tišina. Čekam dalje. Jedna buba zelenozlatnih krila puže preda mnom uz peteljku jedne kamilice.

Njeni pipci opipavaju zupčasto lišće. Opet zatreperi lak šum kroz podnevni mir. Sada se pojavljuje iza žbuna obod jednog šlema. Pod njim čelo, svetle oči, odlučna usta — ispitivački prelaze oči predelom i spuštaju se na beli blok papira. Bezbrizno on crta skicu onog majura preko.

Izvlačim ručnu bombu. Dugo traje. Najzad leži pored mene. Levom rukom je odvrnem i brojim u sebi. Zatim je u niskom luku bacim prema kupinovu žbunju, pa brzo kliznem natrag u svoju rupu, pripijem telo na zemlju, zabijem lice u travu i otvorim usta.

Prasak eksplozije razdire vazduh, otpaci lete svirajući, jedan krik se izvije, sasvim stegnut, besomučan od užasa. U ruci držim drugu bombu i virim iz skloništa. Englez leži sada otkriven na zemlji, obe su mu kolenice otkinute, krv otiče. Lepršave trake, razvijeni uvijači vise



iza njega, on leži na trbuhu, rukama vesla kroz travu, usta mu širom otvorena, i više.

Naglo se okrene i spazi me. Zatim se odupre rukama i propne kao morski pas, izdere se na mene, i krvari, krvari... Onda mu crveno lice pobledi i upadne, pogled se slomi, oči i usta su samo još crne duplje lica što propada i polako se naginje zemlji, pa klone i padne u kamilicu. Svršeno.

Puzim dalje i hoću da se došunjam do naših rovova. Ali se još jednom osvrnuh — mrtvac je najednom oživeo, i diže se kao da hoće da potrči za mnom. Odvrnem i drugu bombu i bacim je prema njemu. Ona padne na jedan metar od njega, otkotrlja se, leži — ja brojim, brojim — zašto ne eksplodira? Mrtvac sada stoji, pokazuje mi zube, ja bacam još jednu bombu — i ona omane — sada već onaj koraknu nekoliko puta, pa potrča sa svojim patrljcima, kezi mi se i pruža ruke za mnom — bacim i poslednju bombu — padne mu na grudi, a on je samo zbriše — ja tada skočih da pobegnem, ali me izdaju kolena, meka su kao maslo, beskrajno sporo ih vučem, zalepljen sam za zemlju, trzam ih, bacam se napred, čujem već dah moga gonitelja, cimam šakama svoje olabavele noge — ali odostrag mi se sklope dve ruke oko vrata, povuku me natrag i pritisnu im zemlju, mrtvac mi klekne na grudi, dohvati zavijače koji se vuku kroz travu i obmota mi ih oko vrata. Ja izvijam glavu, naprežem sve mišiće, bacim se desno da izmaknem omći — evo, jedan trzaj, zagušni bol u grlu, mrtvac me vuče napred, ka obronku krečne jame, skotrlja me u nju, gubim ravnotežu i pokušavam da se uhvatim, klizim, padam, vičem, beskrajno pndam, vičem, udaram u nešto, vičem ... Nešto tamno lomi se u grumenje pod mojim grčevitim šakama, nešto se s treskom ruši pored mene, ja udaram o kamenje, uglove gvožđa, bez zastoja kulja dreka iza mene, oreći se prodorno, ne mogu da prestanem, čuju se drugi uzvici, neko se maša za moje ruke, ja ga odbijam; neko se spotakne o mene, ja grabim jednu pušku, napipam jedan zaklon, prinesem pušku ramenu, opalim, uvek Još vičući, onda sevne kao nož kroz tu gužvu — „Birkholc” — opet — „Birkholc” — skočim, pomoć mi dolazi, moram se probiti, otrgnem se, jurim, dobijam udarac u koleno, padem u neku meku jamu, u svetlost, blještavu, ustreptalu svetlost — „Birkholc” — „Birkholc” — samo još moji krici oštro odjekuju u praznom prostoru — najednom se i to prekine...

Preda mnom stoji seljak i njegova žena. Ja ležim pola na krevetu pola na zemlji, pored mene se izdiže sluga, ja grčevito držim u ruci štap kao pušku, mora da krvarim negde, a onda osetim da mi pseto liže ruku.

Seljanka me dršćući oslovljava:

— Šta vam je, učitelju?

Ne shvatam ništa i promuklim glasom pitam:

— Kako sam dospeo ovamo?

— Ali, učitelju ... probudite se... vi ste sanjali.

Ja se čudim:

— Sanjao, ja sanjao to?

I najednom se zasmajem, smejem se da se sve trese i boli me, smejem se...

Ali odjednom se prekinu smeh i meni, i ja prošaptah:

— To je bio engleski kapetan — onaj što onda...

Sluga trlja svoju ogrebanu ruku i govori mi:

— Snivali ste, učitelju, pa ste pali iz kreveta. Niste skoro ništa čuli, i zamalo da me niste ubili...

Ne razumem ga, bezgranično sam umoran i jadan. Onda ugledah štap u svojoj ruci. Sklonih ga i sedoh na krevet. Pas mi se gura među kolena.

— Dajte mi čašu vode, strina Šomaker — zamolih je — pa idite opet u postelju...

Nisam ponovo legao, već ogrnut ćebetom sedim za stolom. Svetlost mi gori.

Čučim tako, dugo, tiho, rasejan, kao što samo vojnici umeju sedeti kada su sami. Uznemirih se posle nekog vremena i imao sam osećaj kao da je neko u sobi.

Osećam kako mi se, polako, bez ijednog mog pokreta, vraća vid i pogled. Podigoh malo veđe i primetih da sedim pravo prema ogledalu, koje visi pored malog umivaonika. Iz njegova pomalo valovitog stakla gleda me osenčeno lice s crnim očnim dupljama. Moje lice...

Ustao sam, skinuo ogledalo i stavio ga u jedan ugao, staklom okrenutim prema zidu

\* \* \*

Jutro je. Odlazim u svoj razred. Mališani sede sklopljenih ruku. U njihovim raširenim očima još blista čedno divljenje dečjih godina. Gledaju me s punim poverenjem i verom — iznenada osetih udar u srce...

Evo, ja stojim pred vama, jedan od stotine hiljada propalih, kojima je rat uništio svaku veru i skoro svu snagu — stojim pred vama i osećam koliko ste vi življi i bliži životu nego ja — stojim pred vama i treba da vam budem učitelj i vođa. A čemu da vas učim? Da li da vam kažem da ćete kroz dvadeset godina biti iscrpeni i ubogaljeni, da će vam zakržljati najslobodniji nagon, da ćete biti nemilosrdno ukalupljeni u masovnu sobu? Ili da vam pričam da sve obrazovanje, sva kultura i sva nauka nije ništa drugo do jezovita poruga, sve dok se ljudi gasom, gvoždem, barutom i vatrom tuku u ime Boga i čovečnosti? Čemu da učim vas, mališane — vas koji ste jedini ostali čisti u ovim strahovitim godinama?

Čemu vas ja mogu naučiti? Da vam kažem kako se odvrću ručne bombe i bacaju na ljude? Da vam pokažem kako čovek bajunetom bode, kundakom ubija, ašovom kolje? Da vam pokažem kako se upire puščana cev u neshvatljivo čudo ovoga sveta, u grudi što dižu, u pluća što biju, u srce što kuca? Da vam pričam šta je tetanusno kočenje, iskidan kičmeni stub, odvaljena lobanja? Da vam opišem kako izgleda kad se rasprsne mozak, kad se razdrobe kosti, kad iscuri utroba? Da vam pokažem kako se stenje s pogotkom u trbuh, kako se ječi s pogotkom u pluća, kako se zviždi s pogotkom u glavu? Drugo ništa ne znam! Više nisam naučio!

Da li da vas odvedem do zelene i sive mape, pa da pređem pritom preko nje i da vam kažem da je tu ljubav umorena? Da li da vam objasnim da su knjige što držite, mreže kojima mame vaše bezazlene duše u korov fraza i žičanu mrežu lažnih pojmova?

Evo, pred vama stojim ja, okaljani krivac, i trebalo bi da vas zamolim: ostanite kakvi ste i ne dajte da toplu svetlost detinjstva zloupotrebe za šiljati plamen mržnje! Oko vaših glava još je dah nevinosti — kako mogu ja da vas učim! Iza mene jure još krvave sene prošlosti — otkud ja smem među vas! Zar ne moram prvo da postanem opet čovek!

Osećam kako se širi grč po meni, kao da postajem kamen i kao da ću se razdrobiti. Polako se spuštam na stolicu i shvatam da ne mogu više ostati ovde. Pokušavam nešto da dokučim, ali ne uspeva. Tek posle izvesnog vremena, koje mi se učini beskrajno, popušta ukočenost. Ustanem i s mukom izgovorim:

— Deco, možete ići. Danas nema nastave.

Mališani me pogledaše, da se slučajno ne šalim. Ja potvrđujem glavom.

— Da, istina je — idite i igrajte se danas — ceo dan — igrajte se u šumi — ili s vašim psima i mačkama — sutra tek dođite opet...

Pobacaše s kloparanjem kutije u torbe pa s cvrkutanjem i bez daha se guraju napolje.

Spakovao sam svoje stvari i otišao do susednog majura da se oprostim sa Vilijem. On je u košulji, naslonjen na prozor i vežba na violini „U maju sve oživi”. Na stolu je obilna večera. Vili sa zadovoljstvom izjavljuje:

— To mi je treća danas. Primetio sam da mogu gutati i zalihe, kao kamila.

Saopštih mu da ću večeras otputovati. Vili nije čovek koji mnogo ispituje. Zamisli se pa mi reče:

— Nešto ću ti kazati, Ernst! Ovde jeste dosadno, ali dok imam ovakvu hranu — i pri tom pokaza na sto — ni sa deset konja me ne mogu izvući iz ove Pestalocijeve štale.

S tim rečima izvuče ispod divana sanduk piva.

— Jaka struja — smeška se držeći etiketu pred lampom.

Dugo sam ga gledao, a onda mu rekoh:

— O, Vili, hteo bih da sam kao ti!

— To ti verujem — smeška se on i s praskom otkači otvarač na boci.

Idem prema stanici, a iz komšijske kuće dotrča nekoliko devojčica zamazanih usta i s lepršavim trakama u kosi. Baš su sahranile u vrtu mrtvu krticu i pomolile se bogu za nju. Pokloniše mi se i pružiše ruke:

Do viđenja, gospo'n učitelju.

# ŠESTI DEO

# I

— Ernst, moram već jednom govoriti s tobom — oslovi me moj otac.

Mogu misliti šta će sada biti. Danima hoda brižan i nagoveštava mi. Ali dosad sam mu uvek izmicao, jer sam retko kad kod kuće.

Odosmo u moju sobu. On sede na divan i zabrinuto gleda preda se.

— Brinemo se za tvoju budućnost, Ernst.

Sa police za knjige uzmem kutiju s cigaretama i nudim ga. Lice mu se malo razvedri, jer je cigara dobra. Dobio sam ih od Karla, a on ne puši bukovo lišće.

— Jesi li zaista napustio tvoje učiteljsko mesto? — pita me on.

Ja potvrđujem glavom.

— Zašto si to učinio?

Ja sležem ramenima. Kako da mu objasnim? Ja i on smo potpuno različiti, i dosad smo se sasvim dobro slagali zato što se uopšte nismo razumeli.

— Pa šta će sada biti? — pita me dalje.

— Nešto će biti, sasvim je svejedno šta — kažem ja.

On me preplašeno gleda, a onda počne da govori o dobrom i uglednom pozivu, o napredovanju, o mestu u društvu. Slušao sam ga s tronutošću i dosadom i mislio o tome kako je čudnovato da je ovaj čovek moj otac, koji je ranije odlučivao o mojoj sudbini. Ali on me nije mogao da zaštiti kroz sve one godine napolju, on mi nije mogao da pomogne čak ni u kasarni, svaki je podoficir tamo bio jači od njega. Sve sam morao sam da izdržim, i bilo je sasvim svejedno da li postoji ili ne.

Kada je završio, natočih mu čašu konjaka i sedoh pored njega.

— Slušaj, oče, možda imaš pravo. Ali ja sam naučio da živim u podzemnoj rupi, sa kriškom hleba i tankom čorbom. Bio sam zadovoljan čim se nije pucalo. Stara baraka već je bila luksuz, a slamarica za vreme odmora u pozadini pravi raj. Onda možeš pojmiti da sam sada zadovoljan što živim i što se ne puca više. Ono malo

jela i pića što mi treba verovatno ću nekako skupiti, a za sve ostalo imam vremena u mom dugom životu.

On ne može da se pomiri s time.

— Da. Ali to nije nikakav život, tako u vetar...

— Kako se uzme — velim mu ja. — Ja smatram da to nije život ako bih jednom mogao reći da sam trideset godina iz dana u dan išao u istu učionicu ili u istu kancelariju.

Sa čuđenjem mi odgovori:

— Ja već dvadeset godina idem u fabriku kartona, pa sam ipak doterao da budem samostalan majstor.

— Ali ja neću da doteram ni do čega, oče, ja hoću samo da živim.

— I ja sam valjano živio — dobaci mi on s primesom ponosa. — Nisam badava izabran za člana zanatske komore.

— Budi srećan što ti je sve tako glatko išlo — odgovorih mu.

— Ali moraš i ti da postaneš nešto — jadikuje on.

— Zasad mogu da se zaposlim u radnji jednog ratnog druga, koji mi je to ponudio — rekoh mu da bih ga umirio. — Tu ću zaraditi koliko mi treba.

On vrti glavom.

— I zato napuštaš lepo činovničko mesto?

— Često sam već morao da ponešto napuštam, oče.

Zabrinuto povuče dim iz svoje cigare.

— Imao si čak i pravo na penziju.

Ja odmahujem.

— Ah, koji će od nas vojnika doživeti šezdeset godina! Puni smo svačega, što će se tek kasnije pojaviti — mi ćemo sigurno ranije odapeti. Ni pored najbolje volje ne mogu zamisliti da ću doživeti šezdeset godina. Video sam suviše mnogo dvadesetogodišnjih ljudi kako umiru.

Zamišljen pušim i posmatram oca. Još osećam da mi je on otac, ali on je uz to i mio stariji čovek, oprezan i pedantan, čiji nazori nemaju za mene više nikakve važnosti. Mogu dobro da zamislim kakav je bio na frontu: uvek bi se moralo pomalo paziti na njega, i on sigurno nikad ne bi postao podoficir.

\* \* \*

Oдох Ludvigu. On sedi među hrpom brošura i knjiga. Rado bih hteo da razgovaram s njime o svemu što mi je na duši, jer imam osećaj da bi mi možda on mogao pokazati neki put. Ali danas je i on nemiran i uzbuđen. Neko smo vreme ćaskali o beznačajnim stvarima, a onda mi reče:

— Sada moram lekaru ...

— Opet zbog srdobolje? — pitam ga.

— Ne — zbog nečeg drugog.

— A šta ti je još, Ludvig? — pitam ga začuđeno.

On ćuti neko vreme, usne mu dršču, a onda mi kaže:

— Ne znam.

— Da pođem s tobom? I tako nemam nikakva posla...

On potraži svoju kapu.

— Dobro, hajde.

Uz put me ponekad krišom pogleda sa strane. Čudno je potišten i ćutljiv. Skrenusmo u Ulicu lipa i uđosmo u jednu kuću, pred kojom je malen, bedan vrt sa grmljem. Pročitah belu emajliranu tablu na vratima: Dr med. Fridrih Šulc, specijalista za kožne i polne bolesti. Zastadoh.

— Šta je to, Ludvig?

On me pogleda bled.

— Još ništa, Ernst. Imao sam pre neki ćir. Sada mi se povratio.

— Ako ništa drugo nije, Ludvig — sa olakšanjem mu velim. — Kakve sve gnojnice ja imam! Kao dećje glavice. To dolazi od surogatne ishrane.

Zazvonismo. Otvori nam sestra nudilja u belom mantilu. Obojica smo grdno zbunjeni i ulazimo zajapureni u ćekaonicu. Sami smo, hvala bogu. Na stolu leži gomila svezaka, „Sedmice”. Prelistavamo ih. Prilićno su stare. U njima se govori baš o miru u Brest-Litovsku.

Ulazi lekar. Blistaju mu naoćari. Vrata što vode u ordinaciju upola su otvorena iza njega. Unutra se vidi stolica od niklenih cevi i kože, zazorno praktićna, da se ćoveku srce stegne.

Smešno je kako mnogi lekari imaju naroćitu sklonost da s bolesnicima postupaju kao s decom. Zubari su u tom pogledu prosto za studiju, ali izgleda da su i ovi takvi.

— No, gospodine Brajeru — klepeće naoćarka — moraćemo ovih dana da se upoznamo malo bliće.



Ludvig stoji kao avet i guši se.

— To znači...

Lekar klima glavom hrabreći ga.

— Da, rezultat pregleda krvi je stigao. Pozitivan. Sada ćemo da objavimo rat toj žgadiji.

— Pozitivan — muca Ludvig. — To znači, dakle...

— Da — odgovara lekar. — Moramo preduzeti malo lečenje.

— To znači, dakle, da imam sifilis?

— Da.

Jedna zonzara zuji po sobi i udara u prozor. Vreme stoji. Vazduh između zidova zagušljiv je da se prosto lepi. Svet se izmenio. Jeziva sumnja postade jeziva stvarnost.

— Nije li to zabuna? — pita Ludvig. — Ne bi li se mogao ponovo praviti pregled krvi?

Lekar odrečno vrti glavom.

— Bolje da ranije počnemo s lečenjem. Ovo je sekundarni stadijum.

Ludvig guta.

— Je li izlečivo?

Lekar živnu. Lice mu je bilo skoro veselo od pouzdanja.

— Potpuno! Evo, ove cevčice ovde, njih ćemo prvo uštrcati kroz pola godine. Onda ćemo videti šta ćemo dalje. Možda ništa više neće ni biti potrebno. Lues se danas može lečiti.

Lues — odvratna reč. Zvuči kao tanka, duga zmija.

— Na frontu ste ga dobili? — pita lekar.

Ludvig potvrđuje glavom.

— Zašto se niste odmah lečili?

— Nisam znao šta je. Nikad nam nisu o tome govorili. A i pojavio se mnogo kasnije, i izgledao je sasvim bezazlen. Zatim je nestao sam od sebe.

Lekar vrti glavom, pa ovlaš primeti:

— Da, to je naličje medalje.

Ja bih ga najradije klepnuo stolicom po glavi. Šta on zna kako je kad se dobiju tri dana dopusta za Brisel, i kad se iz jama, povraćanja, blata i krvi večernjim vozom stigne u grad sa ulicama, fenjerima, svetlošću, radnjama i ženama, s pravim hotelskim sobama i belim kadama, u kojima se može brčkati i zgrebati prljavština, s lakom muzikom, terasama i uhlađenim teškim vinom...

Šta on zna koliku draž ima već plavo isparenje sutona u kratkim trenucima između užasa i užasa, koji su kao pukotine u oblacima, kao divlji krici života u kratkim razmacima između smrti i smrti. Ko zna nećemo li kroz koji dan visiti u bodljikavim žicama izlomljenih kostiju, i urlati, gušiti se od žeđi, lipsavati... Još jedan gutljaj od toga teškog vina, još jednom udahnuti, još jedan pogled baciti u taj nestvarni svet boja u prelivima, snova, žena i uzbudljivog šapata, reči, od čega se pretvara u crne fontane, od čega se rastvaraju godine blata, besa i beznadežnosti i sladak, kliktav vrtlog uspomena i nada ... Sutra će već dojuriti smrt sa topovima, ručnim granatama, bacačima plamena, krvlju i uništenjem ... Ali danas je tu još ova nežna koža, koja odiše i mami kao život sam, koja neshvatljivo zavodi, tu su sene u potiljku, tu meke ruke — pršti i seva, pada i struji, a nebo gori... Ko će tada još na to misliti da u tom šapatu i omami, u tom mirisu, u toj koži može da leži i ono drugo, ono što vreba, krije se i prikrada, čeka: lues... Ko zna i ko želi da to zna, ko misli uopšte dalje od današnjice — sutra je možda već svemu kraj ... Prokleti rat nas je naučio da vidimo i grabimo samo ovaj trenutak.

— A sada? — pita Ludvig.

— Što pre početi.

— Onda odmah sada — kaže Ludvig mirno.

Ode s lekarom u ordinaciju.

Ja ostadoh u čekaonici. Iskidah nekoliko sveski „Sedmice”, u kojima sve sija od parada, pobeda i sočnih fraza ratom zanesenih pastora.

Ludvig se vraća. Ja mu šapnuh:

— Idi još jednom lekaru, ovaj sigurno ništa ne zna. Ovaj pojma nema.

On umorno odmahuje, i ćutke silazimo niza stepenice. Dole, ne gledajući u mene, naglo se opršta:

— Do viđenja...

Ja ga pogledah. Naslonio se na ogradu i grčevito stegao ruke u džepovima.

— Šta ti je? — pitam ga uplašeno.

— Hoću da idem — odgovara on.

— Onda mi bar daj šapu — kažem mu začuđeno.

Drhtavim usnama odgovori:

— Sigurno sada ne želiš više da me se dotakneš ...

Stoji kod ograde oprezan i tanak, u istom stavu kao što je stojao naslonjen uz nagib rova, žalosna lica i spuštenih veđa.

— Ah, Ludvig, Ludvig, šta rade to s nama! Zar ja da te ne dotaknem, majmune, zvekane glupi. Evo, dotičem te se, sto puta te se dotičem ...

Guši me, do vrata, čak i ridam, ja magarac, pa ga obgrlim i pritisnem uza se, osećam kako drhti...

— Ah, Ludvig, sve je to koješta. Možda ga i ja imam. Smiri se sada, sve će to urediti ona naočarka...

On dršće, dršće, a ja ga čvrsto držim.

## II

U gradu su za posle podne zakazali demonstracije. Mesecima svuda rastu cene, i beda je veća nego što je bila za vreme rata. Plate nisu dovoljne da čovek nabavi ni ono što je najnužnije, a često se ništa ne može kupiti i kada imate novaca. Ali zato niču bifei i lokali za igranje, a cvetaju prevare i crna berza.

Ulicama kruže grupe radnika štrajkača. S vremena na vreme nastane gužva. Govori se da je vojska na okupu u kasarnama. Ali to se još ne vidi.

Razležu se uzvici „živeo” i „dole”. Na jednom uglu neko drži govor. A zatim opet sve učuti.

Polako se približava kolona ljudi u izbledelim uniformama s fronta. Podeljena je u grupe, sve u četvornim redovima. Napred nose velike bele table: „Gde je zahvalnost otadžbine?”, „Ratni invalidi gladuju”.

Table nose oni koji su izgubili po jednu ruku. često se osvrću da vide ide li kolona za njima. Jer oni su najbrži.

Za njima idu ljudi s ovčarskim psima na kratkom kaišu. životinje nose o vratu crveni krst slepih. Pažljivo idu pored svojih gospodara; zastane li povorka, odmah sednu, a slepi se zaustave. Psi s ulice poneki put upadaju u kolonu, laju i mašu repom da bi se igrali i gušali s njima. Ali ovi samo okrenu glavu, ne obazirući se ni na njuškanje i lajanje. Doduše, uši su im uvek krute, pažljivo načuljene, i oči žive, ali idu kao da nikad više neće trčati ni skakati, kao da shvataju čemu služe. Razlikuju se od svojih drugova kao milosrdne sestre od veselih prodavačica. Oni drugi psi dugo i ne njuškaju; posle nekoliko minuta odustaju i brzo se gube, tako da izgleda kao da beže od nečega. Ostao je samo jedan grdan mesarski pas, sa široko raskrečenim prednjim nogama, i laje, polako, duboko i tužno, sve dok povorka ne prođe mimo njega...

Čudnovato je: svi su ovi ljudi u borbi oslepili i stoga se kreću drukčije nego oni koji su slepi od rođenja. Pokreti su im žustriji, a utoliko i oprezniji, još im nedostaje sigurnost kao onima iz mnogih tamnih godina. U njima živi uspomena na boje, nebo, zemlju i suton.

Kreću se kao da još imaju oči, nesvesno dižu i okreću glave da pogledaju onoga koji govori s njima.

Poneki nose crne poklopce ili zavoje na očima, a većina je bez njih, kao da su tako još malo bliže bojama i svetlosti. Bleda rumen večeri sjaji se iza njihovih oborenih glava. U izlozima se pale prve svetiljke. Oni međutim ne osećaju na svojim čelima blag i nežan lahor večeri — polako idu u svojim grubim čizmama kroz večiti mrak, koji se kao oblak širi oko njih, dok im se misli uporno i turobno veru po onim sitnim brojkama koje treba da im znače hleb, opstanak i život, a ipak ne mogu da to znače. U ugašenim komorama mozga tromo se pokreću glad i beda. Bespomoćni i puni straha, oni osećaju njihovu blizinu, ali ne mogu da ih vide ni preduzmu išta protiv njih, osim da u ovako velikom broju polako idu ulicama i svoja mrtva lica dižu iz mraka na svetlost sa nemom molbom da to vide oni koji još mogu videti.

Za slepima se redaju jednooki, iskidana lica ranjenih u glavu, iskrivljena i nabrekla usta, glave bez nosa i bez donje vilice, cela lica pretvorena u jedan jedini ožiljak sa nekoliko rupa tamo gde su bila usta i nos. Ali, iznad sve te pustoši: tihe, tužne čovečje oči što pitaju

...

Za njima se nižu dugi redovi onih bez nogu. Mnogi već imaju veštačke udove, koji, pri hodu, koso napred izmiču i sa škripom udaraju o kaldrmu, kao da je ceo čovek veštački, od gvožđa sa šarkama.

Onda dolaze oni koji se tresu. Njihove ruke, glave, odela, tela tresu se kao da još dršću od užasa. Oni više ne vladaju sobom, volja im se utulila, mišići i živci se pobunili protiv mozga, oči su im tupe i nemoćne.

Jednooki i jednoruki guraju pred sobom, u malim pletenim kolicima s pokrivačem od voštanog platna, teško povređene koji mogu da žive samo još u tim kolicima. Nekoliko njih vuku plitka ručna kolica, kakva upotrebljavaju stolari za prenos postelja i sanduka. Na njima sedi samo jedan trup. Uopšte nema nogu. To je gornji deo tela jednoga snažnog čoveka, i ništa drugo. On ima temeljit potiljak i široko, čestito lice s velikim brcima. Mogao je biti upakivač nameštaja. Pored njega je tabla s krivim slovima, koju je, verovatno, sam napisao: „ I ja bih radije hodao, drugovi”. Ozbiljna lica sedi,

samo se katkad odupre rukama i odbaci malo dalje, da bi drukčije seo.

Kolona se polako vuče ulicama. Tišina nastaje tamo kuda prolazi. Na uglu Kukaste ulice mora da stoji. Tamo se podiže nov veliki lokal za igranje, pa je ulica zakrčena gomilama peska, kolima cementa, skelama, između skela, iznad ulaza, već plamte crvena električna slova: „Astorija”, bife i restoran. Kolica s trupom stoje baš ispod toga i čekaju da sklone nekoliko gvozdениh šipki. Taman žar natpisa razliva se po njemu i boji mu lice, koje nemo posmatra, sumorno i crveno kao da je nabreklo od neke užasne strasti i kao da će ovog časa prsnuti sa strašnim krikom.

Ali kolona krenu dalje, i ono je opet lice upakivača nameštaja s bolničkim bledilom u bledom večeru, i zahvalno se osmehuje kad mu neki drug gurne cigaretu među usne. Tiho prolaze grupe ulicama, bez uzvika, bez ogorčenja, pribrano, samo s jednom tužbom, ne optužbom — oni znaju: ko ne može više da puca, nema mnogo čemu da se nada. Oni će otići do gradske većnice i tamo, verovatno, stojati neko vreme, nekakav sekretar će im nešto govoriti, a onda će se razići i zasebno vraćati u svoje sobe, u svoje teskobne stanove, bledej deci i sivoj bedi, bez mnogo nade. Zatočenici sudbine koju su im drugi pripremili...

\* \* \*

Što je kasnije, grad je sve nemirniji. S Albertom hodam ulicama. Na svim uglovima stoje grupe ljudi. Kruže razni glasovi. Govori se da se vojska već sukobila s radnicima demonstrantima.

Iz kraja Bogorodičine crkve iznenada odjeknu puščani pucnji, prvo pojedinačni, a zatim čitavi plotuni. Albert i ja se pogledasmo, pa bez reči krenusmo u pravcu pucnjave.

U susret nam trči sve više ljudi koji viču:

— Donesite oružje, banda onih gadova puca!

Mi požurismo. Provlačimo se kroz grupe, probijamo se dalje, sada već trčimo — neko mučno, opasno uzbuđenje goni nas napred. Dahćemo. Pucnjava se sve više pojačava.

— Ludvig! — viknuh ja.

On trči pored nas. Usne mu stisnute, vilične kosti isturene, oči hladne i napregnute, lice mu je opet kao u rovu. I Albertovo. I moje. Jurimo za puščanom pucnjavom kao za nekim signalom koji nas stravično privlači.

Masa ispred nas odstupa s vriskom. Mi se probijamo kroz nju. Žene drže kecelje pred očima i beže. Razleže se urlik besa. Odvlače jednog ranjenika.

Stižemo na pijacu. Tamo se utvrdila vojska kod gradske većnice. Bledo odsijavaju čelični šlemovi. Pred stepenicama mitraljez u pripravnosti. Trg je prazan; samo po ulicama koje se ovamo ulivaju tiska se svet. Bila bi ludost ići dalje. Mitraljez vlada trgom.

Jedan ipak ide napred, sasvim sam. Iza njega kulja masa iz uličnih creva, ključa oko kuća i zbija se u crnu gomilu.

Ali on je daleko ispred svih. Iz senke koju baca crkva izbio je na mesečinu nasred trga. Jasan, oštar glas viknu:

— Natrag!

Onaj diže ruke. Mesečina je tako jaka da se vidi kako mu, u tamnoj duplji usta, blesnuše zubi kad poče da govori:

— Drugovi...

Utišao se. Njegov glas je usamljen između crkve, ogromne gradske većnice i senki, usamljen je na trgu kao lepršav Holub.

— Drugovi, ostavite oružje! Zar ćete pucati na svoju braću! Ostavite oružje i dođite k nama!

Nikada nije mesec bio tako svetao. Uniforme na stepenicama gradske većnice blede su kao kreda. Prozori se belasaju. Obasjana polovina crkvenog tornja je ogledalo od zelene svile. Kameni vitezovi na ulazu, sa kacigom i virirom, blješteći iskaču iz osenčena zida.

— Natrag, inače pucamo! — čuje se hladna naredba.

Pogledam Ludviga i Alberta. To je bivši komandir naše čete!

To je Helov glas. Neka napetost me davi kao da prisustvujem kakvom pogubljenju. Znam: Hel će pucati.

Tamna masa ljudi kreće se u senci kuća, koleba se i mumla. To traje čitavu večnost. Onda se sa stepenica odvojiše dva vojnika s puškama i pođoše ka onome usamljenom u sredini, čini nam se da je beskrajno dugo trajalo dok su dospeli do njega, izgleda nam da tapkaju u mestu, po sivom glibu, kao svetlucave lutke od krpa s

puškama spremnim za pucanje. Onaj ih mirno sačeka. Kad su stigli do njega, on poče iznova:

— Drugovi ...

Oni ga uhvatiše pod miške i gurnuše napred. On se ne brani. Vuku ga tako brzo da sve posrće. Tada se u pozadini zaoriše uzvici, masa se pokrenu, čitava ulica krenu polako, nepravilno napred. Jasni glas komanduje:

— Brzo natrag s njime! Pucaću!

Zapršta plotun u vazduh. Onaj se iznenada otrže, ali se ne spasava nego juri koso ka mitraljezu.

— Ne pucajte, drugovi!

Još se ništa nije desilo, ali masa, kad vide da onaj bez oružja trči dalje, i sama polako pođe napred. Talasa se u jednom uskom ogranku duž crkve. U narednom trenutku komanda polete trgom, kao grmljavina prolama se štektanje mitraljeza i mnogostruko odjekuje od kuća, a s fijukom i praskom udaraju kuršumi o kaldrmu.

Munjevitom brzinom sklonili smo se iza ispusta neke kuće! U prvi mah me ukoči neki gadan strah, kao nikada na frontu. Zatim se pretvori u bes. Video sam kako se onaj usamljen čovek okrenuo i pao napred. Oprezno virim iza ugla. Baš sada opet pokušava da se uspravi, ali ne može. Ruke mu se polako opuštaju, glava klonu i, kao da je beskrajno umoran, trup mu se spušta na kaldrmu, tada se razveza klupče u mome grlu i ja viknuh:

— Ne! Ne!

Oštar krik moj stoji između zidova kuća. Osetih tada kako me neko gurnu u stranu. Ludvig Brajer ustaje i odlazi preko trga onoj tamnoj mrtvačkoj gomili. Ja viknuh:

— Ludvig!

Ali on ide dalje — dalje. Unezveren buljim za njim...

— Natrag! — ponovo odjekne komanda sa stepenica gradske većnice.

Ludvig zastade za trenutak pa doviknu prema većnici:

— Zapovedajte samo, poručniče Hel, neka i dalje pucaju!

Zatim ode dalje i sagnu se pored onoga što leži na zemlji.

Vidimo kako jedan oficir napušta stepenice. Nesvesno se odjednom stvorismo pored Ludviga, i očekujemo onoga što dolazi i nosi samo palicu kao oružje. Ne okleva ni za časak, iako smo trojica ovde i



mogli bismo ga odvući kad bismo hteli, jer se njegovi vojnici ne bi usudili da pucaju iz straha da njega ne pogode.

Ludvig se uspravi.

— Čestitam vam, poručniče Hel. Ovaj čovek je mrtav.

Mlaz krvi teče ispod kaputa mrtvog i kaplje u brazde između kamenja kaldrme. Pored tanke i žute desne ruke, isklizle iz rukava, skuplja se krv u lokvi, koja se crni presijavajući na mesečini.

— Brajer — iznenadi se Hel.

— Znete li ko je ovo? — pita ga Ludvig.

Hel ga gleda i mrda glavom.

— Maks Vajl.

Hteo sam ga pustiti da umakne — kaže Hel posle nekoliko trenutaka, skoro zamišljen.

Mrtav je — odgovara Ludvig.

Hel sleže ramenima.

- Bio nam je drug — nastavlja Ludvig.

Hel ne odgovara. Ludvig ga hladno gleda.

— Krasan zanat!

Na to se Hel pokrete i mirno izjavi:

— To nije važno. Važan je samo cilj — mir i red.

Ludvig ga prezrivo pogleda.

— Cilj... otkad se vi izvinjavate? Cilj! Vama treba zanimanje — u tome je sve. Povucite vaše ljude da ne bi i dalje pucali!

Hel odmahnu nestrpljivo.

— Moji će ljudi ostati. Kad bi se povukli, sutra bi ih napali sa desetostrukom jačinom. I sami to znate. Kroz pet minuta ću posesti ušća ulica. Dogle imate vremena da mrtvacu odnesete.

— Dižite ga — kaže nam Ludvig.

Zatim se još jednom obrati Helu.

— Ako se sada povučete, niko vas neće napasti. Ako ostanete, biće novih žrtava. Zbog vas! Znete li to?

— Znam — odgovori on hladno.

Još jedan časak stojimo jedan prema drugom. Hel nas posmatra redom. Čudesan je ovo trenutak. Nešto se lomi.

Onda smo podigli i poneli labavo telo Maksa Vajla. Pred nama se otvorio širok prolaz. Lete krici: „Psi plaćenički!”... „Krvava policija!” ... „Ubice!”

Iz leđa Maksa Vajla kaplje krv.

Unesosmo ga u najbližu kuću. To je holandski bife. Nekoliko bolničara već su tu i previjaju dvojicu koji leže na parketu za igranje. Jedna žena s krvavom keceljom ječi i neprestano hoće kući. S mukom je zadržavaju dok ne stignu nosila i lekar. Ranjena je u trbuh. Pored nje leži jedan čovek na kome je njegov stari vojnički koporan. Metak mu je probio oba kolena. Pored njega kleči i kuka njegova žena:

— Pa on ništa nije učinio! Samo je tuda prolazio! A ja sam mu donela ručak! Samo ručak njegov...

Pokazuje prstom na siv emajlirani lonac.

Igračice iz holandskog bara zbile se u jedan ugao. Poslovođa trčkara i uzrujan pita ne bi li se ranjenici mogli odneti na neko drugo mesto. Propašće mu radnja ako se počne pričati o tome. Nijedan gost neće više hteti da igra. Anton Demut, u svojoj zlatnoj portirskoj uniformi, ranjenikovim ustima prinosi flašu konjaka. Poslovođa za zgranuto gleda i daje mu znake. Ali se Anton ne da zbuniti. Ranjenik pita:

— Veruješ li da ću spasti noge? Ja sam šofer!

Stižu nosila. Napolju opet prašte pucnji. Mi skočismo. Vriska, galama i tresak okna. Istrčasmo.

— Razvalite kaldrmu! — viče neko i udara pijukom među kamenje.

Bacaju dole dušeke, stolice i jedna dečja kolica. Sa trga sevaju pucnji. Pozadi pršti sa krova.

— Gasi fenjer!

Jedan čovek iskoči i razbi ga ciglom. Odmah se smrači.

— Kozole! — viknu Albert.

On je. Pored njega je Valentin. Pucnji su ih sve privukli kao čopor. Kozole urla:

— Ernst, Ludvig, Albert, napred! Te svinje pucaju na žene.

Ležimo po kapijama, kuršumi zvižde, ljudi se deru, mi smo preplavljeni, zahvaćeni, podivljali, pomahnitali od mržnje — krv prska po kaldrmi, opet smo vojnici, ponovo nas je uhvatilo, s praksom i bukom huji rat nad nama, između nas, u nama — svemu je kraj, drugarstvo je izrešetano mitraljezom, vojnici pucaju na vojnike, drugovi na drugove — kraj, kraj...

### III

Adolf Betke je prodao svoju kuću i preselio se u grad.

Kada je primio natrag svoju ženu, izvesno vreme bilo je dobro. On je radio svoj a ona svoj posao, i izgledalo je da će se opet sve srediti.

Ali selo je počelo da zucka. Kada je žena uveče prolazila sokakom, dobacivali su joj: momci su joj se drsko smejali u lice; žene su, sa jasnim smeranjem, sklanjale svoje suknje ispred nje. Nikada ništa žena nije govorila Adolfu o tome. Ali je slabila i svakog dana bila sve bleđa.

Slično je bilo i s Adolfom. Ako bi ušao u krčmu, razgovor bi prestao; ako bi posetio koga, dočekivan je zbunjenim ćutanjem; postepeno su se pomaljala prikrivena pitanja; u pijanstvu su se javljale glupe primedbe, a posle njih se ponekad zaorio podrugljiv smeh. Nije znao šta da radi, jer zašto bi, najzad, imao da polaže račune selu o nečem što je njegova lična stvar, a što nije shvatio ni sam pastor, koji ga je zovoljno posmatrao iza svojih naočara kad bi prošao pored njega. To ga je mučilo. Ali ni Adolf nikad nije govorio o tome sa svojom ženom.

Tako su jedno vreme živeli jedno pored drugog, sve dok se buntovnici ne osmeliše jedne subote i nešto teže dobaciše ženi u Adolfovom prisustvu. Adolf planu. No ona ga uhvati za ruku.

— Mani, često čine to, pa skoro i ne čujem više.

— Često?

Najednom mu bi jasno zašto je postala tako tiha. Kao pobesneo skoči da uhvati jednog od lajavaca. Ali su oni iščezli iza zbijenih leđa svojih drugova.

Otišli su kući i legli ćutke. Adolf je netremice gledao preda se. Začu tih, pritajan zvuk. Žena je plakala pod jorganom. Možda je ona često tako ležala dok je on spavao. Tiho joj reče:

— Budi mirna, Marija, makar svi govorili.

Ali ona je i dalje plakala. Osećao se nemoćan i usamljen. Neprijateljska pomrčina beše iza prozora, a drveće je šumelo kao

stare torokuše. Pažljivo stavi ruku ženi na rame. Ona ga pogleda suznih očiju.

— Adolfe, pusti me da odem, onda će prestati sa tim...

Ustala je. Sveća je još gorela. Njena velika senka njihala se po odaji, klizila po zidovima, a ona je bila sitna i slaba pri maloj svetlosti. Sedela je na rubu postelje i mašila se čarapa i bluze. Zajedno s njom se mašila i njena čudnovata ogromna senka, kao nečujna sudbina koja se iz crne zasede spolja ušunjala kroz prozor, pa se groteskno, izobličeno, podrugljivo ceri i sve njene pokrete pravi uporedo s njome — kao da će sada odmah da napadne svoju žrtvu i odnese je u šumni mrak.

Adolf skoči i brzo navuče na prozore bele zavese od muslina, kao da će time odvojiti nisku sobicu od noći, koja kroz crne četvrtaste rupe s pohlepnim očima buljine zuri unutra.

Žena je već navukla čarape i mašila se prsnika. Adolf se tada stvori pred njom.

— Marija...

Ona pogleda gore i spusti ruke. Prsnik joj pade na zemlju. Adolf ugleda jad u njenim očima, jad bednog stvora, jad pretučene životinje, sav očajnički jad onih koji ne mogu da se brane. Obuhvati je oko ramena. Kako je topla i meka! Kako mogu kamenjem da se bacaju na nju? Zar nemaju oboje dobru volju? Zašto ih tako nemilosrdno draže i gone? Privuče je sebi, a ona je popuštala, pa mu obavila ruku oko vrata i položila glavu na rame. Stojali su tako, priljubljeni, u spavaćicama, zebli su, osećali jedno drugo i hteli toplinom svojom uzajamno da se iskupe, pa su seli na kraj kreveta i razgovarali malo, a kad su senke opet zadrhtale pred njima na zidu, jer je stenjak koso goreo i plamen se gasio, povuče Adolf ženu nežnim pokretom natrag u postelju, a to je značilo: ostajemo zajedno, iznova ćemo pokušati — i reče onda:

— Otići ćemo odavde, Marija.

To je bio izlaz.

— Da, Adolfe, hajd'mo odavde!

Zatim se baci na njega i tek sada poče glasno da plače. On ju je čvrsto držao i stalno joj ponavljao:

— Sutra ćemo tražiti kupca, odmah sutra...

I u vrtlogu namera, nade, besa i tuge, uze je on, i očajanje postade žar, dok nije umukla i plač joj se stišao kao u deteta, pa najzad nestao u iscrpenosti i blaženom disanju.

Sveća se ugasila, senke su nestale, žena je spavala, ali Adolf je dugo još budan ležao u svome krevetu i razmišljao. Kasno u noć probudi se žena i oseti da su na njoj čarape koje je navukla kad je htela da ode. Svuče ih i pogladi pre no što ih stavi na stolicu do kreveta.

Posle dva dana Adolf Betke je prodao svoju kuću i radnju. Uskoro zatim našao je u gradu stan u zamenu. Nameštaj su natovarili. Psa su morali ostaviti. Najteže mu je bilo rastati se od vrta. Nije bilo baš lako otići, i Adolf nije znao šta će još ispasti iz toga. Žena međutim beše usrdna i tiha.

\* \* \*

Kuća u gradu vlažna je i mračna, ograde na stepenicama prljave i obložene mirisom perionice, vazduh zagušljiv od mržnje suseda i neprovetrenih soba. Ovde je malo posla ali utoliko više vremena za razmišljanje. Njih dvoje ne mogu da se raspolože. Izgleda kao da je sve pošlo za njima.

Adolf sedi u kuhinji i ne može da shvati da nikako ne biva bolje. Uveče, kad sede jedno prema drugom, pošto pročitaju novine i raspreme sto, oko kuće opet praznina sete i već ga hvata nesvestica od osluškivanja i razmišljanja. Žena je povazdan zaposlena; ona čisti štednjak, i, kada joj on kaže „Hodi, Marija”, ostavlja krpu i šmirglu i prilazi mu, a kad je privuče i, s osećanjem bedne usamljenosti, šapuće joj „savladaćemo”, ona klima glavom, ali ostaje tiha i nije tako vesela kao što bi on želeo. On ne zna da to zavisi od njega isto kao i od nje, da su se oni razišli za one četiri godine što nisu bili zajedno i da su sada postali teški jedno drugom. On navaljuje na nju: „Pa kaži bar nešto ..Ona se uplaši i rado mu nešto kaže. Ali šta da govori? Šta se krupno događa u ovoj kući, u njenoj kuhinji? Kada dva bića doteraju da moraju govoriti, onda nikada neće moći da se izrazgovaraju i izgleda ono što ih tišti. Dobro je govoriti kada bdi sreća, kad govor teče lako i živo, ali šta mogu pomoći nestalne i

nerazumljive reči kad je čovek u nesreći! One samo još više pogoršavaju nesreću.

Adolf prati očima pokrete žene i vidi iza njih drugu ženu, mladu, veselu, ženu iz svojih uspomena koju ne može da zaboravi. Sumnja iskrsava, i razdražen joj dobacuje: — Sigurno još uvek misliš na onog mangupa, je li? — A kad ga ona na to pogleda razočaranih očiju i on uvidi svoju nepravičnost, baš zbog toga rije dalje: — Mora da je tako, pre si bila sasvim drukčija! Zašto si se vratila? Mogla si i kod njega ostati!

Svaka reč boli i njega samoga, ali ko bi zbog toga ćutao! On govori i dalje, sve dok se žena ne sakrije u ćošak do slivnika, gde ne dopire svetlost, pa opet plače kao zalutalo dete. Ah, svi smo mi deca, zalutala, luda deca, i uvek je noć oko naše kuće.

On ne može da izdrži to, pa odlazi, besciljno tumara ulicama, zastaje pred izlozima a ništa ne vidi, juri onamo gde je svetlo. Tramvaji zvone, automobili zvižde pored njega, ljudi ga guraju, a ispod žutih krugova svetlosti fenjera stoje uličarke. Njišu stamenim zadnjicama, smeju se i hvataju pod ruku, a on pita: — Jesi li vesela? — pa odlazi s njima, zadovoljan što će nešto drugo videti i čuti. Ali posle opet tumara i zastaje, neće kući, mada bi hteo, i odlazi u krčme i napija se.

Tako ga ja nađem, i slušam i posmatram kako sedi mutnih očiju, teško izgovara reči i pije. Adolf Betke, najoprezniji, najbolji vojnik, najverniji drug, koji je mnogima pomagao i mnoge spasao. Tamo napolju, kada su svetleće rakete lebdele u vazduhu i živci bili iskidani od juriša i smrti, često mi je bio i zaštita i uteha, i majka i brat; spavali smo jedan do drugoga u mokrim rovovima, i pokrivaio me je kada sam bio bolestan. On je sve mogao, uvek je znao da pomogne... A ovde visi u žicama, razdire ruke i lice, oči su mu već mutne... Očajničkim glasom mi govori...

— Ernst, čoveče božji... da smo ostali tamo... Tamo smo bar bili zajedno...

Ne odgovaram mu — samo gledam svoj rukav, na kome se vide nekolike isprane crvenkaste mrlje od krvi. To je krv Maksa Vajla, koji je ubijen po Helovoj kamandi. Dotle smo došli. Opet je rat, ali drugarstva nema više.

## IV

Tjaden slavi veličanje s konjskom kasapnicom. Radnja se razvila u pravi zlatni majdan, i u razmeri je rasla i Tjadenova naklonost prema Marihen.

Ujutru mladenci kreću na venčanje u crnim lakovanim i belom svilom postavljenim kočijama, razume se, sa četveropregom, kao što dolikuje preduzeću koje od konja živi. Vili i Kozole su određeni za svedoke. Vili je za tu svečanu priliku kupio bele rukavice od pravog pamuka. To mu je zadalo mnogo muke. Karl je prvo morao da nabavi pola tuceta bonova, pa onda je počelo traganje koje je trajalo dva dana — nijedna radnja nije imala Vilijev broj. Ali se isplatilo. Krečno bele kese, koje je najzad pronašao, delovale su veličanstveno uz sveže obojen žaket. Tjaden je u fraku, a Marihen u beloj haljini sa šlepom i vencem od mirte.

Neposredno pred odlazak u matičarsko zvanje radi sklapanja građanskog braka, desio se nezgodan slučaj. Kozole stiže i vide Tjadena u fraku, pa dobi nastup grčevitog smeha. Tek što se donekle povratio, pogleda opet u stranu i spazi Tjadenove klempave uši kako se belasaju iznad visokog okovratnika, pa ponovo prsnu u grohotan smeh. Ništa ne pomaže. On bi usred crkve zavrištao i upropastio celo venčanje — zbog toga, u poslednjem trenutku, ja uskočih kao svedok.

Cela konjska kasapnica svečano je okićena. Na ulazu stoji cveće i mlade breze, čak i klanica je ovenčana jelovinom, na koju je Vili, uz opšte odobravanje, okačio tablu „Srdačno dobrodošli!”.

Razume se da o ručku nema ni komada konjetine. Najbolja svinjetina puši se u činijama, i ogromna teleća pečenica pred nama leži isečena.

Posle telećeg pečenja Tjaden skide frak i oko vratnik. Sada može i Kozole bolje da prione, jer dotle nije smeo da pogleda u stranu, bojeći se da će dobiti napad gušenja. Mi se ugledasmo na Tjadena, i sada postade ugodno.

Posle podne tast pročita dokument po kome Tjaden postaje suvlasnik kasapnice. Mi mu čestitamo, a Vili oprezno unosi, sa svojim belim rukavicama, naš svadbeni dar: mesingani poslužavnik s priborom od dvadeset kristalnih rakijskih čašica, uz to tri boce konjaka iz Karlove zalihe. Tast je tako tronut time da ponudi Viliju mesto poslovođe. Uskoro će negde da otvori restoran. Vili odluči da razmisli o tome.

Uveče dođe na časak i Ludvig. Po Tjadenovoj izričitoj molbi došao je u uniformi, jer Tjaden hoće da pokaže svojim da ima prijatelja pravog potporučnika. Ali Ludvig uskoro ode. Mi ostali sedimo sve dok na stolu ne ostadoše samo kosti i prazne boce.

\* \* \*

U ponoć odlazimo. Na ulici Albert predloži da odemo još u kafanu Greger.

— Tamo je davno već sve zatvoreno — veli Vili.

Ali Albert je uporan.

— Može se ući odostrag. Karl zna prolaz.

Niko od nas nema prave volje. Ali Albert navaljuje sve dok ne popustimo. Čudim se tome, jer inače on uvek prvi želi kući.

Iako je kod Gregera spreda sve mračno i tiho, upadnemo u silan promet, ušavši okolo, preko dvorišta. Greger je crnoberzijanski lokal — tu se skoro svakog dana sedi do zore.

Jedan deo lokala sastoji se iz malih loža sa crvenim somotskim zavesama. To je vinsko odeljenje. Većina zavesa je navučena. Odatle se čuje cika i smeh. Vili se kliberi i razvukao je usta od jednog do drugog uha.

— Gregerov privatni burdelj!

Mi sedosmo više napred. Kafana je dupke puna. Desno su stolovi javnih žena. Gde poslovi uspevaju, tu cveta životna radost. Zbog toga je dvanaest žena ovde skoro malo. Doduše, imaju konkurenciju. Karl nam pokazuje gospođu Nickel, bujnu garavu pticu. Muž joj je samo malen prigodan crnoberzijanac koji bi bez sumnje umro od gladi. Zato mu ona pomaže tako što sa svakim njegovim ortakom redovno po jedan čas sama pregovara u stanu.



Okolo svih stolova vlada užurbanost, šuškanje, došaptavanje, ćucorenje i graja. Goste u engleskom odelu i novim šeširima odvlače u budžake, pridošlice u koporanima, bez okovratnika, tajanstveno se izvlače iz džepova paketići i mustre, ocenjuju se, odbijaju, ponovo nude, vade se beležnice, u pokretu su olovke, s vremena na vreme odjuri neko na telefon ili napolje, a vazduhom samo vrve vagoni, kilogrami, maslo, haringe, slanina, ampule, dolari, forinte, nazivi akcija, brojke.

Odmah do nas žustro se raspravlja o jednom vagonu uglja. Karl samo odmahnu rukom.

— Sve je to u vazduhu. Jedan je čuo nešto, drugi posreduje kod trećeg, ovaj nagovara četvrtog, jure naokolo i prave se važni, ali retko kad ima nešto iza toga. To su samo potkušice koje bi rado da ugrabe neku proviziju. Pravi crnoberzijanski kneževi rade najviše s jednim do dva posrednika koje poznaju. Onaj debeli, tamo preko, kupio je juče u Poljskoj dva vagona jaja. Ta jaja, kako kažu, putuju sada za Holandiju, uz put će biti drukčije deklarirana, a onda će se vratiti kao sveža pitka holandska jaja po trostrukoj ceni. Ovi ovde napred trguju kokainom; ti zarađuju, naravno, kolosalno. Levo sedi Diderih; trguje samo slaninom. Takođe vrlo unosno.

— Zbog tih svinja gladujemo mi sada — reži Vili.

Karl ga uverava:

— I bez njih bismo gladovali. Prošle nedelje država je prodala deset buradi masla koje se sasvim ukvarilo od duga stajanja. Sa žitom je isto tako. Barčer je još nedavno mogao kupiti nekoliko tovara za pfenige, jer je državi u jednoj trošnoj šupi skroz prokislilo i ubuđalo se.

— Kako se zove taj? — pita Albert.

— Barčer. Julius Barčer.

— Je li on češće ovde?

— Mislim da jeste. Hoćeš li da radiš s njime? — pita ga Karl.

Albert potvrđuje glavom.

— Ima li novaca?

— K'o pleve — izjavljuje Karl s izvesnim respektom.

— Pogledajte, dolazi Artur! — viknu Vili smejući se.

Na zadnjim vratima se pojavljuje kao kanarinac žuti gumeni kaput. Nekoliko gostiju ustade i polete na njega. Lederhoze ih odgurnu u stranu, pozdravlja pojedince pokroviteljski, pa prolazi između stolova

kao general. Začudi me kako je njegovo lice dobilo tvrd, neprijatan izraz, izraz koji mu ostaje i kad se smeje.

Pozdravi nas prilično sa visine. Vili se smeška.

— Sedi, Artur.

Lederhoze okleva, ali ne može da odoli iskušenju da nam ovde, u svome carstvu, ne pokaže kakva je sila sada.

— Samo na trenutak — veli on i uze Albertovu stolicu, koji je baš hodao po lokalu kao da je tražio nekoga.

Htedoh da pođem za njim, ali sam odustao, jer mislim da će samo na časak u dvorište. Lederhoze poruči rakiju i počne da pregovara o deset hiljada vojnih čizama i dvanaest vagona stareža s jednim čovekom čiji prsti sevaju od dijamanata. S vremena na vreme Artur baci pogled na nas da se uveri da li ga slušamo.

Albert, međutim, prolazi duž loža. Neko mu je nešto pričao, i on to ne može da veruje, ali mu ipak celog dana leži u glavi kao daska. Proviri kroz prorez na poslednjoj loži — zanese se za časak kao da ogromna sekira pada na njega, a onda povuče zavesu u stranu.

Na stolu su šampanjske čaše, pored njih kita ruža, a stolnjak povučen i visi upola na zemlji. Iza stola skupila se na stolici jedna plavuša. Haljina joj raskopčana, kosa razbarušena, dojke joj otkrivene. Devojka je leđima okrenuta Albertu, pevuši neki šlager i udešava kosu pred jednim malim ogledalom.

— Luci! — pozva je Albert promuklo.

Ona se okrene i ukočeno ga gleda kao neku sablast. Grčevito pokušava da se nasmeši, ali joj trzaji na licu zamreše kad primeti Albertov pogled uprt u njene gole dojke. Ne vredi lagati. Zastrašena sakrije se iza stolice.

— Albert... nisam kriva — muca ona. — On, on je — i odjednom poče brzo da brblja: — Opio me je, Albert, uopšte nisam htela, sve mi je više sipao, nisam više ništa znala, kunem ti se...

Albert ne odgovara.

— Šta je to? — upita neko iza njega.

Barčer se vratio s dvorišta. Klata se i Albertu duva u lice dim od cigare.

— Šta je? Hteo bi malo mufta, je li? Marš, dalje odavde!

Albert stoji jedan trenutak pred njim kao ošamućen. Sa neverovatnom jasnoćom urezuje mu se u mozak zaobljen trbuh,

karirana šara mrkog odela, zlatan lanac sata i široko crveno lice.

U tom trenutku Vili slučajno podiže pogled sa našeg stola, odmah skoči, obori nekoliko njih, pa jurnu kroz lokal. Ali je prekasno. Pre nego što Vili stiže, Albert je već držao u ruci vojni revolver i pucao. Mi svi potrčasmo onamo.

Barčer je pokušao da se zakloni stolicom, ali ju je digao samo do visine očiju, a Albertov kuršum zario mu se u čelo na dva santimetra iznad toga. Jedva da je i nišanio — oduvek je bio najbolji strelac u četi, i godinama već odlično rukuje vojnim revolverom.

Barčer se srušio na pod. Noge mu se trzaju. Pogodak je smrtonosan. Devojka ciči.

— Napolje! — viče Vili, i zadržava goste koji nagruše.

Odvukosmo Alberta, koji nepomičan stoji i gleda devojku.

Odvedosmo ga kroz dvorište, pa ulicom, i iza obližnjih uglova, do jednog mesta u mraku, gde stoje dvojica teretna kola. Vili dolazi za nama i zadihan veli Albertu:

— Moraš odmah nestati, još ove noći!

Albert ga gleda kao da se tek sada budi. Onda se oslobodi, pa nemarno odgovara:

— Batali, Vili! Znam ja šta imam sad da učinim.

— Jesi lud? — obrecnu se Kozole.

Albert se malo zanese. Mi ga držimo, On nas opet gura od sebe, i tiho govori, kao da je veoma umoran.

— Ne, Ferdinand. Ko učini ovo, mora i ono drugo.

Polako odlazi prema ulici.

Vili trči za njim i govori mu. Albert samo vrti glavom pa zalazi za ugao Mlinske ulice. Vili odlazi za njim, a Kozole mu dovikuje:

— Treba ga silom odvesti. On je u stanju da ode u policiju!

— Mislim da sve to ništa ne vredi, Ferdinand, poznajem ja Alberta — veli Karl zbunjen.

Ferdinand se dere:

— Ali od toga neće oživeti onaj čovek. Šta mu to koristi? Albert mora otići!

Ćutke sedimo i čekamo Vilija.

— Kako je samo mogao da to učini? — sa čuđenjem pita Kozole posle nekog vremena.

— Vezan je bio za tu devojku — objašnjavam ja.

Vili se vraća sam. Kozole skoči.

— Je li otišao?

Vili vrti glavom.

— Otišao je u policiju. Ništa se nije moglo. Pucao je skoro i na mene kad sam pokušao da ga odvučem.

— Do vraga!

Kozole spusti glavu na konjsku rudu. Vili se baci u travu. Karl i ja se naslonismo na ogradu kola.

Kozole, Ferdinand Kozole jeca kao malo dete.

## V

Jedan kuršum je pao, jedan kamen se odvojio, jedna mračna ruka je zahvatila među nas. Pobjegli smo ispred jedne sene, ali smo trčali u krugu i sena nas je stigla.

Larmali smo i tražili, okoreli smo i predali se, zaklanjali smo se i iskakali, zalutali smo i dalje jurili — ali smo uvek osećali senu u potiljku i hteli joj izmaći. Mislili smo da ona juri za nama, a nismo znali da je mi sobom vučemo, da je i ona, nema, uvek tamo gde smo mi — da ona nije iza nas no u nama — u nama samima.

Hteli smo da zidamo kuće, čeznuli smo za vrtovima i terasama, jer smo hteli da vidimo more i osetimo vetar — ali nismo mislili da su kućama potrebni temelji. Mi smo kao i napuštena polja s jamama u Francuskoj. Ona su tiha kao i okolne oranice, ali u njima još leži zatrpana municija — sve dok ne bude ona iskopana i odnesena, plug je opasan i u opasnosti.

Mi smo još vojnici, a to nismo znali. Da je Albertova mladost bila spokojna i bez preloma, mnogo što-šta toplo i blisko raslo bi s njime i držalo ga i čuvalo. Ovako, međutim, sve beše polomljeno, on nije ništa imao kada se vratio — sva njegova potištena mladost, sputana čežnja i potreba za domom i nežnošću bacila se slepo na ovo jedno biće, s uverenjem da ga voli. I kada se sve slomilo, nije znao ništa drugo nego da puca — ništa drugo nije ni naučio. Da nije bio vojnik, imao bi mnogo drugih izlaza. Ovako pak nije mu ni zadrhtala ruka, godinama je navikao da gađa.

U Albertu mladiću sanjalici, u Albertu, plahom ljubavniku, bio je još uvek Albert vojnik.

\* \* \*

Utučena starica to ne shvata.

— Kako je samo mogao to da učini? On je uvek bio tako mirno dete...

Vrpce na njenom staračkom šeširu dršću, maramica joj dršće, crni ogrtač dršće — sva je samo drhtav jad.

— Možda se to desilo zato što nema više oca. Bilo mu je tek četiri godine kad mu je otac umro. Ali uvek je bio tako mirno, dobro dete...

— Još i danas je, gospođo Troske — dodadoh ja.

Ona se uhvati za to, pa poče da priča o Albertovu detinjstvu. Mora da govori, ne može više da izdrži — susedi su bili ovde, i poznanici, i dva nastavnika, i niko to ne razume...

— Nek samo drže jezik za zube. Svi su oni doprineli tome.

Ona me gleda ne shvatajući to. A onda produži da priča kako je Albert prohodao, da nikada nije, kao druga deca, vikao, da je skoro i previše bio miran za muškarca — a sada tako nešto. Kako je samo mogao to da učini?

Posmatram je sa čuđenjem. Ona ništa ne zna o Albertu. Možda bi i s mojom majkom bilo isto. Majke mogu samo da vole, to im je jedino razumevanje. Pažljivo je upozoravam.

— Razmislite, gospođo Troske, da je Albert bio u ratu.

Ona odgovara ne shvatajući vezu:

— Da... da... da...

Zatim tiho upita:

— Taj Barčer je sigurno bio zao čovek?

— Lopuža je bio — potvrdih ja bez oklevanja, jer mi to sada nije važno.

Ona klima glavom suznih očiju.

— Inače to ne bih mogla ni zamisliti. On nije nikada ni muvu povredio. Hans im je kidao krila, ali Albert nikada. Šta li će sada biti s njime?

Ja je umirujem:

— Veliko zlo mu se ne može desiti. Bio je jako uzrujan, a to je skoro kao nužna odbrana.

Ona uzdiše.

— Hvala bogu. Krojač iznad nas rekao je da će ga pogubiti.

— Krojač je lud — prasnuh ja.

— Da — planu starica. — Još je rekao da je Albert ubica, a on to nije i nikada neće biti, nije i neće biti!

— Toga ću krojača ja već udesiti — dodadoh besno.

— Ne usuđujem se više ni da iziđem iz kuće, uvek stoji tu — jeca ona.

— Ja ću vas otpratiti, strina Troske — kažem joj.

Stigosmo do njene kuće.

— Eno ga opet — šapuće uplašena starica i pokazuje na kapiju.

Ja se ukrutih. Ako sada zucne što god, sabiću ga u zemlju, pa ma deset godina sedeo u buvari zbog toga. Ali on nam se skloni s puta, a isto tako i dve žene koje prodaju zjala s njime.

Albertova mati u stanu mi pokazuje jednu sliku Hansa i Alberta iz mladosti. Pri tome opet poče da plače, ali odmah i prestade, kao da se stidi. Stare žene su u tome kao i deca — brzo im navru suze, ali brzo i usahnu.

U hodniku me pita:

— Ima li dovoljno da jede?

— Sigurno ima — odgovorih joj. — Karl Breger će o tome voditi brigu. Taj može dovoljno da dobije.

— Imam još malo palačinki. Njih tako rado jede. Da li mu smem odneti.

— Pokušajte — savetujem joj. — Ako vam dozvole, recite mu jednostavno: Albert, ja znam da ti nisi kriv. Više mu ne govorite.

Ona klimne glavom.

— Možda se nisam dovoljno brinula o njemu. Ali Hans nema noge...

Ja je tešim, a ona se i dalje jada.

— Siromah deran, sada sedi sasvim sam ...

Pružih joj ruku.

— S krojačem ću već govoriti. Ostaviće vas on na miru.

Krojač je još pred kapijom. Glupo i prosto malograđansko lice. Podmuklo me gleda, a gubica mu već spremna da počne torokati za mnom. Uхватih ga za kaput.

— Slušajte, prokleti jarče: ako ovoj ženi još jednu reč kažete, u komade ću vas iseći. Upamtite to, junačino konca i igle, pijačaro.

Pri tom ga protresoh kao vreću s dronjcima, a krsta mu nabih na kvaku.

— Ja ću opet doći, pa ću ti kosti izlomiti, vašljiva peglarska droljo, proketo meketalo!

S tim rečima mu svojski odvalih po nekoliko s leva i desna.

Daleko sam već otišao kad on zakrešta za mnom:  
— To će doći pred sud! Staće vas najmanje sto maraka.  
Ja se okrenuh i pođoh natrag. On nestade.

\* \* \*

Georg Rae čuči prljav i neispavan u Ludvigovoj sobi. U novinama je pročitao vest o Albertu, i odmah je došao.

— Moramo ga izvući — veli on.

Ludvig podiže pogled.

— Kada bismo imali pola tuceta razboritih momaka i jedan automobil — nastavlja Rae — morali bismo uspeti. Najbolji trenutak bio bi kad ga sprovode u sudsku salu. Skočimo među njih, napravimo gužvu, a dvojica s Albertom odjure do automobila.

Ludvig je slušao jedan trenutak. Onda zavrte glavom.

— Ne ide to, Georg. Samo bi naškodili Albertu ako ne uspe. Ovako bar ima nade da će se nekako izvući. No to je najmanje ... Ja bih odmah bio s vama ... Ali Albert — njega ne bismo mogli povesti. Neće on.

— Onda moramo i prema njemu upotrebiti silu — objašnjava Rae posle nekog vremena. — Mora izići, ma pri tome i ja nastradao ...

Ludvig ne odgovara.

— I ja mislim da to ne bi vredelo, Georg — kažem ja. — Sve kad bismo ga i oteli, odmah bi se vratio. Skoro je pucao na Vilija kad je ovaj hteo da ga odvuče.

Rae podboči glavu rukom. Ludvig je siv i oronuo. Očajnički izjavljuje:

— Čini mi se da smo svi mi izgubljeni.

Niko ne odgovara. Mrtvi muk i briga lebde u sobi.

\* \* \*

Dugo još sedim sam kod Ludviga. Glava mu je poduprta rukama.

— Sve je uzalud, Ernst. Mi smo propali, sve se i dalje vrti kao da nije bilo rata. Neće proći mnogo vremena a naši će naslednici u školskim klupama s požudnim očima slušati priče o ratu, i žaliće, u dosadi školskoj, što nisu i oni učestvovali u njemu. Sada već jure u



frajkore — vrše politička ubistva sa nepunih sedamnaest godina. Tako sam umoran, Ernst...

Sedoh do njega i obvih mu ruku oko uskog ramena.

— Ludvig ...

Neutešno se smeška, pa tiho nastavi:

— Pre rata sam imao jednu, kako se kaže, đaćku ljubav, Ernst. Pre nekoliko nedelja ponovo sam sreo tu devojkicu. Izgleda mi da je postala još lepša. Bilo mi je kao da je u tome biću uskrslo ono vreme od pre rata. Zatim smo se češće viđali — i najednom sam osetio ...

Spusti glavu na sto. Zatim je polako diže, a oči mu zamrle od bola.

— Sve to nije više za mene, Ernst... Ja sam bolestan...

Ustade i otvori prozor. Napolju je topla noć sa bezbrojnim zvezdama. Pogružen gledam nepomično preda se. Ludvig dugo gleda napolje. Onda mi se okrenu:

— Sećaš li se kako smo s jednom knjigom Ajhendorfa plandovali noću po šumi?

Brzo mu odgovorih, srećan što je došao na druge misli.

— Da, Ludvig... Bilo je pozno leto. Jedared smo pri tome uhvatili ježa.

Zategnutost lica mu popušta.

— I mislili smo već da ćemo napraviti avanturu sa poštanskom kočijom; poštarskim rogom i zvezdama... Sećaš li se kako smo hteli da kidnemo u Italiju?

— Da... Ali ona poštanska kočija nije došla, a za voz nismo imali novaca.

Ludvigovo lice postaje vedrije, izgleda skoro tajanstveno, toliko je vedro.

— Zatim smo čitali „Vertera” — nastavi on.

— I vino pili — podsećam ga ja.

On se smeška.

— I „Zelenog Hajnriha” smo čitali... Sećaš li se kako smo šaputali o Juditi.

Ja potvrđujem glavom.

— A posle si Helderlina voleo više od svakog drugog...

Čudan mir je ovladao Ludvigom. Govori tiho i meko.

— Kakve smo sve planove imali, i kako smo hteli da postanemo plemeniti i dobri. A postali smo, kasnije, sasvim bedni psi, Ernst...

— Da, kud se ono delo — potvrđujem ja zamišljeno.

Stojali smo na prozoru priljubljeni jedan uz drugog. Vetar se zapleo u trešnjama. One tiho šume. Jedna zvezda pade. Otkucava dvanaest časova.

— Hajdemo spavati.

Ludvig mi pruži ruku.

— Laku noć, Ernst...

— Prijatan san, Ludvig.

\* \* \*

Kasno u noć lupa mi neko na vrata. Digoh se zbunjen.

— Ko je to?

— Ja, Karl! Otvaraj!

Skočih.

On ulete.

— Ludvig...

Ja ga privukoh k sebi.

— Šta je s Ludvigom?

— Mrtav ...

Soba mi se okrenu. Padoh nauznak na postelju.

— Lekara!

Karl tresnu stolicu o zemlju da sve pršti.

— Mrtav je, Ernst... Presekao kucavicu...

Ne znam kako sam se obukao. Ne znam kako sam stigao onamo. Iznenada se stvorila preda mnom soba, blještava svetlost, krv, nepodnošljivo bljeskanje kvarca i šljunka, a ispred njih, na stolici, beskrajno umorna, tanka, oronula prilika, užasno bleđa, šiljasto lice s poluzatvorenim ugaslim očima ...

Ne znam šta se dešava. Mati mu je tu, Karl je tu, larva je tu, neko mi govori, razumem da treba ostati ovde, shvatam da hoće nekoga da dovedu, klimam glavom, skupih se u ugao divana, vrata škripe, ne mogu da se pomaknem. ne mogu da govorim — odjednom ostadoh sam s Ludvigom i gledam ga...

Karl je bio poslednji kod njega. Našao ga je mirna i skoro raspoložena. Kada je Karl otišao, Ludvig je sredio svoje stvari i neko

vreme pisao. Onda je primakao stolicu do prozora i stavio lavor s toplom vodom na sto pored stolice. Zaključao je vrata, seo na stolicu i presekao žile u vodi. Bol je bio neznatan. Video je kako teče krv, video je sliku na koju je često pomišljao: pustiti da isteče iz tela ta mrska, otrovna krv.

Soba mu postade potpuno jasna. Video je svaku knjigu, svaki ekser, svaki refleks mineralne zbirke, šarenilo, boje, osećao je da je to njegova soba. Nametnula mu se, uvukla mu se u dah, srasla je s njim. Onda mu se opet udaljila. Postala je nejasna. Pojaviše mu se slike iz mladosti. Ajhendorf, šume, čežnja za zavičajem. U izmirenju bez bola. Iza šuma se pojavljivala bodljikava žica, beli oblačići šrapnela, eksplozije teških granata. Ali ga više nisu plašili. Bili su prigušeni, skoro kao zvuci zvona. Brujanje zvona se pojačavaše, ali šume ostadoše. Zvonilo mu je u glavi tako jako kao da će prsnuti. Pri tom se i smrkavalo. Onda brujanje posta tiše i veče se uvuče kroz prozor, a oblaci mu doploviše pred noge. Želeo je da vidi jednom u svom životu flaminge, i sada je znao: to su flaminzi s velikim ružičastosivim krilima, mnogo ih je, čitav klin — zar nisu jednom divlje patke letele u klinu prema jarko crvenom mesecu, crvenom kao bulke u Flandriji? Predeo se sve više širio, šume sve dublje tonule, reke i ostrva blistali srebrnastim sjajem, ružičastosiva krila sve više uzletala, a vidik je sve jasniji bivao — more... Ah se iznenada probi kroz grlo još jedan vreo crn krik, a iz mozga se poslednja misao izli u svest koja se gubila: strah, spas, podvezati... Pokušao je da ustane, da izdigne ruku — telo se trzalo, ali je bilo preslabo. Kružilo je i kružilo, pa nestalo, a ogromna ptica sasvim se tiho približavala, polako mašući tamnim krilima, pa onda ih nečujno sklopila nad njim.

Jedna me ruka gurnu u stranu. Opet ovde ima sveta, uzimaju Ludviga, ja odgurnuh prvog, niko da se ne dotakne Ludviga, ali mu onda najednom ugledah lice sasvim svetio i hladno, izmenjeno, strogo, strano — ne poznajem ga više i posrćem natrag, napolje.

\* \* \*

Ne znam kako sam dospao u svoju sobu. Glava mi je prazna, a ruke mi leže nemoćne na naslonu stolice.

O, Ludvig, neću više. Ni ja neću više. A i šta ću dalje ovde? Mi ne pripadamo više ovamo. Koren nam je iščupan, sagoreli smo, umorni smo — zašto si otišao sam?

Ustajem. Ruke su mi vrele, oči mi gore. Osećam da imam groznicu. Misli mi se brkaju. Ne znam više šta činim. Šapućem: „Dođite po mene ... dođite i po mene!”

Zubi mi cvokoću od hladnoće. Ruke su mi vlažne. Teturam se napred. Veliki crni koluti kruže pred mojim očima.

Odjednom se sledih. Zar nisu škripnula vrata? Nije li zalupio prozor? Jeza me prođe. Kroz otvorena vrata vidim u mojoj sobi, na zidu pored violine, moj stari šinjel. Prilazim mu oprezno, na prstima, da ne bi ništa primetio, prikradem se tom sivom kaputu, koji je sve razbio, i mladost i život naš — trgnem ga, hoću da ba bacim, ali ga iznenada prebacim, oblačim, i osećam kako me kroz kožu osvaja, srce mi besomućno bije, visoko u grlu — tada neki zvonak zvuk razbi tišinu, ja se trgnem i okrenem, uplašim se i pribijem uza zid ...

U mutnoj svetlosti otvorenih vrata stoji jedna sena. Njiše se i lebdi, primiče mi se i maše mi, pojavljuje se stas, lice s tamnim dupljama, i između njih zjapi širok prodor, usta koja muklo govore — je li moguće? „Valter...” šapućem ja, Valter Vilenbrok, poginuo u avgustu sedamnaeste kod Pašendela — da li sam poludeo? Snivam li? Jesam li bolestan? Ali za njim se gura već drugi, bled, iskrivljen, pognut — Fridrih Tomberge, kome je kod Soasona komad granate razmrskao leđa dok je sedeo na stepenicama podzemnog skloništa. I, evo, tiska se unutra mnoštvo seni, mrtvih očiju, sive i sablasne, vratile su se i pune sobu ... Franc Kemerih, amputiran u osamnaestoj godini svojoj i posle tri dana iza toga umro — Stanislav Kacinski, koji vuče noge, klonule glave iz koje teče tanak mlaz — Gerhard Feldkamp, raskinut minom kod Ipra — Paul Bojmer, pao u oktobru 1918. — Hajnrih Vesling, Anton Hajncman, Haje Vesthus, Oto Mates, Franc Vagner — sene, sene, duga povorka, beskrajn niz... Lepršaju se unutra, sedaju na knjige, veru se uz prozore, pune sobu.

Ali se iznenada rasturi užas i čuđenje u meni... Polako se izdigla jedna jača sena, puzi kroz vrata odupirući se rukama, oživljuje, kosti joj srašćuju, a za njom se vuče jedno telo, blješte mu krečnobeli zubi

iz crnog lica, sevaju već i oči u dupljama — propeo se kao morski pas i uvlači se u sobu, ka meni — engleski kapetan — iza njega se vuku i šušte uvijači. Mekim trzajem baca u vis i pruža prema meni zgrčene šake — ja viknem: Ludvig! Ludvig! Pomozi mi, Ludvig!

Dograbim knjige sa gomile i bacim ih prema tim rukama.

„Ručne bombe, Ludvig!” ječim ja, dohvatam akvarijum sa police i tresem ga o vrata, a on se s praskom rasprsne... Ali onaj se samo cereka i približuje. Zatim bacam sanduče s leptirima, pa violinu, dohvatam stolicu i tresnem po tom cerekanju, derem se: Ludvig, Ludvig — jurnem na njega, provalim vrata, stolica tresne, jurim dalje, iza mene uzvici, za-plašeni uzvici, a zasopljeno dahtanje je jače, bliže meni, gone me, stižem na ulicu, osećam u potiljku njegov pohlepni dah, jurim, kuće se ljuljaju. U pomoć! U pomoć! Trgovi, drveće, jedna kandža na mome ramenu, stigne me, urlam, plačem, posrćem, uniforme, pesnice, buka, munje i potmula grmljavina mekih bradvi koje me obaraju na zemlju ...

# **SEDMI DEO**

# I

Da li su godine prošle? Ili su to bile samo sedmice? Kao magla, kao daleka oluja visi prošlost na horizontu. Dugo sam bio bolestan, i uvek, kad god bi groznica popustila, nada mnom je blede brižno lice moje majke. Zatim je nastupila velika klonulost koja mi je oduzela svu tvrdoću, budno spavanje u kome mi se rastvoriše sve misli, malaksavo predavanje tihom toku krvi i toploti sunca...

Livade blistaju u sjaju poznog leta. Ležim na livadi... Vlati su iznad lica, savijaju se, čine sav svet, ničeg nema sem blagog njihanja po ritmu vetra. Tamo gde samo trava raste, vetar ima tih zujav zvuk, kao kosa u daljini; a tamo gde ima i kiseljaka, zvuk mu je tamniji i dublji. Da bi ga čuo, čovek mora dugo i mirno ležati i prislušivati.

Zatim oživljuje tišina. Sićušne bube s crnim krilima, posutim crvenim tačkama, sede gusto jedna do druge na vlatima kiseljaka i njišu se zajedno sa stabljikama. Bumbari zuje iznad deteline kao mali avioni, a jedna usamljena bubamara uporno puže do najvišeg vrha jedne rusomače.

Jedan mrav stiže do moga zgloba na ruci i nestaje u tunelu rukava moga kaputa. Vuče za sobom komadić suve trave, koji je mnogo duži od njega. Osećam lako golicanje na svojoj koži, i ne znam da li mrav ili travka vuče taj komadić života na mojoj ruci i budi malu jezu? Ali onda dirnu vetar u rukav i osećam da svako milovanje ljubavi mora biti grubo prema ovom dašku na koži.

Leptiri, predani vetru kao da plivaju po njemu, njišu se kao bela i zlatna jedra nežnog vazduha. Spuštaju se na cvetove, a onda, kada ponovo otvorim oči, vidim kako dva leptira mirno sede na mojim grudima, jedan je kao žut list sa crvenim tačkicama, a drugi raskriljen, sa ljubičastim paunovim okcima na tamnosmeđem somotu. Belezi leta. Dišem, sasvim polako i tiho, pa ipak im moj dah pokreće krila, ali oni ostaju na meni. Svetlo nebo visi iza trave, a iznad cipela mi lebdi jedan konjic zujavih krila.

Bela svila, paučina, treperave niti babljeg leta lelujaju se vazduhom. Vise na peteljicama i lišću, vetar ih dogoni, vise mi nad rukama i

odelom, spuštaju mi se na lice i oči, pokrivaju me. Telo moje, pomalo još moje, pretapa se u livadu. Granice mu se rasplinjuju, nije više odvojeno, svetlost mu rastvara konture i na ivicama počinje da biva nejasno.

Po koži cipela razliva se dah trave, u vunene pore odela prodire disanje zemlje, kroz kosu mi lahoru uznemireno nebo: vetar — a krv mi bije u kožu, uzbuđena susretom s onim što spolja prodire, vrhovi živaca se uspravljaju i podrhtavaju, osećam već noge leptira na svojim grudima, i hod mrava odjekuje u udubljenim prostorima mojih žila — zatim se talas pojačava, krajnji otpor se rastvara, i samo sam još humka bez imena, livada, zemlja...

Nečujne struje zemljine kruže oko mene, i krv mi kruži s njima, one je nose i ona učestvuje u svemu. Kroz toplu tamu zemlje teče ona, zajedno sa zvucima kristala i kvarca, u tajanstvenom je šumu teže koja privlači kapljice među korenje, gde se skupljaju u uske potočice koji traže svoj put do izvora. Zatim izvire s njima iz tla, u potočićima je i rekama, u bljesku obala, u širokom moru i vlažnosrebrnastoj pari, koju sunce privlači oblacima — kruži i kruži, sve više uzima od mene i nosi sobom i sliva to u zemlju i u podzemne struje, i polako i bez bola nestaje telo, otišlo je, samo su još materije i omoti ostali, postalo je sliv u podzemne izvore, šapat trava, vetar što ćarlija, lišće što šumi, nebo što bez glasa bruji. Livada se primiče, cveće niče iz nje, cvetovi se njišu nad njom, ja sam utonuo, zaboravljen sam, rastočen u bulke i žute barske ljutiće, iznad kojih se lepršaju leptiri i konjici...

Najtiši pokret — najblaži drhtaj... Je li to poslednje kolebanje pred kraj? Da li su to bulke i travke? Ili je to samo žuborenje u korenju drveća?

Ali pokret se pojačava. Postaje ravnomerniji, prelazi u disanje, i bilo, dolazi talas za talasom i odliva se natrag — natrag iz reka, drveća, lišća i zemlje... Iznova počinje kruženje, ali ne odnosi ništa, on donosi ovamo i ostaje ovde, i postaje jeza, osećaj, pipanje, ruke, telo — omot nije više prazan — slobodno, lako i poletno plavi zemlja opet moje telo — otvaram oči...

Gde sam? Gde sam bio? Jesam li spavao? Još osećam tajanstveni spoj, prisluškujem i ne usuđujem da se maknem. Ali on ostaje, i sve jača je sreća i lakoća, lebdenje i zračenje — ležim na livadi, leptiri su



odleteli i sve dalje lete, kiseljak se njiše, bubamara je dostigla svoj vrh, bablje leto visi mi na odelu, poletni osećaj ostaje, ispunjava mi grudi, oči, ja pokrećem ruke — kakva sreća! Podignem kolena, sednem, lice mi je vlažno — sada tek osećam da plačem, smušeno plačem, kao da je mnogo štošta prošlo...

Neko vreme sam se odmarao. Onda sam ustao i krenuo u pravcu groblja. Do sada nisam bio tamo. Od Ludvigove smrti danas sam prvi put smeo da sam iziđem.

Sa mnom je pošla neka stara žena da mi pokaže Ludvigov grob. Leži iza bukove živice, i po njemu je zasađen zimzelen. Zemlja je još sveža i čini humku, na kojoj leži nekoliko uvelih venaca. Zlatna slova na trakama već su izbledela, ne mogu da se pročitaju.

Pomalo sam se bojao da dođem ovamo. Ali ovaj mir je bez strave. Vetar ćarlija iznad grobova, septembarsko zlatno nebo blista iza krstova, a u granju platana peva kos.

O, Ludvig, danas prvi put osećam nešto kao zavičaj i mir, a tebe nema ovde. Još ne smem to da verujem, još to smatram slabošću i umorom. Ali jednom ću se možda predati tome, moramo možda samo čekati i ćutati, a ono će nam onda samo doći, možda nas zaista samo naše telo i zemlja nisu napustili i možda treba samo njih da oslušujemo i njima da se povinujemo.

O, Ludvig, tražili smo i tražili, lutali i padali, jurili za ciljevima i spoticali se o sebe same, i nismo našli ono, i ti si se slomio. A sada, lahor sa livade i večernja pesma kosa zar da nas trone i vrati zavičaju? Zar može oblak na horizontu i drvo u leto imati veću silu nego tolika volja?

Ja ne znam to, Ludvig. Ne mogu još da verujem, jer sam već bio bez nade. Ali mi i ne znamo šta znači predati se nečem, i ne poznajemo tu moć. Mi znamo samo silu.

I kad bi to bio put, Ludvig, čemu će mi on sada — bez tebe...

Veče se polako spušta iza drveća. Nosi opet nemir i žalost. Moj ukočeni pogled uprt je u grob.

Škripe koraci po šljunku. Pogledah gore. To je Georg Rae. Brižno me gleda i zove da pođem kući.

— Dugo te nisam video, Georg. Gde si bio? — pitam ga.

On odmahnu neodređeno.

- Pokušavao sam s bezbrojnim pozivima...
- Zar nisi više vojnik? — pitam ga začuđeno.
- Nisam — odgovara on oštro.

Putem između platana dolaze dve žene u crnini. Nose zelene kantice za vodu i počinju da zalivaju cveće na jednom starom grobu. Sladak miris rezede i žutog šeboja dopire do nas. Rae podiže pogled.

— Mislio sam, Ernst, da ću tamo naći delić drugarstva. Ali sam našao samo još podivljali osećaj pripadnosti, sablasnu karikaturu rata. Ljude koji misle da će spasti otadžbinu ako sakriju nekoliko tuceta pušaka; oficire koji su ostali bez hleba i ne znaju šta da počnu pa učestvuju u svim nemirima; večite najamnike, koji su izgubili svaku vezu i prosto se straše da se vrate u građanski život. Poslednji, najgori talog rata. Bilo je i nekoliko idealista, čitav čopor radoznalih, avantura željnih mladića. A svi su razdraženi, ogorčeni, očajni i uzajamno nepoverljivi. Da, i onda...

Neko vreme ćuti i nepomično gleda preda se. Sa strane mu posmatram lice. Nervozno je i iskidano, a oči mu leže u dubokom zasenku. Trže se.

— Zašto da ti ne kažem, Ernst... Dugo sam premišljao o tome. Jednoga dana imali smo okršaj. Rekoše nam: protiv komunista. Ali posle sam video mrtve; radnici, neki još u starim šinjelima i cokulama s fronta, bivši drugovi. Onda puče nešto u meni. Jednom sam iz mog aviona zbrisao pola čete Engleza, nimalo se nisam uznemirio, rat je rat. Ali ovi mrtvi drugovi u Nemačkoj — pobijeni od bivših drugova — svršeno, Ernst.

Moram da mislim na Vajla i Hela, i potvrđujem glavom.

Iznad nas poče da peva jedna zeba. Sunce se kloni zahodu i sve pozlaćuje. Rae grize cigaretu.

— Da, i onda — onda nam, posle toga, najednom nestadoše dva čoveka. Rekoše nam da su hteli da izdaju stovarište. Noću, u šumi, drugovi su ih bez isleđenja pretukli kundacima. To su zvali tajnim sudom. Jedan od tih ubijenih bio mi je podoficir na frontu. Duša od čoveka. Onda sam sve bacio do vraga.

Pogleda me, pa nastavi:

— Eto, Ernst, iz onoga se rodilo ovo ... A onda... kad smo mi pošli... kakva volja i zanos beše!...

Baci cigaretu.

— Do vraga, kud se sve to delo!

Zatim, posle nekog vremena, tiho dodade:

— Ernst, hteo bih još da znam kako je moglo iz onoga nastati tako nešto ...

Ustali smo i pošli kroz platane ka izlazu. Sunce se igra u lišću i treperi po našim licima. Sve je tako nestvarno — i to o čemu govorimo, i mek, topal vazduh poznog leta. I kos, i hladan dah uspomena.

— A šta radiš sada, Georg? — pitam ga.

Odbija u hodu štapom runate cvetove čičkova.

— Sve sam ispitao, Ernst — pozive, ideale, politiku. Ne spadam ja tamo. Svuda korupcija, nepoverenje, ravnodušnost i bezgranična sebičnost.

Ja sam se umorio od hoda, pa smo seli na jednu klupu na Manastirskom bregu.

Gradski tornjevi svetlucaju zeleno, krovovi se puše, a iz odžaka se izvija dim. Georg pokazuje dole:

— Kao pauci vrebaju oni tamo u svojim kancelarijama, dućanima, zvanjima, spremni da jedan drugog isisaju. A šta sve lebdi još iznad toga — porodice, udruženja, nadležstva, zakoni, država! Jedna paukova mreža iznad druge! Zaista, to možemo nazvati životom, i možemo se ponositi ako četrdeset godina gamižemo po tome. Ali na frontu sam naučio da vreme nije merilo za život. Zašto da gazim četrdeset godina? Godinama sam sve stavljao na jednu kartu, a ulog je uvek bio život. Ne mogu sada igrati na pfenige i malo napredovanje.

— Poslednju godinu nisi bio u rovu, Georg. Kod avijatičara je bilo možda drukčije, ali mi često mesecima nismo videli nijednog neprijatelja, bili smo samo topovska hrana. Mi nismo stavljali na kocku — mi smo samo čekali na svoj metak.

— Ne govorim o ratu, Ernst. O omladini i drugarstvu govorim.

— Da, to je prošlo — odobravam mu.

Georg nastavi zamišljen:

— Kao da smo živeli u staklenoj bašti za brzo sazrevanje. Ostareli smo. Ali dobro je kad čovek jasno vidi. Ne žalim ništa. Samo

završavam. Svi su mi putevi zatvoreni. Ostaje mi samo životarenje. Ali to neću. Hoću da ostanem slobodan.

— Ah, Georg — uzviknuh ja. — To što ti kažeš znači kraj! Ali mora ipak i za nas postojati još neki početak! Ja sam to danas osetio. Ludvig ga je znao, ali on je bio suviše bolestan...

Georg mi stavi ruku na rame.

— Da, da, Ernst, budi samo koristan...

Naslonih se na njega.

— Kada to kažeš ti, zvuči ružno i prljavo. Ali iza toga mora da postoji još jedno drugarstvo o kome mi sada još ništa ne znamo.

Rado bih mu rekao nešto o tome što sam maločas osetio na livadi. Ali to ne umem čestito da izrazim rečima.

Sedimo i ćutimo jedan pored drugog.

— A šta ćeš sada, Georg? — upitah ga posle izvesnog vremena.

— Ja, Ernst? Samo jednom omaškom nisam poginuo, i to me čini pomalo smešnim.

Skidoh njegovu ruku sa sebe pa ga gledam netremice. On me umiruje.

— Uskoro ću opet malo da otputujem.

Igra se svojom palicom i dugo gleda preda se.

— Sećaš li se šta je Gizeke jednom rekao, tamo gore u Zavodu? U Fleri je hteo natrag, znaš. Verovao je da bi mu to pomoglo. On je još uvek tamo gore. Karl je nedavno bio kod njega ...

Klimam glavom.

Gledamo na grad i dugi red jablanova pod kojima smo nekada podizali šatore i igrali se Indijanaca. Georg je uvek bio kolovođa, i ja sam ga voleo, kao što samo mogu voleti dečaci koji su nesvesni toga.

Oči nam se susreću.

— Old Šaterhend — tiho veli Georg i smeši se.

— Vinetu — odgovorih isto tako tiho.

## II

Što se više približuje dan pretresa, sve češće mislim na Alberta. I jednoga dana iznenada ugledah pred sobom, jasno i razgovetno, zid od naboja, puškarnicu, pušku s nišanskom spravom, i napregnuto lice koje iza nje hladno vreba: Bruno Mikenhaupt, najbolji strelac bataljona, koji nikad nije promašio.

Skočih. Moram pogledati šta radi on i kako se snašao.

Visoka kuća s mnogobrojnim stanovima. U stepeništu curi vlaga. Subota je, na sve strane kofe, četke i žene zadignutih sukanja.

Oštro zvono, suviše glasno za ova vrata. Neko otvara s oklevanjem. Pitam za Bruna. Žena me uvodi. Mikenhaupt sedi na podu u košulji i igra se sa ćerčicom, devojčicom od nekih pet godina, koja je svetla kao slama i u kosi ima veliku plavu traku. Od srebrne hartije joj je napravio reku i položio lađice od hartije. Na nekima su ispupčenja od vate — to su parobrodi, i u njima se voze lutkice od celuloida. Bruno s uživanjem puši lulu. Na porculanskoj glavi lule vidi se slika vojnika koji puca u klečećem stavu, i natpis: „Vežbaj oko i ruku za otadžbinu!”

— Gle, Ernst — veli Bruno, pa pljesnu devojčicu i pusti da se sama igra.

Odosmo u gostinsku sobu. Divan i stolica su od crvenog pliša, na naslonima leže ispleteni zastirači, a pod je tako uglačan da pokliznuh. Sve je čisto i na mestu. Školjke, sitni ukrasi i fotografije stoje na malom ormanu, a među njima, u sredini, pod staklom, na crvenom somotu Brunova odlikovanja.

Govorimo o prošlosti.

— Imaš li još knjigu tvojih pogodaka? — pitam ga ja.

— Ali, čoveče, pa ona ima počasno mesto — odgovara Bruno s prekorom.

Izvadi je iz ormana i donese, pa prelistava sa uživanjem.

— Leti je bilo najbolje, jer se uveče dugo videlo. Evo — pričekaj samo — juni: 18-og četiri pogotka u glavu, 19-og tri, 20-og jedan, 21-og dva, 22-og jedan, 23-eg nijedan, pogrešna prijava. Tada su,

naime, oni pseći sinovi nešto primetili, pa postali oprezni. Ali, evo, pazi samo: 26-og, baš kad je došla nova smena, koja o Brunu pojma nije imala, devet pogodaka u glavu. Šta veliš?

On blista.

— Za dva časa! Smešno je bilo. Možda otud što sam ih gađao odozdo, u bradu, ali je tačno da su kao jarci jedan za drugim iskakali iz rova do pojasa. A sada pogledaj ovo: 29. juni, 10,02 uveče, pogodak u glavu. Nije šala, Ernst, evo, vidi, imao sam svedoke, tu stoji: „Potvrđeno, podnarednik Sli”. Deset časova uveče, skoro u mraku — uspeh, zar ne? Hej, druže, kakva su to vremena bila!

— Reci mi, Bruno, molim te — obratih mu se pitanjem. — Istina je, sjajno si gađao, ali sada... Mislim: nije li ti poneki put pomalo žao onih ljudi?

— Šta? — zgranu se on.

Ja ponovih što sam rekao.

— Tada smo bili usred svega onoga, Bruno ... Danas je sve drukčije!

Najzad odgurnu stolicu.

— Pa ti si, druže, boljševik, je li? Dužnost nam je bila! Zapovest! Koješta...

Uvređen, knjigu svojih pogodaka uvi u svilenu hartiju i skloni je u orman.

Umirih ga dobrom cigarom. Pomiren, povuče nekoliko dimova, pa mi priča o svojoj streljačkoj družini koja se sastaje svake subote.

— Nedavno smo imali bal. Bilo je besno, veruj mi! Uskoro će biti utakmica u kuglanju. Moraš doći tamo, Ernst. U tom je lokaluu pivo kakvo sam retko gde pio. I za deset pfeniga krigla je jevtinija nego na drugom mestu. To čini dosta za jedno veče. Tamo je veselo i prijatno. Evo — veli pokazajući mi jedan pozlaćen lanac — postao sam kralj strelaca! Bruno !! Šta veliš?

Uđe mu dete. Raspala se jedna lađica. Bruno je poŕljivo opravljaja i miluje dete po kosi. Plava traka šušti.

Onda me odvede do ormana u trpezariji, koji je bio prepun svih mogućih stvarčica. Sve ih je osvojio na vašarima, po streljačkim šatrama. Tri pucnja staja samo nekoliko groša, a ko pogodi izvestan broj prstenova, može izabrati sebi nagradu. Celog dana nisu mogli odvući Bruna od šatre. Napucao je hrpu mečkica, kristalnih činija,

testija, ibrika za kafu, pepeljara, lopti, čak i dve pletene stolice. Smeje se od zadovoljstva, i završava:

— A posle me više nigde nisu puštali da priđem ni blizu, jer bih svu tevabiju postreljao do bankrotstva. Da, tako ti je to: što se nauči, to se zna!

Idem mračnom ulicom. Iz kapija izviru svetlost i splačine. Bruno će se opet igrati sa svojom devojčicom. Onda će mu doći žena s večerom. Pa će ići na pivo. Nedeljom će izići s porodicom na izlet. On je prijatan čovek, dobar otac i uvažen građanin. Nema šta da se prigovori. Nema prigovora!

A Albert? A mi?

Čitav čas pre početka pretresa Albertu stojimo u hodniku sudske zgrade. Srce nam žestoko lupa pri ulasku. Albert, bled i naslonjen, u optuženičkoj klupi, gleda pred sebe. Hoćemo očima da mu dobacimo: „Budi hrabar, Albert! Mi te nećemo izneveriti!” Ali on ne diže pogled.

Pošto su nam pročitali imena, moramo opet da napustimo dvoranu. Izlazeći vidimo u prvim redovima publike Tjadena i Valentina. Namiguju nam.

Jednog za drugim puštaju svedoke unutra. Sa Vilijem se naročito dugo zadržavaju. Onda ja dolazim na red. Brz pogled Valentinu — jedva primetno klimanje glavom. Albert je, dakle, dosad odbio da da iskaz. To sam i mislio. Rasejan, sedi on pored svog branioca. Vili je, međutim, zajapuren. Budnim okom, kao kasapski pas, posmatra on državnog tužioca, čini mi se da je već bilo loma među njima.

Polažem zakletvu. Zatim predsednik počinje da me ispituje. Hteo bi da zna je li Albert već ranije govorio o tome da će se obračunati s Barčerom. Ja sam porekao to, a on je izjavio da je mnogim svedocima palo u oči kako je Albert bio čudnovato miran i odlučan.

— Uvek je takav — odgovorio sam.

— Odlučan? — upade državni tužilac.

— Miran — dočekah ga.

Predsednik se naže napred.

— I u takvoj prilici?

— Svakako — tvrdim ja. — On je bio miran i u sasvim drugim prilikama.

— U kakvim drugim prilikama? — pita državni tužilac dižući prst.

— U orkanskoj vatri.

On spusti prst. Vili zagrokta od zadovoljstva. Tužilac mu dobaci besan pogled.

— On je, dakle, bio miran? — upita predsednik još jednom.

— Isto tako miran kao i sad — odgovorih ljutito. — Zar ne vidite da on, doduše, mirno stoji ovde, ali da se ipak u njemu sve kuva? Pa on je bio vojnik! Tamo je naučio da u opasnim prilikama ne skače i ne diže ruke k nebu kao očajnik. Inače ih ne bi imao više!

Branilac beleži. Predsednik me posmatra jedan trenutak, pa onda upita:

— A zašto je odmah pucao? Nije bilo tako strašno što je devojka s drugim čovekom sedela jednom u kafani.

— Njemu je to bilo teže od pogotka u stomak.

— Zašto?

— Zato što mu je ta devojka bila jedino što je imao.

— Pa on ima i majku — dobaci državni tužilac.

— S njom se ne može ženiti! — odvratih.

— A zašto je baš morao da se ženi? — upita predsednik. — Zar nije premlad za to?

— Ni za vojnika nije premlad. A hteo je da se oženi jer nije umeo da se snađe posle rata, uplašio se od samog sebe i od svojih uspomena, pa je tražio podršku. Ta devojka bila mu je to.

Predsednik se obraća Albertu.

— Optuženi, hoćete li najzad da odgovorite? Je li tačno to što kaže svedok?

Albert okleva za trenutak. Vili i ja gledamo ga netremice.

Zatim zlovoljno izjavi:

— Jeste.

— Da li biste hteli sad da nam kažete i to zašto ste nosili revolver?

Albert ćuti. Ja odgovaram:

— Uvek ga je nosio sobom.

— Uvek? — pita predsednik.

— Sasvim prirodno, kao što nosi i maramicu i sat — objašnjavam mu.

Predsednik me začuđeno posmatra.

— Revolver ipak nije maramica, to je nešto drugo.



— Tačno! — rekoḥ. — Maramica nije baš tako potrebna. Ponekad je nije ni imao pri sebi.

— A revolver...

— On mu je nekoliko puta spasao život. Njega već tri godine nosi. To mu je navika s fronta.

— Ali sad mu više nije potreban. Sad je mir.

Ja sležem ramenima:

— O tome još nismo razmišljali.

Predsednik se ponovo obrati Albertu:

— Optuženi, zar nećete najzad da olakšate svojoj savesti? Ne kajete se?

— Ne! — tupo odgovori Albert.

Nastade tišina. Porotnici sluhte. Državni tužilac se naže napred. Na Vilijevom licu pojavi se izraz kao da će jurnuti na Alberta. Ja ga očajnički gledam.

— Ali vi ste ubili čoveka! — ubedljivo mu reče predsednik.

— Mnoge sam ljude već ubio — ravnodušno odgovori Albert.

Tužilac skoči. Porotnik do vrata prestade da grize nokte.

— Šta ste uradili? — upita predsednik bez daha.

— U ratu! — dobacih brzo.

— Pa to je nešto sasvim drugo — reče razočarani državni tužilac.

Albert podiže glavu:

— A zašto bi to bilo nešto drugo?

Državni tužilac ustade.

— Hoćete li, možda, da uporedite borbu za otadžbinu s vašim delom?

— Ne — reče Albert. — Ljudi koje sam onda ubio nisu mi ništa učinili...

— Nečuveno! — veli tužilac s gađenjem.

Zatim se obrati predsedniku:

— Ja ipak moram zamoliti...

Ali predsednik je miran.

— Kuda bismo dospeli kad bi svi vojnici mislili kao vi! — reče.

— Tačno! — rekoḥ. — Ali nismo mi zato odgovorni. Da nisu ovoga ovde — pokazah na Alberta — naučili da puca na ljude, on ne bi ni sad to učinio.

Državni tužilac postaje crven kao ćuran.

— Ali ipak se ne može dozvoliti da svedoci bez pitanja, samostalno

...

Predsednik ga umiruje:

— Mislím da smemo jednom odstupiti od pravila.

Odstranjuju me privremeno, pa prozivaju devojkú. Albert se strese i čvrsto steže usne. Devojká je obučena u crnu svilenu haljinu, kosa joj je sveže ondulirana. Samosvesno stupa napred. Primećuje se kako se oseća važnom.

Sudija pita kakvi su bili njeni odnosi sa Albertom i Barčerom. Ona opisuje Alberta kao nesnosnog, a Barčera kao ljubaznog čoveka. Nikad nije mislila da se uda za Alberta, a s Barčerom je, naprotiv, bila skoro verena.

— Gospodin Troske je suviše mlad za to — završi ona, njišući kukovima.

Albertu curi znoj s leđa, ali se ne miče. Vili steže ruke. Mi se jedva uzdržavamo.

Predsednik je pita o njenom odnosu prema Albertu.

— Sasvim bezazlen — kaže ona. — Samo smo se poznavali.

— Da li je optuženi bio onda uzrujan?

— Naravno! — odgovori ona žustro. Kao da joj to laska.

— A kako se to dogodilo?

— Pa, tako... — nasmeši se ona i malo okrete. — Bio je jako zaljubljen u mene.

Vili promuklo jeknu. Državni tužilac poče da ga fiksira kroz cviker.

— Krmača! — zaori se iznenada dvoranom.

Svi se trgoše.

— Ko je to viknuo? — pita predsednik.

Tjaden se diže ponosno.

Osuđuju ga na kaznu od pedeset maraka, zbog pravljenja nereda.

— Jevtino! — reče on i izvadi buđelar. — Treba li odmah da platim?

Za to je kažnjen sa još pedeset maraka i udaljen iz dvorane.

Devojká je postala приметно skromnija.

— A šta se te večeri desilo između vas i Barčera? — ispituje dalje predsednik.

— Ništa — odgovori ona nesigurno — samo smo sedeli zajedno.

Sudija se obrati Albertu:

— Imate li šta da приметите na ovo?

Ja ga prostrelih pogledom. Ali on tiho izjavi:

— Nemam.

— Dakle, navodi su tačni?

Albert se gorko osmehnu, a lice mu postade sivo.

Devojka ukočeno pogleda u Isusa, koji visi na zidu iznad predsednikove glave. Albert odgovori:

— Moguće je da su tačni. Danas ih prvi put čujem. Onda sam se prevario.

Devojka odahnu. Ali suviše rano. Vili skoči i viknu:

— Laže! Laže kao kučka! Kurvala se s onim mangupom! Bila je još polugola kad je izišla iz lože!

Gužva. Državni tužilac praska. Predsednik ukorava Vilija. Ali on se više ne može zadržati, ma kako ga Albert očajno gledao.

— I da klekneš preda mnom, reći ću! — viknu mu Vili. — Kurvala se, a kad je on stao pred nju, pričala mu je kako ju je Barčer napio, i na to je on pobesneo i pucao! On mi je sam to rekao kad je pošao u policiju!

Branilac se hvata za to, a devojka zbunjeno ciči:

— I jeste... i jeste!

Državni tužilac mlatara rukama:

— Dostojanstvo suda zahteva ...

Vili se kao bik okrete protiv njega.

— Ne penjite se, gujo paragrafska, na tako visokog konja! Ili da ne mislite da ćemo zanemeti pred vašom majmunskom mantijom? Pokušajte da nas izbacite? Šta vi uopšte znate o nama? Ovaj mladić je bio blag i tih, pitajte samo njegovu majku! Ali danas puca kao što se nekad bacao piljcima. Kajanje! Kajanje! Kako se može kajati kad je raščistio sa onim koji mu je sve u parčad polomio. Jedina mu je greška što je pogrešno pucao! Nju je trebalo ubiti! Zar mislite da se četiri godine ubijanja mogu izbrisati iz mozga otrcanom reči mir, kao nekim sunderom? Mi znamo i sami da ne možemo po miloj volji ubijati svoje lične neprijatelje, ali kad nas uhvati bes i sve se u nama zbrka i savlada nas, onda razmislite i o tome otkud dolazi to!

Nastade divlji metež. Uzalud se predsednik trudi da uspostavi mir.

Stojimo gusto zbijeni. Vili je strašan, Kozole je stegao pesnice. Oni nemaju sad nikakvo sredstvo protiv nas, mi smo veoma opasni. Onaj

jedan policajac ne usuđuje se da nam priđe. Ja skočih pred klupu na kojoj sede porotnici.

— Radi se o našem drugu! Ne osuđujte ga! Ni on nije hteo da postane tako ravnodušan prema životu i smrti, niko od nas to nije hteo, ali smo napolju izgubili sva merila, a niko nam nije pomogao! Patriotizam, dužnost, domovina — stalno smo ponavljali to da bismo izdržali i opravdali ono! Ali su to bili samo pojmovi, napolju je bilo suviše krvi, i ona ih je sprala.

Iznenada se pored mene stvori Vili.

— Još pre godinu dana je ovaj — on pokaza na Alberta — ležao sa dva druga u mitraljeskom gnezdu koje je još jedino bilo preostalo na celom odseku. Neprijatelj je jurišao, ali su njih trojica bili sasvim mirni, nišani su i čekali, nisu pucali prerano, upravili su cev tačno u visinu trbuha, i kad su kolone pred njima već mislile da je sve slobodno, pa jurnule, onda su tek pucali, neprekidno pucali, i tek kasnije dobili pojačanje. Napad je odbijen! Posle smo doneli one koje je mitraljez pokosio: bilo je dvadeset i sedam besprekornih pogodaka u truh, ispravnih jedan kao i drugi — svi smrtni, a o onima u nogu, mošnice, grudi, pluća i glavu da i ne govorimo. Ovaj ovde — on opet pokaza na Alberta — sam je sa svojim drugovima snabdeo celu jednu poljsku bolnicu, a većina ranjenih u truh nisu ni stigli donde. Zato je dobio onda gvozdeni krst prvog reda i pohvalu od pukovnika. Je li vam sad jasno zašto ovaj čovek nikako ne potpada pod vaše paragrafe i civilne sudove? Ne možete mu suditi! On je vojnik, on pripada nama, i mi ga oslobađamo.

Tek sad državni tužilac dolazi do reči.

— Ta zlokobna podivljalost — reče dahćući i doviknu policajcu da uhvati Vilija.

Ponovo nastade urnebes. Vili drži sve u šahu. Ja ponovo planuh:

— Podivljalost? A čijom krivicom? Vašom. Svi vi potpadate pod naš sud! Vi ste s tim svojim ratom napravili to od nas! Zatvorite odmah i nas, to je najbolje! A šta ste učinili za nas kad smo se vratili? Ništa! Ništa! Otimali ste se o pobeđe. Posvećivali ste spomenike ratnicima, govorili o junaštvu, a sklanjali se od odgovornosti! Bili ste dužni da nam pomognete! Ali ste nas u najteže vreme ostavili same, onda kad smo morali ponovo da se snalazimo! Bili ste dužni da sa svih predikaonica objavljujete da nam pri otpuštanju iz vojske poželite i

neprekidno ponavljate: „Mi smo svi užasno zalutali! Hoćemo zajednički opet da nađemo put! Budite hrabri! Vama je najteže jer vi niste ništa ostavili što bi vas moglo opet prihvatiti. Budite strpljivi!” Bili ste dužni da nam ponovo pokažete život! Bili ste dužni da nas opet naučite da živimo. Ali vi ste nas izneverili! Pustili ste nas da padnemo do nivoa pasa. Bili ste dužni da nas naučite da ponovo verujemo u dobrotu, red, izgradnju i ljubav! A umesto svega toga počeli ste ponovo da krivotvorite, huškate i stavljate svoje paragrafe u dejstvo. Jedan je od nas zbog toga već propao! Evo, sad i drugi!

Izvan sebe smo. Sav bes, sva ogorčenost, sva razočaranja izbijaju iz nas. Divlji metež vlada u dvorani. Tek kasnije je donekle vraćen mir. Svi smo dobili po jedan dan zatvora zbog nepristojnog ponašanja pred sudom, i odmah moramo napolje. I sada bismo se lako mogli odupreti policajcu, ali nećemo. Hoćemo s Albertom u zatvor. Defilujemo pored njega da mu pokažemo da smo svi s njim.

Kasnije smo čuli da je osuđen na tri godine zatvora i da je bez reči primio kaznu.

### III

U Georgu Rae ukorenila se jedna misao. Hoće još jednom da se suoči sa svojom prošlošću. Pošlo mu je za rukom da dobije pasoš nekog inostranca i da s njime pređe granicu. Prolazio je gradove i sela, čekao na velikim i malim stanicama i uveče najzad stigao tamo kuda je pošao.

Bez zadržavanja je prolazio ulicama, van grada, ka visovima. Sretao je radnike koji se vraćaju kući. Deca se igraju pod svetlosnim krugovima fenjera. Nekoliko automobila prolete pored njega. Onda nastade tišina.

Svetlost sutona dosta je još jasna da se može videti. A i oči su mu navikle na tamu. Napusti put i krenu preko polja. Posle izvesnog vremena posrnu. Zardala žica zakačila mu se za čakšire i poderala ih. Sagne se da je otkači. To je bodljikava žica koja se vuče duž jednog razrivenog rova. Rae se uspravi. Pred njim leže gola bojna polja.

U nejasnom sutonu izgledaju kao uzburkano i ukočeno more, kao skamenjena bura. Rae oseća bledo isparenje krvi, baruta i zemlje, divlji miris smrti, koji još postoji i vlada u tom kraju.

Nesvesno uvuče glavu, a ramena mu se izdigoše, ruke opustiše unapred, šake mu u zglobovima spremne da se baci na zemlju — to nije više hod iz grada — to je opet pognuto, oprezno šunjanje životinje, podozrivo osiguranje vojnika ...

Zastade i posmatra predeo. Pre jednog časa bio mu je još stran, ali sada ga opet poznaje, svaki vis, svaku boru tla, svaki do. Kao da nikada nije ni odlazio odavde. U razbuktavanju uspomena meseci se zgužvaju kao hartija, sagore i rasture kao dim — opet se šunja ovuda potporučnik Georg Rae noću u patroli — ničeg nije bilo u međuvremenu. Oko njega je samo tišina i slab povetarac u travi — ali u njegovim ušima je opet rika bitke, on vidi kako eksplozije besne, svetleće rakete vise kao ogromne lampe iznad pustoši, nebo ključa u crnom usijanju, a zemlju zasipaju vodoscoci i sumporni krateri od jednog horizonta do drugog.

Rae stisnu zube. Nije fantasta, ali ne može da se odbrani: uspomene ga zahvataju kao vihor, ovde još nije mir, prividan mir kao u ostalom svetu, ovde još uvek traje borba i rat, ovde i dalje besni avetinjsko razaranje, a njegovi vrtlozi gube se u oblacima.

Zemlja ga grabi, kao da ga vuče rukama, gusta i žuta glina lepi mu se za cipele i otežava korake, kao da mrtvi potmulim gundanjem hoće da privuku sebi preživelog.

On juri izrivenim crnim poljanama. Vetar je sve jači, oblaci putuju, a mesec ponekad razliva svoju bledu svetlost na predeo. Tada Rae uvek zastane stegnuta srca, baca se dole, i nepokretno leži prilepljen za zemlju. On zna da to nije ništa, ali idući put uplašen opet skoči u jamu. Otvoreni očiju i pri punoj svesti on podleže zakonu ove zemlje, po kojoj se ne može uspravno ići.

Mesec je postao ogroman svetlosni kolut. Panjevi šumarka crne se u plavoj svetlosti. Iza razvalina majura povlači se jaruga iz koje nikada nije došao napad. Rae čuči u jednom rovu. Tu leže delovi jednog opasača, nekoliko manjerki, jedna kašika, ofanzivne bombe, fišeklje i, pored toga, sivozelena mokra čoja, vlaknasta, upola već pretvorena u glinu — ostaci nekog vojnika.

On se ispruži na zemlju, lica okrenuta dole, i ćutanje počne da kazuje. U zemlji je potmula, ogromna tutnjava, klopot i zveket. On zari prste i pritisnu glavu; čini mu se da čuje glasove i dozivanje, hteo bi da pita, govori, viče; prisluškuje i čeka odgovor, odgovor na svoj život...

Ali samo se vetar pojačava, oblaci promiču brže i niže, i sena za senom leti preko polja. Rae ustade i nastavi put, bez cilja, dugo, dok se ne nađe pred crnim krstačama, koje su postrojene jedna za drugom u dugim redovima, kao četa, bataljon, puk, armija.

I najednom mu sve bi jasno. Pred ovim krstačama ruši se cela zgrada velikih reči i pojmova. Samo je ovde još rat, a ne u mozgovima i pomenutom sećanju preostalih! Ovde lebde izgubljene i neispunjene godine kao magla iznad grobova; ovde vapije u nebo rečitim ćutanjem neproživljenih život, koji ne može da se smiri; ovde struji, kao silna tužba kroz noć, snaga i volja jedne omladine koja je umrla pre nego što je mogla i da počne živeti.

Obuze ga jeza. Namah jasno sagleda svoju herojsku zabludu, prazno ždrelo u koje utonu vernost, hrabrost i život jednog pokolenja.

Guši ga i trese.

— Drugovi! — viknu on u vetar i noć. — Drugovi! Mi smo izdani! Još jednom moramo maršovati! Protiv ovoga!... Protiv ovoga... drugovi!

Stajao je pred krstačama, a mesec se probijao, i video kako se belasaju, dižu iz zemlje raširenih ruku, tutnje im već koraci. On stoji pred njima, korača u mestu, diže ruku: — Drugovi... napred!

Maši se u džep i opet diže ruku... Umoran, usamljen pucanj, koji udari vetra dohvate i odnesu — onda se on zanese i pade na kolena, odupre se rukama i s poslednjim naporom obrnu krstačama — vidi ih kako maršuju: stupaju teškim korakom, u pokretu su, koračaju polagano, dalek im je put, dugo će trajati, ali odmiču, stići će i biti svoju poslednju bitku, bitku za život, tamna armija nemo korača svojim najdaljim putem, putem do srca, mnogo će godina trajati, ali šta znači vreme za njih? Oni su krenuli, oni marširaju, oni dolaze.

Glava mu klonu, oko njega se smrkava, on pade napred, on maršuje s povorkom. Kao bludnik koji je zadocnio i jedva našao kuću, leži on na zemlji, raširenih ruku, očiju već tupih i s jednim malo privučenim kolenom. Telo mu se trza još jednom, a onda sve postaje san, i jedino je usamljeni vetar još tu nad pustim, tamnim prostranstvom, vije se i vije, nad oblacima i nebom, poljima i beskrajnim ravnicama sa grobovima, jamama i krstačama.



# ZAVRŠETAK

# I

Zemlja miriše na mart i ljubičice. Jagorčevina već viri kroz vlažno lišće. Brazde na njivama blistaju ljubičasto.

Idemo šumskim putem. Vili i Kozole napred, Valentin i ja za njima. Posle dugog vremena prvi put smo opet zajedno. Retko se viđamo.

Karl nam je stavio na raspoloženje preko dana svoj novi auto. Ali on nije pošao sa nama, jer nema vremena. Poslednjih meseci zarađuje vrlo mnogo, jer marka pada, a to je povoljno za njegove poslove. Njegov šofer nas je izvezao ovamo.

— Šta radiš ustvari, Valentine? — pitam ga ja.

— Putujem po vašarima s ljuljkom od čamca — odgovori on.

Pogledah ga začuđeno.

— A otkada?

— Već duže vremena. Moja ondašnja partnerka ubrzo me je izneverila. Sad igra u baru fokstrote i tango. To se danas više traži. A jedan stari frontaš kao da nije dovoljno otmen za to.

— Da li ljuljka donosi šta? — pitam ga.

On odmahnu.

— Ma idi! Suviše malo da se živi, a suviše mnogo da se umre! I to večito potucanje! Sutra opet na osovini. U Krefeld. Srozali smo se do psa, Ernst! Zbilja, gde je Jup?

Slegnuh ramenima.

— Odselio se. Kao i Adolf. Nikad ni glasa o njima.

— A Artur?

— Uskoro će biti milioner — odgovorih.

— Taj razume stvar — veli Valentin klimajući tužno glavom.

Kozole zastade i raširi ruke.

— Deco, baš je lepo šetati se — samo kad pri tom ne bismo bili bez posla.

— Ne veruješ da ćeš uskoro naći nešto? — pita ga Vili.

Ferdinand sumnjivo vrti glavom.

— Neće ići lako. Ja sam na crnoj listi. Nisam dovoljno pitom. Ali, bar sam zdrav. A zasad pumpam Tjadena. On se dobro uvalio.

Zastadosmo na jednoj čistini. Vili izvadi kutiju cigareta što mu je Karl dao na polasku. Valentinovo se lice razvedri. Seli smo i pušimo.

Krošnje drveća tiho krčkaju. Senice cvrkuću. Sunce je već jako i toplo. Vili dušmanski zeva, pa se ispruži po svom kaputu. Kozole od mahovine napravi nekakav jastuk i takođe leže. Valentin sedi zamišljen uz stablo bukve i posmatra jednog zelenog trčuljka.

Gledam lica koja su mi tako bliska, i u jednom trenutku sve mi poče čudno da se njiše pred očima — prvo, skupili smo se opet jedan do drugog, kao što smo i ranije često činili — sada samo još nekoliko nas — ali, jesmo li zaista i sada bliski jedan drugome?

Kozole najednom poče da prisluškuje. Glasovi dolaze iz daljine. Mladi glasovi. Biće ptice selice, izletnici koji po ovome danu u srebrnastom prelivu prave svoj prvi izlet, nose gitaru i okićeni su trakama. Pre rata smo i mi to činili — Ludvig Brajer, Georg Rae i ja.

Nagnem se unatrag i mislim na stara vremena — večeri uz logorsku vatru, narodne pesme, gitare i svečane noći ispred šatora. To je bila naša mladost. U tim godinama pred rat nadahnuta je bila romantika ptica selica oduševljenjem za novu, slobodnu budućnost, koje je još neko vreme plamtelo u rovovima, a 1917. satrvano je u strahoti borbe materijalom.

Glasovi se približuju. Ja se odupreh rukama i podigoh glavu da vidim povorku u prolazu. Čudnovato — još pre nekoliko godina pripadali smo njima, a sada mi se čini da je to već sasvim nov naraštaj, naraštaj iza nas, koji može da prihvati ono što smo mi morali da napustimo.

Čuju se uzvici. Mnoštvo glasova, skoro kao hor. Zatim samo jedan jedini glas, nejasan i još nerazumljiv. Grančice se lome, a zemlja potmulo tutnji od mnogih koraka. Opet jedan uzvik. Opet koraci, lomnjava, ćutanje. Zatim jasna i razgovetna komanda: S desna nastupa konjica — desno krilo napred — marš, marš!

Kozole skoči. Ja takođe. Pogledasmo se. Da li nas zaluđuje neko priviđenje? Šta znači ovo?

Već pred nas izbijaju iz žbunja i jure ka ivici šume, i ponovo se bacaju na zemlju.

— Nišan četiri stotine! Streljačka paljba!

Takće i prašti. U dugom redu leže na ivici šume mladići od petnaest do sedamnaest godina, jedan do drugog, razvijeni u strelce. Na njima su vindjake, a preko njih kaiševi stegnuti kao opasači. Svi su jednako obučeni: sive vindjake, uvijači, kape sa značkama — uniforma je naročito istaknuta. Svaki ima štap sa brdskim šiljkom, kojim udaraju o drveće, da bi podražavali puščanu paljbu.

Ispod ratnih kapa vire mlada, rumena dečja lica. Pažljivo i uzbuđeno vrebaju konjicu koja juriša s desna. Ne vide nežna čudesa ljubičica pod smeđim lišćem, ni ljubičasto isparenje plodnosti iznad oranica, niti pahuljasto-dlakavu kožicu mladog zečića koji skakuće kroz brazde. Ipak, zeca vide — ali za njim nišane samo svojim štapovima, i kloparanje o stabla postaje sve jače. Iza njih stoji čovek s prvim znacima trbuha, takođe u vindjaki i sa uvijačima, i izdaje odlučne naredbe: — Mirnije pucati! Nišan dve stotine! — Ima dogled i posmatra neprijatelja.

— Nebo i zemljo! — viknuh ja potresen.

Kozole se osvestio od čuđenja i psuje besno:

— Kakva je to vraška budalaština?

Ali loše prolazi. Vođa, kome se pridružile još dvojica, seva i grmi. Meki proletnji vazduh bruji od gromkih reči:

— Jezik za zube, zabušanti! Neprijatelji otadžbine! Mlitava izdajnička fukaro!

Omi mladići ga potpomažu. Jedan trese uskom pesnicom i dere se zvonkim glasom:

— Moraćemo vas propustiti kroz šake!

— Kukavice! — upade drugi.

— Pacifiste! — dodade treći.

— Svi ovi boljševici moraju biti uništeni, dotle Nemačka neće biti slobodna — vatreno deklamuje četvrti.

Vođa ga potapša po ramenu:

— Tako!

Zatim iziđe pred njih:

— Najurite ih momci!

U tom trenutku se probudi Vili. Dosad je spavao. U tome je još uvek stari vojnik: čim se izduži, odmah i zaspi.

Uspravi se. Vođa odmah zastade. Vili raširenih očiju gleda oko sebe, pa prasne u smeh i pita:

— Je li ovo maskenbal?

Onda shvati situaciju, pa poče da mumla vođi:

— Dobro je! Vi ste nam zaista odavno nedostajali! Da, da, otadžbina — jedino vi imate pravo nasleđa na nju. Zar ne? Svi ostali su izdajnici. Je li? Čudno je onda da su tri četvrtine nemačke vojske bili izdajnici! Gledajte da se izgubite, avetinje! Zar ne možete ostaviti ovim mladićima tih nekoliko godina dok još ništa ne znaju o tome?

Vođa je povukao svoju armiju. Ali nama je šuma ogađena ... Vraćamo se u selo. Iza nas se ritmički i odsečno ori: „Frontu sreća! Frontu sreća! Frontu sreća!”

Vili zari ruke u kosu. Frontu sreća! Da se to reklo starom vojniku na frontu.

— Da tako, eto, iznova počinje — dodade ozlojeđeno Kozole.

Ispred sela naiđosmo na neku malu krčmu, pred kojom su već namešteni stolovi. Iako Valentin mora već kroz jedan čas da bude kod svoje ljuljke, ipak sedosmo na brzinu da iskoristimo vreme — ko zna kada ćemo biti zajedno.

Bleda večernja rumen boji nebo. Ja još mislim na onaj prizor u šumi.

— Mili bože, Vili — velim mu ja — mi smo svi još živi, i tek što smo izišli odande — kako je moguće da opet već postoje ljudi koji tako šta čine.

— Uvek će ih biti — odgovori Vili neobično ozbiljan i zamišljen. — Ali i nas ima još. A ogromna većina ljudi misli kao mi. Većina, možete mi verovati. Meni je otada — znate: od Ludviga i Albertova slučaja — mnogo šta prošlo kroz glavu, i smatram da svako, na svoj način, može da učini ponešto, sve iako bundevu ima umesto glave. Iduće sedmice ističe moj odmor, i moram ponovo kao učitelj na selo. Prosto se radujem tome. Ja ću naučiti moje dečake šta im je stvarno otadžbina. Njihov zavičaj, a ne politička partija. A zavičaj im je drveće, njive, zemlja, a ne bučne parole. Dugo sam razmišljao o tome i zaključio sam da smo dovoljno odrasli da možemo imati zadatak. To je moj zadatak. Nije velik, priznajem. Ali za mene je dovoljan. Ja nisam Gete.

Klimam glavom i dugo ga gledam. Zatim krenusmo.

Šofer nas čeka. Tiho klize kola kroz suton koji se spušta polako. Već smo blizu grada i već blistaju prve svetiljke, kada se kroz škripu točkova po šljunku začu otegnut promukli gr-leni zvuk — na večernjem nebu odmiče ka istoku jedan kukasti klin — jato divljih gusaka...

Mi se pogledasmo. Kozole hoće nešto da kaže, ali oćuta. Svi mislimo isto. Grad se približuje s ulicama i bukom. Valentin izlazi. Zatim Vili. Onda Kozole.

## II

Ceo dan sam proveo u šumi. Zatim sam umoran svratio u jednu malu seosku krčmu i uzeo sobu da prenoćim. Postelja je već razmeštena, ali mi se još ne spava. Sedim do prozora i osluškujem šumove proletnje noći.

Senke promiču kroz drveće, a iz šume se čuju uzvici, kao da tamo leže ranjenici. Gledam mirno i pribrano u tamu, jer se ne bojim više prošlosti. Gledam u njene ugašene oči i ne sklanjam pogled sa nje. Čak joj idem u susret, šaljem svoje misli u zaklone i jame — a kad se one vrate odande, ne nose mi više strah i užas, nego snagu i volju.

Čekao sam na neki vihor koji bi me spasao i odneo, a sve je došlo polako, tako da nisam ni osetio. I sada je tu. Dok sam očajavao i verovao da je sve propalo, polako je raslo ovo. Mislio sam da je rastanak uvek i kraj. Danas znam: i rasteenje je rastanak. I rasteenje je napuštanje. I nema kraja.

Jedan deo mog života bio je u službi razaranja — pripadao je mržnji, neprijateljstvu, ubijanju. Ali život mi je ostao. To je već skoro zadatak i put. Hoću da se izgrađujem i spremim, hoću, da radim rukama i mozgom, neću smatrati sebe važnim, ići ću dalje i ako bih kadgod hteo da ostanem. Ima mnogo šta da se izgradi i skoro sve da se ispravi, ima da se radi i iskopa sve što su godinama zatrpavale granate i mitraljezi. Ne mora svako da bude pionir — i slabije ruke i manje snage su potrebne. Tamo ću tražiti svoje mesto. Onda će mrtvi ćutati, i prošlost me neće progoniti, nego će mi pomoći.

Kako je sve to jednostavno, a kako je dugo trajalo dok se došlo dotle. Možda bih i zalutao na prostom pred položajem i pao kao žrtva žičanih zamki i praskavih metaka, da nije Ludvigova smrt sinula pred nama kao raketa i pokazala nam put. Mi smo očajavali videći da struja naše zajednice, da volja silno jednostavnog života, ponovo stečenog na granici smrti, ne može da zbriše preživеле oblike poluistina i sebičnosti, pa da pronade sebi nove obale, nego da je nestala u glibu zaborava, odvedena u močvare fraza, rasplinula se po prokopima odnosa, briga i poziva. Danas znam da je sve u životu

možda samo pojedinačno pripremanje i delanje, u mnogim ćelijama, u mnogim kanalima, svako za sebe, i kao što ćelije i kanali jednog drveta imaju zadatak samo da primaju i dalje sprovode sok, koji struji u vis, tako će se verovatno i iz ovoga stvoriti šumno i suncem obasjano lišće, vrhovi i sloboda. Hoću da počnem.

To neće biti ostvarenje o kome smo sanjali u mladosti i koje smo očekivali posle onih godina napolju. To će biti put kao i drugi putevi, s kamenjem i dobrim dužima, sa razrivenim delovima, sa selima i poljima — put rada. Biću sam. Ponekad ću, možda, naći nekog za jedan deo puta; za uvek verovatno ne.

Možda ću još često morati da uzimam ranac kad su mi ramena već umorna; svakako ću još mnogo puta oklevati na raskršćima i granicama i ostavljaću ponešto, i posrtaću, padaću, ali ću uvek ponovo ustajati; neću ostati da ležim, ići ću dalje i neću se vraćati. Možda nikad više neću biti sasvim srećan, možda je rat to razorio; i uvek ću biti pomalo rasejan, i nigde se neću sasvim svojski osećati; ali zacemento neću nikad više biti ni sasvim nesrećan, jer će me uvek nešto držati, pa ma to bile samo moje ruke, ili jedno drvo ili dah zemlje.

U stablima se diže sok, pupoljci pucaju sa slabim praskom, i tama je puna šumova od rastejenja. U sobi je mrak i mesečina. Život je u sobi. U nameštaju krčka, u stolu pucka, u ormanu škripi. Godine su prošle kako su oboreni i isečeni, istrugani i sklopljeni u stvari za upotrebu, u stolice i postelje; ali svakog proleća, u noćima kad sokovi krenu, ponovo romore u njima, bude se, istežu, nisu više oruđe, stolice, i namena, opet učestvuju u strujanju i toku života napolju. Pod nogama mi daske škripe i miču se, pod rukama mi krčka drvo u prozoru, a pored puta pred vratima čak i raspuklo, trulo stablo jedne lipe tera debele, smeđe pupoljke — kroz nekoliko nedelja i ona će imati malo, svilenkasto zeleno lišće, kao i široko razgranati platani u čijoj senci raste.



# Table of Contents

UVOD

PRVI DEO

I

II

III

DRUGI DEO

I

II

III

IV

V

TREĆI DEO

I

II

III

IV

ČETVRTI DEO

I

II

III

IV

V

PETI DEO

I

II

III

ŠESTI DEO

I

II

III

IV

V

SEDMI DEO

I

II

III  
ZAVRŠETAK

I

II